

2009.6

شەنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر زۇرنال
شەنجاڭ زۇرنال مۇكاپاتىغا ئائىل زۇرنال



BULAK

بولاق

ISSN 1005-0876



9 771005 087006

12>

源泉 (布拉克) © BULAK

تۆرۈنلەر

ئەللىك بىرىنچى باب
ئالەملار بىلەن ئومۇمىيەتتە بولۇش بايانىدا

قوپال سۆزلىمە، ئاش - تۈزۈشنى بىدۇر،
ئۇلارنى قەدىرلەپ، ئىزىرلەپ كۈتۈر.
ئىشت گەپ - سۆزنى، ئىشلىتىشنى،
يامانلاپ يۈرمەن خۇي - پەيسىنى.
ئۇلاردىن كىرەكى ساڭا ئىلمىدۇر،
يېتەكچى، ساڭا ھەق يولدىن كۆرسىتۈر.
ئۇلار قوي پادىسى ئىچىرە - كەدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۈرۈر.
قوشۇل ھەم ئۇلار بىرلەشەن ياشلاش،
قۇتاتقاي ساڭا ئىككى دۇنيا تۇتاش.

يوق ئەمەس - جاھاندا ھېكمەت، ئىلمەت،
تېرىپ، ئۈنمەس ئەدى يەردە يىگۈلۈك.
ئۇلار ئىلمى بولدى جاھاندا چىراق،
يول ئازماس كېچەدە يورسا چىراق.
مەلىكىدىن بېرىپ تۈر چۈچۈك سۆز بىلە،
يىگۈز ئاش - پەننى، خىزمەت قىل كۈلە.
ئىگىز پەس سۆز ئېيتما، تۇرغىن ئېلىنىپ،
زەھەردۈر ئۇلارنىڭ ئۆشى قال بىلىپ.

يەنە بىر گۈرۈھ ئۇ ئالىملار ئېمىرۇر،
ئۇلار ئىلمى ئەلقىنىڭ يولىدىن يۈرتۈر.
قاتتىق سۆيى ئۇلارنى، قەدىرلەسۈزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۈگەن بەلگىنى.
ياراماق - يارامىنى قىلىپ پىرق ئۇلار،
تۇتار پالت - پاكىزە يولنىلاشۇلار.
ئۇلارنىڭ ئىسمى ئۈگەن، تىرىش - بىل،
قىلىپ ياخشىلىق كۈت، ئۆزلىكىدىن تىل.
ئېمىرۇر پەندىدىن ئۇلار بۇدىن تۈزۈۋىكى،
ئۇلارنىڭ ئىسمى، چىن شەرت كۈكى.



ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى



30 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 129 - سان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

— يۇسۇپ خاس ھاجىپ



2009 - يىللىق 6 - سان

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

فەرەھۇل - قۇلۇب موللا ئەبدۇررەھمان ئىبنى قۇربانبەگ ئەبىدىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

«تەزكىرەتۇش - شۇئەرا» دىن دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي (39)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يۈسۈپ ئىگەمبەردى

تىل تەتقىقاتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى توغرىسىدا (56)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف



ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- «شەرھى خەراپات» ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ھۆرمەتجان فىكرەت (79)
«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تارىختىكى رەتلىنىش ئەھۋالى تۇرسۇن ساۋۇت ئۆدەش (83)
«شەرھى ئىدىئوم» دىن تۇغۇلغان ئويلار زۇلپىيە تۇردى (100)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

- بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى (چۆچەك) توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن قۇربان (103)
قىلىچ باتۇر (چۆچەك) توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر (106)
ئوسمانشاھ بېگىم (داستان) توپلاپ رەتلىگۈچى: شېرىپجان قاسىم (111)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: تېھراندا نەشر قىلىنغان «غەزەلىياتى سەئىدى» ناملىق كىتابقا ئىشلەنگەن
قىستۇرما رەسىم (رەسىم: ئەلى رىزا ئاقامىرى)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلشەھەر نېغمەت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: ھەبىبۇللاھ ھامۇت زەۋقى

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2815971 (0991)
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827472 (0991)





موللا ئەبدۇررەھمان ئىبنى قۇربانبەگ ئەبدى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئون يەتتىنچى فەسل دانا ئەھلى دۇنيادە نېچۈك تىرىكلىك قىلۇر، ئانىڭ بەياندە

بەس، ئاقىلغە دۇنيايى دۈندە تىرىكلىك ئانداغۇركى، چۈن شاھ ئىلكىدە ئەسىر، ھەمچۈن ئەزۋاجى ھۈسەين. دەر چاھى زىندان چۈن يۈسۈف؛ دەمى تىغى بۇرران ھەمچۈن ئىسمائىل؛ [دەر] ئاتەشى تېز، چۈن خەلىل؛ كامى نەھەڭگى ئەژدەر ھەمچۈن يۈنۈس؛ زەخمى رەقىبان چۈن ئەييۇب. ھەر كۈن يۈز مىڭ ئۆلۈپ تىرىلمەكى ھەمچۈن جىرجىس؛ جەھان ئەيۋانىدە ۋەيرانىلەردە چۈن چۈڭز يۈرۈر. ئۆمرى نىھالى ھەمىشە خەزان، كۆڭۈل غۇنچەسى ھەمىشە پازمان؛ كىرەك [بىلە] چاھ قازىپ سۇ ئالماق، تىرناق بىلە يەر يىرتماق؛ بەدەخشاندىن يۈز سەر تاش كۆتەرمەك، بەلخە بىر دانغە ساتماق بىلە بازارگانلىق قىلىپ، دەندان بىلە ئورپ، باش بىلە يانچىپ، نەفەس نەسىمىدىن ساۋۇرۇپ، قاش بىلە ئارتىپ، كۆز ياشىدە ۋە مەردۇم تاشىدە تارتىپ، يۈرەك سۈيىدە يۇغۇرۇپ، مۇھەببەت ئوتۇنىنى (237) قالاپ، جەفا ئوتىدە پىشۇرۇپ يېمەك ئاساندۇر. ئەمما، دانا ئەھلى بۇ دۇنيادە نادانلار ئىچىدە بىر سائەت ئولتۇرۇپ، ئۆمر شەجەرىدىن بىر يېمەك دۇشۋاردۇر. بۇ سەبەبىدىن [116A] تەن قەفەسىدە جانلار ھەمىشە پەرۋاز قىلۇر، جەفا مەنزىلىدىن بەقا ئاشىيانغە قونغالى.

بەس، [بۇ] (238) فەلەككىن ئۆتمەك، يەر يۈزىدىن كەتمەك، ئىشتىياقىدا يىئارام ۋە بىتاقەت بولۇپ، ھەر ئىشكە باش سالۇر؛ قايسى ئىشكىتىن مەقسەد رەۋزەسى كۆرۈنسە، ئاڭا ئۆزىنى ئالۇر. ئاندىن بىر نەچچە كۈن جەھاندىن كېچىپ، جەفا ئابىنى ئىچىپ، رىيازەت دانەسىن يەپ، فەنا پەرىن تاشلاپ، بەقا بالىن راستلاپ، مۇھەببەت بوستانىغە پەرۋاز قىلۇر. بۇ تەفەككۈر بىلە شەبۇ روز، ئەلەد - دەۋام ئۆمر كەچۈرۈر. ئانداغ ئەقىل ئىگەسىنى تەنى نادان تېغى بىلە مىڭ پارە بولسە، ئەل كۆرمەس؛ ئەل زۈلمىدىن ھەر كۈن [مىڭ] (239) ئۆلسە بىر كىشى سورماس. فەلەك تاشىدىن جىسمى زەئفناك، رەقىبىلەر زەخمىدىن جانى ھەلاك. شەرابى غۇسسەۋۇ غەم، خورەكى دەردۇ ئەلەم. جەۋرۇ جەفا ھەمدەمى، ئول دەردى بىدەۋا مەھرەمى. ئەل مەنزۇرىدە شاد، كۆڭلىدە فەغانۇ فەرياد. ۋۇجۇدى دۇنيا ئامىز، باتىنى ماسەۋا پەرھىز. خۇلقىدىن ئەدەب دۇر، ئەفئالىدىن شەرئى قۇسۇر. سەبرى بىھۇزۇر، ئەھۋالى باغۇرۇر. بۇ ھالەدە ۋە بۇ

* بېشى ئۆتكەن ساند.

ئەفئالەدە ھەر مەردنى كۆرسەك، ئەقىل ئىگەسىدۇر. كىم ئەقىل ئىگەسى بولسا، جەمىئ [117A] زەئىفنىڭ دەۋاسىدۇر.

بەس، بىئەقلىغە ئەقىل ئۆرگەنمەك ئارزۇ بولسا، جەھل زۇلماتىدىن فەنا مېھرىغە ئۆزىنى ئالۇر، بۇ رەۋشەنلىك بىلە خىرەد خەيلىنى تانۇر. ۋەيا ھەر نادان دانالىغ رەۋشىنى ھەۋەس قىلسە، ھەيات ھۇشىغە خۇلقى خىزىرىنى ھىدايەت قىلۇر. يوق ئولسا، نادان دانا ئىچىرە كىرسە، چۈن سۇ ئەقىل ئاتەشىنى ئۆچۈرۈر ۋەيا چۈن باد خىرەد شەمئىنى ساكىن قىلۇر ۋەيا چۈن تاش كۆڭۈل ئايىنەسىنى ئۇشاتۇر. بەس، ئەي نائەقىل، ئەقىل ئارزۇ بولسا، كۆزنى بېرىپ ھۇشنى ئال، ئورنىغە ئىبرەتنى سال. ياخشى ۋە ياماننى فەرق قىل، ياخشىغە يانداش، ياماندىن ئاداش؛ قۇلاق بول، تىل بولمە. جەۋان بول، پىر بولمە؛ خىزمەت قىل، جەزا سورمە؛ خاك بول، زەر يۈرمە. راست يۈر، كەچ تۈرمە. ئەي نارەسا، رەسالىك ئىستەسەك، رىندلەر زەھەر بەرسە، شەھىد بىل، نادانلار ئەسەل سۇنسا، زەھەر بىل، نىش سۇنسا، نۇش بەر، غەم بەرسە، ئەيش يەتكۈر. يوق ئولسا نارەسالىق بىلە ئۈمر ئۆتەر، ئەقىل بولماسە ئادەم قاچان مەقسەدغە يېتەر.

بەس، جاھىل بىلە نادان دانا ئەھلىنىڭ قاتتىغ ئەزا بىدۇر، دەۋزەخ ئازابىدىن يامانراق. «ئەد - دۇنيا سىجىنۇل - مۇئىننۇن ۋە جەننەتۇل - كافىرۇن». بۇ سۇخەن مەزمۇنىدە ئايتىلغانكىم، قىتئە:

سورسە سوئال ھەركى [118A] ئەزا بى ئەلىمدىن،
بۇلدۇر جەۋاب بولسا خىرەد نارەسا بىلە.
ئۈمر دەراز كۆردى جەھان ئىچىرە قايسى تەن،
ناجىنس بىزلە تۈردى نەفەس ھەركى ھۇشيار.

ئىلاج ئولتۇرۇكى، قىماب ②40 سەھابىغە خىرەد مۇھرىنى بەركىتىپ، جەھان ئىلى ھەر نە بۇھتان قىلسە، ئايغىل: «ئەي نەفس، بىزدە ھەر نە دېسە تاپىلۇر». ئەلدىن جەفا يەتسە، ئايغىل: «ئەي تەن، بىزنى ھەر نە قىلسە بولۇر». نادان دانالىق قىلسە، «ئارىي» دېمەك، ناقابىل قابىللىق دەئۋا قىلسە، ھەر نە بارىنى بەرمەك. ئەئما بىينا بولسا، ئىلىك ئال؛ گۇڭ گۇيا بولسا، قۇلاق سال. بىئەمەل «خۇب كىردار مەن» دېسە، خىزمەت قىل؛ زاھىد «ئاشىقمەن» دېسە، ئارىق بىل. مۇفلىس «مۇئەم مەن» دېسە، دەرەم بەر؛ بەخىل سەخىيلىق دەم ئۇرسە، ئايغىل «ھاتەم ئەر». ئامىي: «ئالىم مەن» دېسە، سۆز ئاچمە؛ ئەيىلىق «بى ئەيب مەن» دېمەك بىلە سىررىنى ساچمە. گەدا شاھلىك دەئۋا قىلسە، ئەدەب قىل؛ قۇل خاجەلىك كۈسىنى ئۇرسە، ئالدىغە كەل. بىزات «سەيىد مەن» دېسە، دامەننى تۇت؛ زەن «مەرد مەن» دېسە، سۆزىگە بۈت.

بەس، داناغە جەھان ئىچىرە رەۋش بۇلدۇر، نادان ئېلىدىن مەخلەس تاپقالى يولتۇر. ھەر كىم بۇ يول بىلە قەدەم ئۇرسە، خەۋەدىن ئەمىن بولۇر. ھەر نادان ۋە جاھىلدىن بۇ رەمۇز بىلە قۇتۇلۇر. خەلققە سەرفەراز، خالىققە دەمساز.

بەس، [ھەر] كىم بەندەلىك تەۋقۇسىنى گەردەنىغە تاقىتى، خەلققە [119A] ۋە ھەم خالىققە ياقتى.

قىتئە:

ھەركى چۈن ئابى سەبىز ئېتەر ھەر نەخل،
نې ئەجەب تاپسە ئول سەۋابى جەھان.

يا قىلۇر پاك بولسە ھەر مۇردار ②41،

تاھىر ئول ئەتسە زاھىرۇ پىنھان.

ھىكايەت

بىر سايىل بار ئېردى، بىسىيار دانىشمەن ئېردى. ئانىڭ دانىشى دامىغە خىرەد شەھىزىدە ئېلىنماغان جەھان ئاشىيانىدە قۇش قالماپ ئېردى. ھەر لاچىنىنى فەھم رىشتەسىدە بەند قىلسە، ئاندىن بىر سوئالى با كەمال قىلۇر ئېردى؛ ھەر سەدادىن بىر رەمز، ھەر نىدادىن بىر ھۇش تەئلىم ئالىپ يۈرۈر ئېردى. ناگاھ بىر ئەقلى كۈلگە مۇلاقات بولدى. ئايدى:

— ئەي دانىش ئىقلىمىدە مەھرى ھال، ۋەي فەھمى قۇشلارىدە ھۇمايۇن مىسال، ۋەي خىرەد مىرئاننىدە سىكەندەر خەيال، ۋەي ئەقىل جامىدە جەمىشىدى زىلال؛ تىرىكلىك شادى نەچچە نېمەرسە بىلە بولۇر، يەنە نەچچە نېمەرسەدە بۇزۇلۇر؟ — دېدى. ئايدىكى:

— بەش نېمەرسە بىلە بۇزۇلماق، ھەم تۈزۈلماق. ئەۋۋەل ئولكى، ھەمىنىشىنى دانا، ئىككىنچى زەئىفى باديانەتى خۇش خۇلق، ئۈچىنچى كەم يېمەك ۋە كەم دېمەك، تۆرتۈنچى ئاداب بىلە ②42 بولماق، بەشىنچى ئىھسان بىلە بولماق؛ بۇ بەش گەۋھەر كىمدە بولسە، سەررافلار بەھاسىغە جان نەقدىنى ئىلتەر، شاھلار خەزىنەلەرىن ساچار، خۇبارلار بەندەلىك بابىنى ئاچار. باز سورىدىكى:

— قايسىدۇر ئانىڭ بىلە بەرھەم بولۇر؟ جاۋاب ئايدىكى:

— نادان سۈھبەتى، بەد زەئىفى، كۆپ يېمەك ۋە كۆپ دېمەك، ئەفئالى بىئەدەب [120A]، بېخىللىق؛ بۇ بەش رەنجى بىدەۋا، زەئىفى ناشىفا؛ مەرگى بىئەجەل، زەھرى بىمەسەل؛ زۇلمەتى بى زىياھ، مۇردارى نارەۋا كىمدە بولسە بۇ دۇنيادە ئۆمىرىدە، ئاخىرەتتە جانىدە ئىش رەتەدىن ۋە زەۋۇق [بىرلە] لەززەتەدىن دىن [ھەمىشە] ②43 يىراق بولۇر، — دېدى. نەزم:

خۇلقى گەداغە شەھ نە ئەجەب ئەتسە بەندەلىك،

خىزمەتقە بېلىنى باغلادى مەھمۇد ئايازىنە.

دوستلار جۇدالىغ ئولسە ②44 نە سۆز فئالى بەد بىلە،

چۈنكىم مۇھەممەد ئەتمەدى شەققەت ئاتاسىنە.

ھىكايەت

نەقلىدۇركى، بىر جەۋانى ئاقىل بار ئېردى، فەھم زەررەسىدە جەھان قۇياشىنى مۇسەخخەر قىلۇر ئېردى، خىرەد چېھرەسىغە فەلەك ماھى [ھەمىشە] ②45 سەرگەردان بولۇر ئېردى؛ يۇسۇف جەمالى فاك زەمىرىدىن زىيىنەت تاپار ئېردى، مەجنۇن مىسال ۋەھشىيلەر ئەدەب رىشتەسىغە بەند بولۇر ئېردى؛ دىۋانە ئەفئال شەيدالار تەۋازىئۇ رەۋنەقىدىن زىيالىق ②46 تاپار ئېردى. ھەر كىم بىر سوئال قىلسە، يۈز جەۋابى با ساۋاب بېرۈر ②47 ئېردى. ئاندىن بىر سايىل سوئال قىلدىكى:

— ئالىملاردىن ئالىم، ئۇلۇغلاردىن ئۇلۇغ، غەنىيلەردىن غەنىي كىمدۇر؟ — دېدى. جاۋاب ئايدىكى:

— ھەر كىم ئۆزىدىن ئۆزگەنى ئادەم ②48 بىلسە بارچەدىن دانا، بارچەدىن ئۆزىنى كەم تۈتسە، ھەممەدىن بالادۇر؛ ھەر كىم قەنائەت زەنجەرىنى نەفس گەردەنىغە سالسە، بارچەدىن غەنىيدۇر، — دېدى.

باز سوئال قىلىدىكى:

— نادانلاردىن نادان، خارلاردىن خارراق، دەرۋىشلەردىن دەرۋىش قايسى تۇرۇر؟ — دېدى. جاۋابى باسەۋاب ئايدىكى [121A]:

— نادانلاردىن نادان — جاھىلى خۇدبىن، خارلاردىن خار — بىئەدەب بىدىن، دەرۋىشلەردىن دەرۋىش — ھۈسۇدخارى بىقەنائەت، — دېدى. ئېرسە «ئامەننا ۋە سەددەقنا!» دەپ قەدەمىدىن بۇسە قىلدى. بەيت:

زەررە سەھاب بولسە قۇياش يۈزىگە ھىجاب،
كى بەددىن ئولسە كوھ، نە تاڭ، ئادەم ئوغلى خار.
بىر قۇمدىن ئولسە مەردۇمى كۆز كور، ئەجەب ئەمەس،
يەك كىبىر بىرلە بولدى چۇ ئىبلىس دۇخولى نار.

نەقلىدۈركى، بىر شاھنىڭ ۋەزىرى بار ئېردى، بىسىيار دانىشمەند ئېردى. ئانىڭ دانىشمەندە چاپلىماغان نۇكتە ۋە يازىلماغان گىرىھ قالماپ ئېردى. بىر كۈن پادىشاھ سورادىكى:

— ئەي ۋەزىرى ئەرجمەند، ۋەي مەھبۇبى دىل پىسەند، سەندىن نەچچە مۇشكىل سۇئالىم بار، ئايتسام ھەل قىلۇرمۇسەن؟ — دېدى. ۋەزىر ئورنىدىن تۇرۇپ، تەزىم بەجا كەلتۈردى. شاھ ئايدى:

— جەھان ئارايىشى ۋە كۆڭۈل ئاسايىشى، ئەجەلغە دەۋا، رەنجلەرغە شىفا قايسىدۇر؟ — دېدى. ۋەزىر خەيال بادىنى يازىپ، فەراسەت شەھبازىن ئۇچۇرۇپ، فەھم بۇراقىغە مىنىپ، خىرەد تازىيانەسىنى قولغە ئالىپ مەئرىفەت بوستانىغە چۈن بەرق سۈرئەت قىلدى. ئايدى:

— ئەي شاھ، خۇش سوئال، ۋەي نۇكتەدانى لامىسال، جەھان ئارايىشى — ئەدلۇ ئىھسان، كۆڭۈلنى ئاسايىشى — ئەقلۇ ئىمان؛ ئەجەلغە دەۋا — نىكنام بولماق، كەسەللەرغە شىفا جانۇ نەفس ئولماق، — دېدى. ئېرسە پادىشاھ بۇ سۆز جەۋابىغە بارچە خەزىنەلەرىن [ۋە بارچە ئەقىمىشلەرىن] 249 باغىشلادى. [122A] قىتئە:

تەدبىرى ئەقل بىرلە مۇسەخخەر جەھان ئېلى،
[ئايىنەئى سىكەندەرۇ جەمىشەد جامى بار.

دەمساز ھەر كى ھۇشۇ، خىرەد بىرلە ھەر مۇدام،
مۇخلىس جەفاۋۇ جەبرۇ غەمۇ رەنج ھەرنە بار. 250
لۇقمانغا ئىلمى ھېكمەت ئولۇپدۇر، خىرەد بىلە،
بولسە ئەجەل مۇئەللەق، ئاڭا بەردى ئول مەدار.

ئون سەككىزىنچى فەسل غەربلىق ۋە
غۇربەت زەدەلىق زىكىرىدە

غەربدىن مۇراد ۋۇجۇد ئالەمىدە، ئەھزان ئاشيانىدە دانەئى ئۇمر يەپ، دامى ئەجەلغە ئىلىنمەكنى تەفەككۇر قىلىپ، لەھەد قەفەسىدە كەچۈرۈر ئۇمرنى مېھنەت ۋادەسىغە پەرۋاز قىلۇر. بالىنى كەمۇ ئۆكسۈكىنى ۋەھم بىرلە. ئول سۈبھىكى تۈلۈۋ قىلۇردا گۈلىستان گۈللەرى بىر تەرەق چەمەنزار،

بوستان غۇنچەلەرى بىر تەرەق گۈلزار، يەنە بىر تەرەق چۈن بەرق تېز نار، يەنە بىر تەرەق خۇرشىدى تابدار؛ يەنە بىر تەرەق ئېشى جاۋىدان، يەنە بىر تەرەق مەنەتى بىپايان. ئانىڭ فىراقىدە، مۇنۇڭ خەۋىدە، زارلىق بىلە خارلىق بىلە بىئىتتىدا يولغە كىرىپ، بىئىتتىھا سەفەر قىلىپ؛ قافىلە سالار جانى تائەت رەختىنى بىر تەرەق، ئىسيان بارىنى بىر تەرەق، كۆڭۈل بىلە ئەقلى مەركەبىگە ئارتىپ، نەچچە يىل ۋە نەچچە سائەت يول يۈرىدى. ئاندىن بۇ يولدا ئاچچىغ - سۈچۈكنى تاتىپ، قاتتىغ (25) ۋە يۇمشاقنى تارتىپ، ئايدىلار كىم: «ئادەم ئوغلى غەرىب ۋە مۇسافىردۇر، دارى فەنادىن دارى بەقاغە بارغۇنچە غۇربەتدە بولغاي. بۇ قەبىلەنىڭ ئۆمر كەچۈرمەكى سەبىر ئاتىغە مىنىپ، قەنائەت [123A] تازىيەسىنى قولغە ئالىپ، رىيازەت يەراغىنى ھەمايىل قىلىپ، مەنەت شاھىنى جەفا مەيدانىغە قويۇپ، ئازار لەشكەرىنى سۈرۈپ، گاھ ئىشقى تەختىگە مىنىپ، گاھ مۇھەببەت ئىقلىمىنى ئالىپ؛ گاھ جىزب قەلئەسىنى قاماپ، گاھ جۈنۈن مەھەللەسىنى تاراج قىلىپ؛ بۇ ھالدا ۋە بۇ ئەھۋالدا سەفەر قىلىپ، مەقسەد ۋادىسىگە يۈزلەنۈر.

بەس، بۇ ئەۋسافلار بىلە قايسى جان، قايسى ئەقلى، قايسى كۆڭۈل بولسە، بۇ ئۈچ يارنى بۇ فەلەكى فۇرجەفادە ۋە بۇ دۇنيايى بىۋەفادە غەرىبى ناتەۋان، بىچارە ئى بىخانۇمان، مۇسافىرى سەرگەشتە دەرلەر. قايسى تەن بۇ جانغە كۈلبە، بۇ كۆڭۈلگە ھىجاب؛ بۇ ئەقلىگە ئەسباب بولسە، ئانداغ بەلگۈرۈركى، كۆز قۇدرەتىگە بىينا، قۇلاق ئەمرى ھۈكمى بىلە ۋا؛ زەبان زىكرى بىلە ھەلاك، باش كامىل ئىشكىدە خاك؛ گام ھەق سىرىغە بەستە، گەردەن ئەجىزلىك بىلە خەستە؛ ئىلىك ئىھسان بىلە كۈشاد، ئاياغ خىزمەتدە ھەم چۈن باد. بۇ ئەۋسافلىك جان، بۇ سىفەتلىك بەدەن، ئەگەرچە شاھدۇر فەنا مەسنەددە ئولتۇرۇر؛ ۋەيا گەدادۇر سۇلتانلىغ رەۋاجىدە جەۋلان قىلۇر؛ بەدئەسلىدۇر، نەسەب تەختىدە مەھكەمەسى، ۋەيا بىنەسلىدۇر، ھەسەب بارگاھىدە ئەسە دەئۋىسى. بۇ رىۋايەت ۋە بۇ ھىكايەت رەسۇل سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ نەقلى ۋە ئىماملارنىڭ ئەقلىدۇر. [124A] نەزم:

گەۋھەر سەدەق قويۇندە جەھان مۈلكى بىبەھا،
زەر خاك بىرلە بولماق ئىلە قايدە كەم بەھا.
چۈن شىشە لەئل قايدە قىلۇر ئول ئانى ئەزىز،
بۇ نۈكتە بىرلە فەرق خىرەد شاھ ئىلە گەدا. [124A]
گەر شاھ ئۇلۇر غەرىب گەدا ئالدىدە فۇزۇن،
بۇ يولدا شىر خىزمەت ئېتەر مۇرغە رەۋا.
غۇربەت تەرىقىدە پەششەغە فىل چۈ كۈھى قاق،
ئاقىل مۇسافىر ئولسە چۈ مەجنۇن رەھنەھا.
بۇ دۇر كەلام، ئەبىدى، مۇسافىر بىرلە غەرىب،

ھەر سۆز دېدىڭ چۈ تاپتى مەگەر دەردلەر دەۋامغەلشەل پەي رەقەبىلەت
نەزمە رەقەبىلەت نەزمە رەقەبىلەت رەقەبىلەت رەقەبىلەت رەقەبىلەت
بەس، غەرىبلىك ژەندەپۇش، خىرقە بەردۈشلىك بىلە بولماس، ۋەيا مۇسافىرلىك ۋىلايەتتىن چىقماق
ۋە كۈلبەسىدىن كەچمەك ئەمەستۇر. گىرىيە بىلە غەرىب مەئلۇم ئەمەس، زەبان رازىنى بىچارە دېمەس.
تەن فەناسىغە جان كۆنمەس، بەدەن غەرىب ئولسە كۆڭۈل بولماس. مۇنداغ بىئىلاج ۋە يىتەدبىر غەرىب

weight. While some birds, especially

تاجزلیک ئیچره

كۆر، فىلىنى تاپس

گهر چه مه جالسبز

كۆر، ئول نېچۈك

مجلسه ۱۳۴۳

by Fred Young, 1914 [F851]

for the unknown, and the unknown is the only thing that is known.

[بەر] 252 پادشاهي بار ئېردى، ب

ۋە مۇسافىرلەر يەپ تۈگەتمەس ئېردى

قالماق ئېردى. ناگاھ بىر كۈن [125A]

بىر غەربىي بىمەجال، مۇسافىرى ئۇ

يادشاه قاشغە چىرلادى، ئانداغ بىچ

بولۇپ ئايدى:

— ئەي بەرادەرى، ئەزىز، قايسى

غور به تدبیر هالیکون خوار اب بولیدور ،

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کمزگر شاہ: عُلیتفات (253) : زیادہ

وَأَخْبَارُ بَرْدٍ نَازِغٍ لَمْ تَلْ بِأَنْفِ زَوْجٍ

نصف عتق من الغنم الاقارب قنبره

نفس نسی ناک یا فکده نه نه نو

— نەي سىر سىرەك، ۋەي رو

همیشه ساه بيله نولتورورسهن، بير

بیچارہنی فہبول فلسفہ، — دہدی.

بارچہ مولکوں کے مابین بہلہ زہنیاتی

[126A] 1.1.1.

شماره ۱۲۶۸

شہ ففہت رھؤا

گھر تاپسہ و

زۇھدى نۇسۇ

[illegible]

نه‌فلدورکی، بمر پادشاهه س

مەرکەبىغە بېرىپ، شاھلىك نىسبەتىدە

شەمالىغە سۈنۈپ، مۇجاۋىرلىك لەززە

قويدى. جەمئىي دوستلار ۋە ھەمىشە

بەمەنازىل پۈيە ئۈرۈپ، بىر گۈلزارغە

10

ۋە تەئەججۇب جانۋەرلەر زاھىر بولدى. پادىشاھ ئول مەۋزۇن جايىدە تۇشتى. كۆرەركىم، بارچە مۇقەررەب ھەبىبلەر، بارچە جاندىن ئەزىز ۋە شەكەردىن لەزىز بەرادەرلەر ھەر قايسى بىر يەردە دوستلۇق رىشتەسىن ئۈزۈپ قالىدۇر. بەيت:

سەھەتۇ دەۋلەت²⁵⁵ بارىندە دوستلۇق مەئلۇم ئەمەس،
جەبرۇ مەنەت بارىدە ئول دوست قىلسە يارلىق.
مەرد ئىلە نامەردنى فەرق ئەتمەككەندۇر، ئەي خىرەد،
لۇتقى ئېتەر بىمارلىغىدە، يەتسە يا ئازارلىق.

بەس، پادىشاھ كۆرەركىم ئىككى ۋەزىرى بىلە ئۆزى قالىدۇر. ئايدى:
— ئەي كۆڭۈل، غۇربەت يەتتى، بارچە كەتتى. ئەي ئەقل [127A]، دەۋلەت كەتتى، مەنەت يەتتى.
بىۋەفالارنىڭ ئەھۋالى شۇلدۇر. ئالار ئۈچۈن نە جەفالەر چەكتىڭ، نە رەنجلەر تارتتىڭ؟ — دەپ ئۆتكەن
ئۆمرىنىڭ پۇشايمانىدە بىرنەچچە زار — زار چۈن ئەبىرى نەۋ بەھار يىغلاپ ئولتۇرۇپ ئېردى، بۇ ئىككى
ۋەزىر ئايدى:

— ئەي شاھ، غەرىبلىق يولغە قەدەم ئوردىڭ، بىزگە ئۆزىدىن ئۆزگە فەرياد رەس يوقتۇر، بۇ
يولدا زادى راھىلەڭ بارمۇ؟ — دېدىلەر.
پادىشاھ ھەيران بولۇپ ئويان — بۇيان تەلمۈردى، ھېچ تۈشەننى راھ تاپمادى. ئاچلىق ۋە
تەشەنلىغىدىن ھەلاكەتكە يەتتى. شول ئەسنادە شەيتان غەنىي سۈرەتىدە يېتىپ كەلدى. ئايدى:
— ئەي شاھ، قايسى ۋەزىرىڭنى خۇش كۆرەرسەن؟ — دېدى. ئېرسە بەسۋىي راست ئىشارەت
قىلدى. شەيتان بىرنەچچە ئابۇ نان كەلتۈردى. ئانى يەپ باز يولغە قەدەم ئوردى. كۆرەر بىر جەزىرەنى
نەمايان بولدى. ئانداغكىم، تابىدىن تاغ تاقت كەلتۈرەلمەس، ئەزابدىن ئاسمان گۈرىزان بولۇر. ۋەزىر
ئايدى:

— ئەي شاھى نادان، ۋەي بىقۇۋۋەتۇ بىدەرمان، ھۇشىڭغە كەلگىل، ئاگاھ بول، ئەمدى ھەلاك
بولۇرسەن، زەررە تەئامغە بىر يارىڭنى بەردىڭ. مېنى ھەم بىر كۈنلۈك روزىڭگە ساتارسەن. ۋاي سېنىڭ
[ھالىڭغە، سەد ۋاي سېنىڭ ئەھۋالىڭغە]²⁵⁶، — دەپ تۇرۇپ ئېردى، شەيتان باز كەلدى. ئايدى:
— ئەي شاھ، ھالىڭ نېچۈكدۇر؟ بۇ جەزىرەنى مۇھلىكىدە ھېچ ئارام ئالغۇدەك سايە، ھېچ دەرمان
تاپقۇدەك [128A] جاي يوقتۇر. ئەمما، مەندە بىر باغ باردۇر، ھەركىم بۇ بەيabanغە كەلسە، ئول باغدا
ئارام ئالۇر دېدى. [ئېرسە] پادىشاھ كۆزىن ئاچىپ كۆرەركىم، بىر بوستان تۇرادۇر. شەيتان ئايدى:
— بۇ ۋەزىرىڭنى بېرىپ، ئاندا ئارام ئال، — دېدى. [پادىشاھ ۋەزىرىنى]²⁵⁷ بەردى. ئېرس ۋەزىرىنى
شەيتان ئالىپ يولغە كىردى. [ئېرسە] شول ئەسنادە بىر زالىم سۈرەت، جابىر سىيرەت، ھەيىبەتىدىن
زەمىنۇ زەمان، مەكىنۇ مەكان دەرلەر زە يېتىپ كەلدى. ئايدى:
— ئەي شاھ، سېنى پادىشاھى كەۋنەين دىنىي ئەللەين مەنزىلىغە ئىلتەزگە رۇخسەت قىلدى، —
دەپ ھەزار جەفالار بىلە ئول مەنزىلىغە يەتكۈردى. نەزم:

ئەي شاھى جان، لەشكەرى ئۆمرىڭنى تۇت ئەزىز،
ھەق بۇيرۇغىنى ئۇشبۇ بارىندە چۈ ئەيلە تېز.
ئىمانۇ ئەقل سەن بىلە ھەمراھ خۇش ۋەزىر،
بەرمە قولۇڭدىن ئانى قىلالماي بۇ تۈشە نىز.

بەس، ئەي مۇئىن، بۇ ھېكايە مەسەلدۈركىم، جان — پادىشاھدۇر، لەشكەر — ئۆمردۇر، ئىككى ۋەزىر: بىرى — ئەقلى، بىرى — ئىمان، بۇ سەفەر — تەرىقى ئاخىرەت، ئول چەمەنزار — جەۋانلىقدۇر، بۇ دەشت — قارىلىقدۇر.

بەس، بۇ لەشكەر بارىدە دىن شەھرىنى ئالماساڭ، بۇ ۋەزىرلەر سىھىيەتدە بۇ يول ياراغىنى قىلماساڭ، بۇ يىگىتلىك گۈلىستانىدە غەربىلىك²⁵⁸ خەزانىنى ئارزۇلاپ بىلمەسەڭ، پىرلىك دەشتىدە ھالىڭ [129A] ۋە ئەھۋالىڭ مۇنداق بولۇر: مەلەكۈل — مەۋت قەستى جان، شەيتان قەستى ئەقلى ئىمان قىلۇردە قىلغان پۇشەيمان سۇد بەرمەس، نەدامەت فايدە قىلماس. بەيت²⁵⁹:

تەندە جان باردۇر مۇسافىر ئاخىرەتنى پىشە قىل،
يولداغى خەۋفۇ خەتەردىن دائىما ئەندىشە قىل.
گەرچە يوق سەن دائىما ئەمىردە قىلغىل زارلىق،
جاھىلا، ھەر كۈن ئەمەل كۆپ قىلماساڭ، بىر رىشە قىل.
ئىلاھا، بارچە مۇئىننى بۇ مۇسافىرلىكدە ۋە بۇ غەربىلىكتە ئەقلى ئىماننى ھەمراھ قىلىپ، تۈشە ۋە زادى راھىلە بىرلە مەقسەد مەنزىلىگە يەتكۈر، [ئامىن]²⁶⁰.

ئون توققۇزىنچى فەسل ھەماقەت ئۆزىن دانا
بىلۈر، ئانىڭ زىكرىدە²⁶¹

ئەھمەق — دانالار سىغەتتى ئۆلدۈركى، بۇ ئەلنى خىرەد خەيلى ئانداق فەھم قىلدىكىم، مەرگى ناگىھان، دەردى جاۋىدان؛ زەئفى ناشىفا، رەنجى بىدەۋا؛ چەشمى بىمەردۇم، كامى بىزەبان، بادى بىباران؛ بەرقى تېز پەرران؛ ئاتەشى باددار، دەريايى خۇنخار؛ ئەژدەرى دەردەمكەشىدە، غۈندەئى زەھر چەشىدە؛ گەژدۇمى زەھرى تىغ، زەنبۇرى ئەل ھەرىق؛ جەللادى بىرەھم، قاھىرى بىفەھم؛ ئافاتى جان، بەلايى ئەقلى ئىمان؛ پەرى سۈرەت، دىۋ سىيرەت؛ غەنىي سۈرەت، لەئىم سىيرەت؛ دوست روي، ئەدۇ خوي؛ مۇشقىق روي، قاتىل خوي؛ مەرھەم نەما، زەخمى كار؛ دىلدار نەما، كۆڭۈل ئازار.
بەس، بۇ گۈرۈھ يەتمىش ئىككى پەرقە، ئون يەتتى گۇناھى كەبىرە؛ ئون بىر كۇفرىياتلاردىن بارى ۋە خارىجدۇر. ئەگەر بۇ تائىفىلەر ئىمان ئايتسە ۋە دەرگاھىغە [130A] زارىلىق قىلسە، تەۋبە بىرلە مەئسىيەت ۋە كۇفرىدىن پارىغ بولۇر. ئەمما، بۇ خۇد پىسەند جاھىل ئەھمەققە ھېچ ئۈمىدى نىجات يوقتۇر؛ نە ئۆزبىللاھى مىن زالىك²⁶¹. قىتئە:

مۈردەئى سەد سالەنى ھەي قىلدى ئىيسا نۇتقىدىن،
چارەئى ئەھمەققە ئول تاپتى گۈرىزانلىق دەۋا.
خۇلقىدىن چۈن مۇم بولۇر ئالەمدە تاغۇ تاشلار،
تاپمادى ھېچ چارە بۇجەھلۇ لەھەبكە مۇستەفا.

نەزمى [دىگەر]:

ئانكى بەد ئەسل گەرچە زاھىددۇر،

ئۇل چۇ ئىبلىس ئاخىرى دەرنار.

مۇرغى پەرۋەرد بەيزەئى شەھباز،

تاپتى ئاخىر ئاندىن ئول ئازار.

ھىكايەت

نەقلىدۇركى، بىر ئاقىلى ھوشيار بار ئېردى، ئانىنىڭ ئايىنىنى كۆڭلىدە كۆرۈنمەگەن ھېچ مەزاھىردىن يوق ئېردى. ئانىنىڭ فەراسەتىدە بىلىنمەگەن ھېچ مەۋجۇدات قالماپ ئېردى. خىرەد ئىلىكىدە چاپلىماغان بەند، ئەقلى مېشتاھىدە ئاچىلماغان گىرىھ (262) قالماپ ئېردى. ناگاھ جەفا ئەنگىز گەردۇن ئايلانىپ، دۇنيانى بۇقەلەمۇن جىلۋە قىلىپ، ئانىنىڭ كۆڭلىنى بىر جەۋانى نادان دامىغە ئىلىنتۇردى؛ ئول نادانغە بىرنەچچە ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئول ناداننى ئەقلى سۈلۈكىگە ۋە خۇلقۇ ئاداب رەۋىشىغە [تەكلىپ ۋە تەرغىب قىلدى. ئېرسە ئەقلىغە لايىق، ئادابغە] (263) مۇۋافىق بولمايدى؛ بىرنەچچە كۈن مۇنداق ئۆمر كەچۈردىلەر؛ ئېرسە كۆرەركىم، ئەقلى مېھرىنى سەھاب زۇلمەتى باسىپدۇر، خىرەد (264) شەمئىنى بادى ھەۋا ئۆچۈرۈپدۇر؛ خۇلقۇ ئاداب شىشەسى روستايلىق تاشىدە ئۇشالىپدۇر.

ئەلقىسسە، [131A] دوست - بەرادەرلەر ۋە خىيشۇ - ئەقرەبالار ئانىنىڭ بەد ۋەزىتىدىن ھەربىرى بىر يانغە بارىپ، ئەفئالى بەد ۋە ئەقۋالى جەھل بىرلە قالىپدۇر؛ بىدەۋا دەرد ۋە بىشىغا رەنجىغە ئۇلاشتىپدۇر. بەيت:

خەرى ئىسايۇ كەلبى نەجمىددىن،

قىلدى مەردۇم خىزمەتى نىكان.

كۆر، چۇ ھابىلۇ ھەزرەتى يۇسۇف،

مەرگى بىۋەقت خارىتى زىندان.

ھىكايەت

ئەزىزى بار ئېردى، بىسىيار ئالىم ئېردى؛ تەپسىر بوستانىدە بۆلبۇل، مىشكات شەككەرىستانىدا چۇن تۇتى سۇخەن ۋە نەۋالار قىلىپ، غۇنچەلەرنى ئاچماق، بالىلارنى ساچماق بىلە ئولتۇرۇر ئېردى. ئانىنىڭ گويالىق دامىغە [تۈشمەگەن قۇشلار ئىلىنماغان جانۋەر، ۋە ئانىنىڭ دانالىق دانىغە] (265) تۈشمەگەن قۇشلار جەھان ئاشيانىدە قالماپ ئېردى. بۇ شەككەر لەززەتىگە ۋە بۇ غۇنچە تەبەسسۇمىغە ھەر باغدىن بۆلبۇل ھەر دىياردىن تۇتۇلار كەلسە، ۋەسل خانىدە سىير بولۇر ئېردى. ناگاھ بىر ئەھمەق ئۆزىن دانا تۇتۇپ، خىرەد سۈرەتىدە ئۆزىنى راستلاپ، ھۇش سىيرەتىدە مەلبۇسنى ئاراستلاپ، گويا گۈل شاخىغە زاغ قونغاندەك، ۋەيا ماھ يۈزىگە داغ تۈشكەندەك، ئانىنىڭ [مۇبارەك] (266) مەنزىلىدە زاھىر بولدى. ئايدى:

— ئەي خىرەدمەند، سېنى جاندىن ئەزىز ۋە شەككەردىن لەزىز كۆرەرمەن، تاكى جان تەندە بار خىزمەت جانىبىدىن ئۆيۈڭگە ئارايىش، تېنىڭگە ئاسايىش يەتكۈرۈرمەن، — دەپ ۋەئەدە بەردى. ئېرسە دانا ئايدى:

— ئامەننا، ئەجەب مەردى بادىيانەت ۋە ئەجەب جەۋانى بافەرەست ئىكەنسەن، — [132A] دەپ خۇشال ۋە خۇررەم بولدى.

ئەلەقسە، بىرنەچچە كۈن خادىملىق بىلە يۈرۈدى، خىزمەت بابىدىن خەتاسىغە ئەتە قىلدىلار، جەھلىگە سەبىرۇ سۈكۈت قىلدىلار⁽²⁶⁷⁾. تا بارە خۇيى تۈند بولدى؛ كىم ئانىڭ بىرلە ئەنس تۇتتى، ئانى ئاچچىغ ۋە غەزەبكە تەكلىف ۋە تەرغىب قىلدى. بۇ ھۇشيار فەھم قىلدىكى ئەھمەق دانادۇر. ئايدى: — ئەي بەرادەر، بىرنەچچە ئاب ۋە نەمەك تەناۋۇل قىلدىڭىز، رازىلىق قىلىڭ، بۇ دىياردىن يەنە بىر دىيارغە بارىپ تەماشى قىلىشىڭىز، — دېدى. ئېرسە ئايدى:

— دىيارىڭ بولسە بار، بۇ مەنزىل مېنىڭدۇر، — دېدى. بۇ سۆزدىن ھەيرانلىق بىلە تەفەككۇرغە قالدى، خىرەد ئافتابىنى كۆڭۈل ئالەمىگە چىقارپ، دانىش قۇشلارنى ھەۋا ئاشيانىغە⁽²⁶⁸⁾ ئۇچۇرۇپ كۆردىكىم، قاچماقدىن بۆلەك ئىلاج يوقدۇر. يوق بولسە، ھەم دىن، ھەم دۇنيا بەرھەم بولۇر، [شەقاۋەتكە داخىل بولماي]⁽²⁶⁹⁾، دەپ تەبىرەدىلەر. قىتئە:

كىم ئاسراسە يىلاننى سالۇر زەھەر بىر كۈنى،
كىم زاھىرى مۇلايىم، ئېرۇر⁽²⁷⁰⁾ باتىنى زەھەر.
ئاقىل سۆزىنى زاھىرى⁽²⁷¹⁾ سەم باتىنى⁽²⁷²⁾ ئەسەل،
ھەر دارۇ تەلخ زەنجىگەدۇر، ئەيكى نەفئۇر.
ھىكايەت

نەقلىدۇركى، بىر روستايى بار ئېردى، ھەمىشە ئۆمرىنى سەھرادە ئۆتكەرىپ ئېردى؛ نىكانلار سۈھبەتتە بولماپ ئېردى. ناگاھ گۈزەرى شەھەرگە تۈشتى. كۆرەركىم، بىر بوستاندە بىرنەچچە يۈسۈف رو، زىلەيخا خۇ؛ لەيلى [133A] مىسال، شىرىن خەيال نازەننەلر ئولتۇرۇپدۇر. غۈنچەلەر تەبەسسۇمدە، ئەندەلبىلەر تۈمەن تۈرلۈك خۇش ئەلھانلىق بىلە نەۋا قىلدۇر. روستايى بۇلارنى كۆرگەچ، ئەفسۇس يەپ، تەئەسسۇفدە⁽²⁷³⁾ ئالدىلارغە كەلدى. ئايدى:

— ئەي يارانلار، سىزلەر پەرىلەردىن بولۇرسىزلىرىمۇ، ۋەيا بەشەرلەردىن؟ مەن ھەم سىزلەرنىڭ ئارالارىڭىزدە ئولتۇرۇرمەنمۇ؟ — دېدى.

ئەمما روستايى ھۈسن بابىدا تاق، لەتافەتدە مەشھۇرى ئافاق ئېردى. ئالاردىن بىرى ئايدى: — بىز پادىشاھنىڭ مەھرەملەرىدۇرمىز. شۇندە⁽²⁷⁴⁾ ئىلىم ۋە ئاداب ئۆرگەنۈرمىز، — دېدى. ئېرسە ئۇلار بىرلە بىرنەچچە كۈن ئەنس تۇتتى.

ئەلەقسە، بۇ جەۋانلار بۇ روستايىنىڭ ئەفئالىنچە بىئەدەبانە ئىشلار ۋە بىمەزمۇن سۈخەنلەرنى خۇ ئالدى. ناگاھ بۇلارنى پادىشاھ چىرلا⁽²⁷⁵⁾ تىپ، بەھارستاندە سەيرى دەشت قىلغالى چىقتىلار. بىرنەچچە مەھرەم، ۋەزىرلەر ئاداب ۋە تەۋازىئ بىرلە يۈرۈرلەر. بۇلار ئۆز ئىختىيارىچە بىئەدەبانە يول يۈرۈپ ۋە بىمەزمۇن سۆز ئۇرۇپ يۈرۈر ئېردى. پادىشاھنىڭ زىھنى پەرىشان بولۇپ، بۇلارنى ئېتىاب قىلىپ، زىندان ئىچىرە ھەلاك قىلدى. بەيت:

يۈز ئۆلۈكنى بىر تىرىك ئەھيا گەر ئەتسە تاڭ ئەمەس،
بۆلۈنچە يۈز زىندەنى بىر مۇردە قىلسە قەتلى تىغ.
بەرسە بەرھەم يۈز مىڭ ئەلنى زەرب ئىلە، ئەي كىم، [134A] نې تاڭ،
بۇ نېچۈك بىزەرب قىلسە ئەقلۇ ئىماننى دەرغ.

تەنبىھى رۇبائىيات 276

ئەھمەقۇ جاھىلىنى كۆرسەڭ رىند ئېلى، قىلغىل ھەزەر،
زىنھار نادانغە ھەرگىز بولماغىل گۇفتۇ گۈزەر.
ئەي كۆڭۈل، بىر مۇرسەن يا پەششە دىۋلەر ئالسىدە،
تۇيمايسىن 277 دامىغە تۇشتى نەچچە ئولكان 278 شىپىرلەر.

دوستلار، بۇ زالى دۇنيا ئىچرە كۆپدۇر زالار،
دامىدىن ئەندىشە قىل، باردۇر شەكەر ھەم بالار.
ئەقىل ئارا ئىماننى ئاسرا، جاننى كۆڭلۈڭ ئىچرە تۇت،
نەچچە گۇيا خۇش سۇخەننى ئەيلەدى كۆر لالار.

ئەي خىرەد، تەركى تەئەللۇق ئەيلە بۇ دۇنيانى دۇن،
ئەيلەدى نې خۇبلارنى بۇ فەلەك زارۇ زەبۇن.
كۆز يۇمۇپ جانۇ 279 جەھاندىن بىر يولى ئازادە بول،
تۇشسە گەر بىر نۇقتە، بىجا ئەيلەگەي قەددىڭنى نۇن.
ئەي كۆڭۈل، قوپ ئەمدى جاننىڭ تۇھفە قىل جانانەگە،
ئاشنالىق قىلماغىل تا ئۆلگۈچە بىگانەگە.
بەندەلىك ئېرشادىنى ئىلىكىڭگە ئال ھىممەت بىلە،
قۇل بولۇپ، مۇغ دەيرىغە، فەرراش بول مەيخانەگە.

يارغە جاننىڭنى بەرگىل، سۆز دېمە ئەغياردىن،
گۈلدەيۇ فەرياد قىل، بۇل دەم 280 جەفايى خاردىن.
مىڭ مۇشەققەت بىرلە ئولساڭ، كەلسە يارىڭ كۆرگەلى،
جان نىسار ئەتكىل ئاڭا، سورسە دېمە بىماردىن.

ئەي كۆڭۈل، بولغىل خەزان، قىلمە بەھارىن ئارزۇ،
باغ ئارا گۈل يادىدە سەن، ئەيلە خارىن ئارزۇ.
شەمئى ھۈسنىڭ [A135] قىلىپ جانۇ كۆڭۈل پەرۋانەدەك،
سەن بەيازىنى دېمە، ئەيلە غۇبارىن ئارزۇ.

ئىشقى ئوتىدە كۆيۈ كۈل بول 281، تاپماسۇن ئەغيارلار،
غۇنچەدەك قان يۈت ھەمىشە زۇلم قىلسە خارلار.
تۈتسە گەردىم 282 كويىنىڭ دىۋارىدا ناگەھ ماكان،
سۈركەلۈر ئاندا ھەمىشە رەشك ئېتىپ ناكارلار.

ئەبدىي، ھىجراندا كۆيۈپ كۈل بولدىڭ، ئول گۈل كۆرمەدى،
بارچەدىن ئاگاھ ئولۇپ، ھالىڭ نەدۇر دەپ سورمادى.

يا ئەزەل بەختىڭ قارادۇر، يا زۇھەلدۇر يۇلدۇزۇڭ،
چەرخى كەچ رەفتار ھېچ سېنىڭ سارى ئەۋرۈلمەدى.

يىگىرمىنچى فەسل ۋەفا بىرلە بىۋەفانىڭ زىكرىدە

دۇنيا ھەم ۋەفا ۋە ھەم بىۋەفادۇر. [جان ۋەفا ۋە ھەم بىۋەفادۇر] 283. كۆڭۈل ۋەفا ۋە ھەم بىۋەفادۇر.
ئەقىل ۋەفا ۋە ھەم بىۋەفەدۇر. ئۆمر ۋەفا ۋە ھەم بىۋەفادۇر.

ئانداغكىم، «ئەددۇنيا مەزرەئەتۇ - ئاخىرەتۇن» مەزمۇنىدە، «كۈللۈ شەيئىن فى زاتەھۇ»
تەسەۋۋۇرىدە دۇنيا ۋەفادۇر. نە ئۈچۈنكى، دۇنيادا قىلغان ئەمىرىڭ ۋە بۇ ئەيۋاندا قىلغان ئەفئالنىڭ
جەزاسىنى ئاخىرەتتە بېرۇر. بەس، ھەر مەۋجۇداتىكى دەر دۇنيا زاھىردۇر، بارچە ئىشارەتى ۋۇجۇدى
مۇتلەق ھوشيارلارغا زۇھۇرى جەمال مۇندىن مەئلۇم بولۇر. بەس، بىر مۇشاھىدەئى سەنئەت يۈز يىللىك
ئىبادەتتىن ئەفرۇندۇر. قالەن نەبىيى ئەلايھىسسالام ۋەسەللەم: «مىن تەفەككۇرى سائەتە فى سۇنئىر -
رەببى خەيرۇن مىن ئىبادەتى سەبئىنە سەينەتۇن» [136A]. جەھان ۋەفاسىدىن مۇراد - ھەر ئەمىرىكى
بەندەگە ئاللاھ تەئالا فەرمان قىلدى، جەھان ئىچىرە قىلدى ۋە جەزاسىنى ئاخىرەتتە بېرۇر 284. ئىشرەتى
ئاخىرەت باقىدۇر. بەس، دۇنيا ۋەفا دېمەك بۇ ھىساب بىرلەدۇر. «باقىياتۇس - سالىھات» نەزىرى
نەچچە جان ۋەفاسى ئول تۇرۇركى، جەھان لەززەتتىن ئۆتۈپ، ھەر ئەمىركى رىزايى ھەق تەئالادۇر،
قەدەم ئۇرسە، ھەر نەھىيىكى، بىرىزايى ئۇ، فەرھىز قىلسە، غەمى پەرۋەردىگارىنى قۇت قىلىپ، ئانىڭ
قۇۋۋەتتە قۇتى بۇ روزەغە ئىھتىياج بولماسە، «ئەددۇنيا يەۋمۇن ۋەلەنا فەھى سەۋمۇن» مەئنىسىنچە
يۈرسە، ھەركىم بۇ روزە بىرلە ئاڭا ئىفتارى ئىيد بولۇر. ھەر كىم ئول روزە بىرلە بولسە، دىيدارى
ئىيد تۇرۇر.

بەس، بۇ سۆزلەر جان بىرلە بەرپا بولۇر. ھەر جان بۇ رەۋش بىلە بولسە باقىي تۇرۇر. ھەر
كۆڭۈلنى باقىي دېمەك ئول بولۇر، تەن ئالەمىندە شاھدۇر؛ ھەرنە ئەمرۇ نەھىيى ۋە ھەرنە ئەدلىۈ زۇلم
ئاندىن تۇرۇر. بارچە ئەئزانى بۇيرۇغىنچە تەبىرەتسە ۋە رىزاسىنچە ئىش بۇيرۇلسە نەفس مۇددىئالارىن
ئۇشاتىپ، ئۆزىگە مۇتەئە قىلسە، «ئەلەيكە بىنەفسىكە ئىنلەم تەشغىلھا شۇغلەتكە» رىۋاياتىنچە نەفس
رۇھنى بىكار قىلماستىن ئىلگەرى نەفسىنى بىكار قىلسە، بەس، مۇنداق كۆڭۈل ۋەفا تۇرۇر.

ئەقىل ۋەفاسى ئانداغ بولۇركىم، ئاللاھ تەئالا ھەر كىمگە ئەقىل بەردى، ئىمان ۋەئەدە قىلدى،
پەرۋەردىگارىنى تانۇماق، شەرىئەت ھۆكىمىن [137A] بىلماق، ھەق ۋە ناھەقنى فەرق قىلماق. ھەركىم بۇ
دارى فەنادە ئەقىل كۆزىدىن قۇدرەت جەمالىغە مۇشاھىدە قىلىپ ھەق پەرەست بولمايدۇر. دارەين
ئەئمادۇر. «مىن كانە فى ھازىھى ئەئما فەھۇۋە فىل - ئاخىرەتتىن ئەئما» بەس، ھەر ئەقلى بۇ سىفەت
بىرلە بولسە ۋەفادۇر.

ئۆمر ۋەفاسى ئول بولۇركى، زىكرى دەۋام، فىكرى مۇدام بىرلە كەچسە، رىيازەت بىلە قەدەم
ئۇرسە، دەرگۈدەك خىزمەت بىلە، جەۋانلىغە شەۋق ۋە زەۋق بىلە، پىرلىغە تەقۋا تىغى بىلە [نەفس] 285
كۆزىنى ئويسە. بۇ رەۋىشتە ئۆتكەن ئۆمر ۋەفادۇر.

ئەگەرچە، بۇ بارچە ئايتىلغان خىسال بۇلارنىڭ بىرىگە مۇۋافىق بولسە ۋە بۇ بارچەنىڭ ئەفئاللارغا
لايىق تۇرماسە، [ھۇسن سۈرەت ۋە سىيرەتتە مۇۋافىق بولماسە] 286 بىۋەفادۇركى، دارەين جەفانىڭ مايەسى
ۋە ئىسيان نەخلىنىڭ بىخى. نە ئۈچۈنكى بۇ دۇنيادا بولغان ئەفئالى بەدنىڭ جەزاسىنى ئاخىرەتتە

رجاءاً فمسترجعاً من حضرت مولانا محمد رفیع الدین صاحب

بىرەۋغە قىلسە زەرەر، قايدا ئول بىلور نەفىئىن.

کم ٺٽي ڪاري جهان جان غمن ڀمڻس ٿول ڪم،

سەۋائى نەفىئۇ زەرەر قىلسە ھەر زەرەر دەقئىن.

بەس، كۆڭۈل بىۋەقاسى بەقاسىز دامگە بەند بولۇپ، ئەقىل ھوشىدىن ئاداشىپ (288)، ئۆزى ھەم ھەيران، جاننى ھەم ھەيران قىلۇر. ئىككى دۇنيادە ئۆزى ۋە ھەم جاننى ئەزاىغە سالۇر. ئەگەر مۇھەببەت قىلغاننى مۇيەسسەر قىلسە، ئۆمرىنى غۇرۇر، ئەيشى سۇرۇر بىلە زايىمۇ ئۆتكۈرۈر. ئەگەر مەۋجۇد [138A] بولماسە فېكر ۋە ئەندىشەدىن ئۆمر سۈبھى شام بولغانىن تۇيماس، بىزادى راھىلە مەقسەد مەنزىلىغە قەدەم ئۇرار، ئول ۋەقت نەدامەت فايدە بەرمەس ۋە فۇشەيمان سۇد قىلماس.

ئەقلى بىۋەقالىقى: دۇنيانى پەيدا قىلۇر، خورەك ۋە پۇشەك، ھاۋا ھەۋەس، ئەيشۇ غۇرۇر، لەززەتۇ سۇرۇر دامىغە ئىلىنىۋر.

جان بىۋەفالىقى: جەفانى ئەغيارلارغە تارتار. قايسى يەردىن كەلدىم ۋە بارۇر يېرىم قايسىدۇر، نەئۇچۇن پەيدا بولدۇم ۋە مېنى كىم ياراتتى دېمەي، گۇمراھلىقىغە قەدەم قويماي.

تەن بىۋەفالىقى: كۆز نامەھرەمنى كۆرەر، قۇلاق بىھۋدە سۈخەننى ئىشىتۈر، دىماغى مۇردارلارنى بۇي قىلۇر، ئاغىز ئۆزىدىن ئۆزگەنى سۆزلەر، ئىلىك مەردۇم ھەققىغە ئۇزالۇر، ئاياغ نەفس خىزمەتتە يۈرۈر. بۇ ئەزا بىۋەفا ۋە بىبەقادۇر. ھەركىم تەننى دۇنيا لەززەتى بىرلە سەمۇرتسە، ئاخىرەتتە ئادەمگە دۈشمەندۇر. ھەركارى مەشرۇھ بولار بىرلە بولسە، تاغلا شەھادەت بېرۈر.

قەۋلەھۇ تەئالا «ۋەتۈكەللىمنا ئەيدىھىم ۋە تەشەددۇ گەر جۇلۇھۇم بىما كانۇ يەكسىبۇن». بەس، جەھان — دەفتەرىدۇر، خەتى — جەللىل (289)؛ ئىبارەتى — رەسا، مەئنىسى بادەلىل. بۇ مەكتۇبىنى ئوقۇماققە ئۈستاز لازىم ئەمەستۇر. ئالىمۇ ئاممىغە مەساۋىددۇر. كىمدە ھۇش ۋە ئەقىل، چەشمى ئىبرەت بولسە، مۇندىن مەئرفەت ھاسىل بولۇر. خۇدايى تەئالانىڭ ھەياتلىغىن، ئالىملىغىن، قۇدرەتلىغىن، [139A] بەسىرلىغىن، سەمىئلىغىن، ئىرادەلىغىن، كەلام ۋە تەكۋىنلىغىن، بىمىسل ۋە بىمانەند، بىشۈبھە ۋە بىنەمۇنە زاھىرلىغىن مەئلۇم قىلۇر. بەيت:

ئەۋراقى نەخلى دەر نەزەر ھۇشيارغە،

[illegible]

بەس، بۇ دەفتەر بىلە ئۆزىنىڭ قۇللىغىن، خاجەسىنىڭ ئۇلۇغلىغىن ئاڭلاپ، قۇللۇق خىزمەتىنى بەجا قىلۇرلار. مۇنىڭ جەزاسىن ئالىپ، ئانىڭ لەززەتىن تاپماقدىن ئۇششاق ئەھلى جەھانغە ۋەفا ئىسمى قويدى. بەس، نەچچەلەر شاھلىق، ئۇلۇغلۇق، جاھى مەنزىل، سارايۇ بوستان، شىرىن نىئەت، زىيىيا پەرىۋەش ۋە رەڭگارەڭ لىباسلارنى بۇ دەفتەر بىرلە ئاڭلاپ، ھەر ئىبارەتغە مىڭ مەئنى بۇيۇرۇپ، ئانىڭ غۇرۇرىدە ھەقنى ھەم ئۈنۈتتى، [نەفسىنى ھەم ئۈنۈتتى] 290، مۇنىڭ جەبرىدىن ئانىڭ قەھرىن كۆرگەچ، جەھاننى پۇرچەفا ۋە بىۋەفا دېدىلەر. بەيت:

ئەجەب ھۈسنىڭ زۇھۇرى ھەركىمە بىر نەۋى سەۋدايى،
بۇ سەۋدادىن تۈشۈپ كەۋنەين ئارا يۈز شورۇ غەۋغايى.
ئېرۇر پىنھانلىغىڭ زاھىر، ئەجەب پەيدالىغىڭ پىنھان،
بۇ تۈرۈپ تاپماغى ئاسان، ۋە لېكىن ئەسرۇ دۇشۋارى.

بەس، ئەي ئاقىل، بۇ دەفتەردىن ھەقىنى تانىپ، ۋەفا ئالىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى يوق. بىۋەفالىق كۆرۈپ يۈز مىڭ مەشەققەت تارتقانلارنىڭ پايانى يوق. ھېچكىم بۇ ئىبارەتتە مەنىنى [140A] بۇيۇرۇپ بولماس ۋە بۇ ھىكايەتنى سىغەت قىلىپ راست كەلمەس.

ھىكايەت

بىر جەۋانى ساھىب تەدبىر بار ئېردى. ئانىڭ دانىشىدىن ھەممە ئەشيانىڭ جىلۋەسى مەئلۇم بولۇر ئېردى. مەۋجۇداتىدىن زاتىنى ئەقىل بىرلە ئايرۇر ئېردى، زاھىر ئىبارەتتىن پىنھان مەنىنى ھۈۋەيدا قىلۇر ئېردى، بىئەۋراق رەقەم، بىقەلەم (291) ئىبارەتلەرنى ھۈش كۆزىدە ئوقۇپ، ھەممى زەبەندە مەنىنى بۇيۇرۇر ئېردى؛ خىرەد قۇلاقىدە ھەممە سەدالاردىن بىر ئىما ۋە بىر ئىشارەت تاپار ئېردى؛ ھەر نىھالدىن بىر خەيال، ھەر سۈرەتتىن بىر رەمىز ئالۇر ئېردى. ئانداغ مەئلۇم بولدىكى، نەخلى بىجان، جانى بىھەرەكەت، ھەرەكەتى بىخالىق تاپمادى. بەئز سۈكۈن، بەئز رەۋەندە؛ گاھى ۋۇجۇدى نامەۋجۇد، گاھى نامەۋجۇدى ۋۇجۇد بۇ زاھىرغە مەنزۇر بولۇپ، گاھ جەمالغە مەھل، گاھ جىلۋەسىدە لال؛ گاھى قۇدرەتتە ھەيران، گاھى سەنئەتتە گىريان؛ گاھى بەھارىدىن دەرچۈش، گاھى خەزانىدىن بىھۈش؛ گاھى ياۋۇغلۇغىدە خۇش، گاھى يىراغلىغىدە ناخۇش؛ گاھى مەھرىدىن شاد، گاھى قەھرىدىن فىغانۇ فەرياد؛ گاھى ئەلەمىدە خارۇزار، گاھى مەرھەمەتتە سۈھبەت چۈ بىمار يۈرۈر ئېردى. ئەمما، ئەمىر ئىشلارنى قىلماققە خاتىرى ناسازۋارلىغىدىن ئاجىز كېلۇر ئېردى. قىيامى ناتەمام، سىيامى ناتەنجام [141A] بىلە بىرنەچچە كۈن ئۆمر كەچۈردى. ئاخىرۇل - ئەمىر جانۋەرى جاننى سەيياى ئەجەل دانەئى ئۆمر يېدۈرۈپ، [دامىيگە] (292) ئېلىنىتۇردى. ئېرسە خىرەمەندلەر ۋە ھۇشيارلار كۆرەركىم، مەقامى ئەللادە پەرۋاز قىلۇر ئېرمىش. ئانىڭ مەرتەبەئى مەقامىغا ئەھلى ئىبادەتلەر ياۋۇق يەتمەيدۇر. ئانداغ مۇقەررەب بولۇپدۇركىم، ھېچ ئاشىق ۋە زاھىد بۇ دەرەجەگە يەتمەگەندەك زاھىر بولدى. ئايدىلاركىم: — ئەي بەرادەر، نە ئىش قىلىپ ئېرىدىڭ دۇنيادە، مۇنداغ دەرەجەگە يېتىپ ئىشرەتتى باقىي تاپتىڭ؟ — دەپ سوردىلار. ئايدىكى:

— مەن ئول دۇنيادە ھېچ تائەت ۋە ئىبادەت قىلغانىم يوق ئېردى. ئەمما، شەب ۋە روز [بەلكى] (293) ئەلدە - دەۋام خۇدايى تەئالانىڭ قۇدرەتتە ۋە سەنئەتتە مۇشاھىدە قىلىپ، ئۇلۇغلۇغىن، قۇدرەتلىغىن ئاڭلاپ، ھەممە ئەشيائە نەزەر قىلىپ ھەيرەت بىلە [لال] (294) يۈرۈر ئېردىم. بۇ ئەفئال ۋە بۇ كىردارىمدىن ئاللاھ تەئالا مېنى بۇ دەرەجەگە يەتكۈزدى. ئەي بەرادەر، ھەركىم دۇنياغە كۆڭۈل باغلاماي، تەجەللىي جىلۋەسىگە ھەمىشە مەست بولسە، بۇ مەقامدە جەۋلان قىلۇر، — دېدى. قىتئە:

كىمكى ئەشيا بىرلە تاپتى ھەقىنى، ئول قىلماس غەلەت،
نە ئۈچۈن پىنھانغە زاھىر ھەربىرى بىر - بىر تانۇق.
فەرقى يەردىن تا سەما ھەقدانلىغ ئىچرە بۇ تەرىق،
نە ئۈچۈن بۇ ئەلگە قىلدى بارچەدىن ئۆزنى ياۋۇق.

بۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىم بىر قېتىم

ھىكايەت — بىر قېتىم بىر قېتىم

بۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىم بىر قېتىم

نەقلىدۇركى، بىر زاھىت بار ئېردى، ئانىنىڭ زۇھىدلىقى ئۆزىگە بارچە ھەرام ئېردى. ئانىنىڭ ئىبادەتلىرىگە بايەزىد بەرەبەر [142A] بولماس ئېردى. زىكرى دەۋام ۋە فىكرى مۇدام سايىمۇد - دەھىر، قايمۇل - لەيل ئېردى. ئەمما، تەفەككۇر قىلماس ئېردىكى، كۈلى ئىشقا قايدىن بولدى، قايدىن پەرۋەش تاپتى؟ بەھار كىم قىلدى، خەزان قايدىن بولدى؟ فەررەندە نەۋا قايدىن ئالدى، چەررەندە جان قايدىن تاپتى؟ ھەرنەخلىگە بىر يافراغ، ھەر ئادەمگە بىر داغ؟ ھەر گۈلگە بىر بۇ، ھەر جانە بىر رۇ؟²⁹⁵ قايدىن بولدى؟ قايدىن ھەيات تاپتى، قايدىن مامات يەتتى؟ دەپ مۇشاھىدە ئى سەنئەت قىلماس ئېردى. گامى ئايتۇر ئېردىكى: «بۇ ئىشچىلارنى ياراتماقچى نە ھاسىلدۇر؟» دەپ، ئوقۇلى قاسىرىنى قۇدرەت نامالىغ ۋە ئۆزى تانۇماقلىغىغا ئۇزاتماس ئېردى. بۇ ئىتتىقاد بىرلە بىر نەچچە كۈن ئۆمر كەچۈردى. بىر كۈن ساقىمى دەھىر²⁹⁶ كاسە ئى نەۋبەتنى تۇتتى، دارى فەنادىن دارى ۋەقاغە رىھلەت قىلدى. مەئارىفلار كۆرەركىم، دۇنيادىن بىئىمان بارىدۇر. شەددى ئەزاب، ئەلىم ئەقۇبەتلىرىگە مۇبتەلا بولۇپدۇر. سوردىلار:

— ئەي بەرادەر، دۇنيادە ئىشنىڭ ۋە قىلمىشنىڭ نە ئېردى، مۇنداق ئەزەبگە گىرىفتار سەن؟ — دېدى. ئېرسە ئايدىكى:

— ئەي بەرادەرلەر، دۇنيادە مەن قىلماغان تائەت ۋە مەن قىلماغان ئىبادەت قالماپ ئېردى، ھەرنە ئەر ئەتتى، ئانداغ قىلدىم. ئەمما، كۆڭلۈمدە كېچەر ئېردىكى، كۆرۈنگەن ئىشنىڭ نەمۇدى قايدىندۇر، ئۆزىدىن بولغانمۇ ۋەيا ئۆزى [143A] خەلق قىلغانمۇ، نەسەۋەبىدىن ياراتىلدى، بۇ ئالەم بولماقچا نە ئېردى؟ دەپ ئانىنىڭ قۇدرەت نەمالىقىغا ئەقىل ئۇزاتىپ، ھەر مەۋجۇدىنى ۋۇجۇدى مۇتلەقە ئىتتىقاد قىلمايم. بۇ ئىشچىلار ئانىنىڭ بۇد ۋە بارلىقىغا گۇۋاھ ئىكەن بىلىمەيم. قۇدرەت جىلۋەسىنى بولار بىلە ئاڭلاماغاندىن چۈن ئەزەزىل رەھمەتتىن خەراج بولىدۇم. ۋاي بەرھالى ئول كىشىكى، مەئرىفەتتىن بىخەبەردۇر، — دەپ جەۋاب بەردى. قىتئە:

ھەقدانلىق ئۆزىگە، زۇھىد ئىلە تەقۋادۇر ئۆزىگە نەۋۋ،

كۆرگىل نە بولدى ئادەمۇ ئىبلىس ئۇشبۇ يول.

بۇ جەھلۇ بۇ لەھەبە نە مىقدار ئەقلى جۇزۇ،

بار ئېردى، لېك بىلىمەدى كىم خاجە، قايسى قول.

ھىكايەت

نەقلىدۇركى، بىر ئالىم بار ئېردى، [ئانىنىڭ] ئىلىمىدە ھېچ نۇكتە مەخفىي قالماپ²⁹⁷ ئېردى. ئانىنىڭ ئىلىم ئافتابىدىن ھەر نەخل بەھىر ئالۇر ئېردى. ئانىنىڭ دانىشى بەھرىدىن ھەر خۇشك ۋە ھەر تەشە سىيراب بولۇر ئېردى. ئانىنىڭ شەككىرى نۇتقىغا چىبىندەك ئەل جەمۇ بولۇپ، بەھىر ئالۇر ئېردى. ھەر زەئىف ئالدىغا بارسە، ئىلاجىن قىلۇر ئېردى، ھەر بىمار دەۋا سورسە، مەرھەمەن بېرۇر ئېردى، ھەر كىم بىر سوئال قىلسە، يۈز جەۋابى با سەۋاب ئايتۇر ئېردى. گۇفتارىدىن كىردارى ئەفزۇنراق، ئۆز نەفسىدىن ئۆزىگە [سەئىي]²⁹⁸ قەۋىيراق، ھەق ئەمرىگە ئۆزى راغىب، ئەلنى تەرغىب قىلۇر ئېردى. ھەمىشە ئانىنىڭ مەئرىفەت بەھارىدىن ئىمان نەخلى سەبىزە [144A] بولۇر ئېردى.

بىر كۈن شەيتان كەلدى. ئايدى:

— خۇدايى تەئالانى تانۇرمۇسەن؟ — دېدى. ئايدى:

— تانۇرمەن، — دېدى.

— قايدا تانۇرسەن؟ — دېدى.

— ۋەھدەھۇلاشەرىكە، مەئبۇدى بىمىسال، قادىرى لازەۋال بىلۇرمەن، — دېدى. شەيتان ئايدى:

— نەچچە سىفەت بىلە تانۇرسەن؟ بۇل ئايدى:

— ئون سىفەت بىرلە تانۇرمەن، ھەربىرىگە يۈز دەلىلىم باردۇر، دەپ بىر — بىر بەيان قىلدى. ئېرسە شەيتان ئايدى:

— بۇ سىفەتلەر ۋە بارچە دەلىللەرنىڭ بارلىقىنى دەلالت قىلۇر، زاھىرلىغىن بىلمەسەن، ھەر نېمەرسە پىنھاندۇر، شەككۇر. سېنىڭ ئىمانىڭ زىشتەسى مېنىڭ ئىلكىمدە، — دەپ غايىب بولدى. بۇ ئالىم ئانداغ خەۋىنك بولدىكى، گۇيا يۈرەكى يارىلىغاندەك، بۇ خەۋىق بىرلە ھەمىشە بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى ئىزلەپ مەئرىفەت دۇكانىغىچە باش سۈرۈپ، خەراپات ئېلىگە ئۆزىنى قاتىپ، مەيى مۇھەببەتتىن تاتىپ، سىفەت بىرلە تاتىپ، تەجەللى جىلۋەسىن كۈللى ئەشىادىن كۆردى. يار ھەم يار، ئەغىيار ھەم يار كۆرۈنمەك بىلە ئۆزلۈكىدىن ئۆتۈپ، ئۆزىگە ئۇلاشتى.

بەس، ھەر كىم مۇنداق تانۇماس، ئىتتىقادى دۇرۇس ئەمەس. نە ئۈچۈنكى، خۇدادىن ئۆزگەنى سۆيىمەك ئىمان بولماس. ھەركىم ئىمانلىقدۇر، ئۆزىدىن ئۆزگەنى سۆيىمەس. نەزم:

ھەركى ئۇششاق بىلمەدى ئەغىيار،

ھەر تەرەق [145A] باقسا مەنزۇرىدە يار.

كۈللى ئەشىيانى بىلمەدى بىدوست،

زاتى ھەق ئالەم ئولدى چۈن بىر پوست.

ئەقىل كوتاه دېمە سۆزنى چەرا،

يا دېمە چۈنۈ گۈلمۇ سەن خارا.

ماسەۋەللاھدىن ئۆتمەيىن، ئەي يار،

كىم بولۇپدۇر بۇ ئۇيقۇدىن بىيدار.

ھەركى دەر خاب قايدەدۇر ئاگاھ،

كىم تانۇپدۇر ②۹۹ خاب ئارا بۇ راھ.

كىمكى يۇمماي ③۰۰ كۆزىنى ئالەمدىن،

قايدە بولغاي ئول كىشى ھەق بىيىن ③۰۱.

ھەرنە قىلسە تەھەررۇك، ئەي دانا،

ئول قىلۇر قايدە بۇ بولۇر بىنا.

يا نەباتاتى خۇشكۇ سەبز ئولسە،

ئاندىن ئول ھەرنە بولغۇلۇق بولسە.

ھەركى كىرمەس مەجلىسى ئۇششاق،

يارۇ ئەغىيارۇ گەر شەھى ئافاق.

كىمكى تاتماس قەترەئى مەيدىن،

كىرسە يۈز يىل گۈدەكى بىدىن.

خالىي خالىق ئەمەس نەكىم مەخلۇق،

بىل ئانىڭ قۇدرەتتىگە يوق تابۇق.

ھەرنە كەۋنەين ئارا ئېرۇر مەۋجۇد،

بارچە مەخلۇق، ئول ئېرۇر مەئبۇد.

ئۆتمەدى كىمكى نەفسىدىن، ئەي يار،

بولدى ئول ئەل يارغە ئەغىيار.

كىمكى بولسەكى ③۰۲ تالىبى دىيدار،

تاشلە پۇشتىدىن بولسە گەرھەربار ③۰۳.

گەنجى پىنھان ئېردى ئول ئەكرەم،

چۈن ھىجابلارنى ئەيلەدى بەرھەم.

ھەر نىھالىدە جىلۋە تاب ئوردى،

كىمدەدۇر ھۇش بۇ سىفەت كۆردى.

نەقلىدۈركىم، بىر ھۇر چىھرە، پەرى رەفتار، قۇياش جىلۋە، ماھ پەيكەرنى ئافەتى زەمانە جۇش قىلىپ، فىتىنەنى دەۋران خۇرۇش قىلىپ، بەلا گىردابىدىن گەۋھەر ياڭلىغ ئالەمگە تابىش قىلدى. [146A] جەمالىدىن كۆز خىرە، زۇلفىدىن تۈن تىرە؛ كۆز خۇمارىدىن بارچە بىھۇش، يۈز ئەفسۇنىدىن ئەقىل فەرامۇش؛ تەكەللۇمىدىن تۈتىلار لال، خىرامىدە كەيك پايىمال؛ جىلۋەسىدىن تاۋۇس چۈن زاغ، ئانىڭ مەرھۇمىدە دەشتلەر باغ.

ئەلقىسىسە، ئانىڭ مۇھەببەتدە بىرەۋ ھەققە يەتمەك، بىرەۋ ئىشتىياقىدە دىندىن چىقمەك؛ بىرەۋ ۋەسلىدە بادە ئىچمەك، بىرەۋ ھەجرىدە جاندىن كەچمەك؛ بىرەۋ ئارزۇسىدە يۇتار قان، بىرەۋ كۆڭلىدە يۈز مىڭ ئەرمان؛ بىرەۋ مەرھەمەتتىن گۈل - گۈل ئاچىلۇر، بىرەۋ جەبرىدىن خەزانىدەك ساچىلۇر؛ بىرەۋ لۇتقىدىن سۈرۈرۈ شاد، بىرەۋ قەھرىدە ئەسرۇ بەرباد؛ بىرەۋ نازى بىلە سەرگەردان، بىرەۋ ئۇزارىدىن بىسەرۇ سامان.

بۇ مەراتىبىدە بىرنەچچە كۈن ئۇمر گۈلزارى بەھار بولۇپ، ئەندەلىبلەرنى نالە بىلە ئۇمر ئۆتكەردى. بەس، ئول فىتىنەنى دەۋران ۋە ئافەتى جاننىڭ دامىغە تۈشمەگەن ھېچ جانۋەر قالمادى. گاھى مەجنۇن مىسال، شورىدە ئەھۋال ھىممەت بوراقىنى بۇ ئوتتىن ساچراتىپ، تەۋەككۈل تىغىدا بەند بولغان تارلارنى ئۈزدى. بىرنەچچە موللا ۋە خاجە، سەيىند ۋە شاھلار ئانىڭ ئەپسۇنىدا بەزىمىن تۈزدى. گاھى ئەل ئىت سانىدە كويىدە يۈرۈر، گاھى جۇدالىق سالماق بىلە مېھرى ئوتىغە چۆرگەلۈر؛ گاھى ئەلنىڭ مەستىيىدە كۈلمەك [147A]، گاھى ئەل ئانىڭ فىكىرىدە يىغلامەك؛ بىرەۋ ۋەسلىدە دەرخاب، بىرەۋ دەردىدە بىتاب.

ئەلقىسىسە، بۇ مەئشۇق جادۇگەر ئالدىدە ھەممە ئەدەم، ھېچكىم ئانىڭ ئەفسۇنىدىن خەلاس تاپمادى. بىر مەردى دانىشمەند بار ئېردى. ئانىڭ خىرەد مېھرىگە فىلاتۇن خەيلى زەررەدەك سەرگەردان ئېردى. ئانىڭ ھۇش شەكەرگە ھېكمەت ئېلى چىبىندەك پۇتراشۇر ئېردى. ئانىڭ فەھمى رىشتەسىگە ئەنكەبۇت تارىدەك خۇبلار بەند بولۇر ئېردى. خەيالىدە كەچۈردىكى: «ئول ئافەتى زەماندىن ۋە فىتىنەنى دەۋراندىن بىر رەمىزى ئالاي، ئانىڭ دامىغە خىرەد ئاياقنى سالاي؛ نېچۈك ئىبارەت پەيدا بولۇر، قايسى نەۋۋە مەئنى ئىشارەت بولۇر؟» دەپ ئانىڭ بەزمىگە ئۆزىن ئالدى. ئېرسە ئىبارەتى — بىۋەفالىق، مەئنىسى — پۇرجەفالىق زاھىر بولدى. دانىشمەن سوردى:

— بارچە سېنىڭ ئۈچۈن جەفالار چېكەر، سەن نېگە ۋەفا قىلماسەن؟ — دېدى. ئول ئەفسۇنسىزى سېھىر فەرداز ئايدى:

— مەن ۋەفا رەسمىن بىلمەسمەن، مەگەر فەلەككىن ئۆتسەم. ئاڭلىغۇ، ئىشەنچىڭنى قۇل قىل ئاقىل ئايدى: — فەلەككىن چىقىپ بولماس. مەئشۇق ئايدى:

— جەفا رەسمى بۇزۇلماس، جەھان بىجەفا بولماس، مەئشۇق باۋەفا بولماس، — دېدى. ئېرسە خىرەدەند ئايدى:

— لەئىنەت بىۋەفاغە كۆڭۈل بەرگەنگە، — دەپ ئانىڭ زىددىدە بىرنەچچە ئەيياتى تۈسۈھانە، بىرنەچچە غەزەلىياتى ئىبرەتانە؛ بىرنەچچە فەسل تەرىقدىن، بىرنەچچە نەقىل فەرىقدىن؛ بىر نەچچە ھىكايەت [148A] سۈلۈكىدىن، بىر نەچچە رىۋايەت مۈلۈكىدىن؛ بىر نەچچە ئىبارەت ۋەفادىن، بىر نەچچە

ئىشارەت بەقادىن؛ بىرنەچچە تىمسال بىبەقادىن، بىرنەچچە ئەھۋال بىۋەقادىن سۆز مەكتۇب بولدى. ھەر مەخلۇق قايسى ھال بىلە، قايسى ئەھۋال بىلە بولسا بۇ ئىبارەت ئاڭا ھەمرازدۇر. ۋەيا ھەر رەنج ۋە ھەر زەئىف كىمگە دۇچار كەلسە، بۇ ئەۋراق ئاڭا دەمسازدۇر. ھەر ھالغە لايىق، ھەر ئەھۋالغە مۇۋاپىق ئىباراتى دەردەندەن ۋە ئىشاراتى مەھبۇبانە [بىرلە ئەدا بولۇندى 304]. نەزم 305:

كىم رەنجى بىدەۋاغە تىلەر دەھر ئارا ئىلاج، سەھىيە زىيالىيەت [1/111]
ساھىبى ۋىلايەت ئولسە خىرەد تەختىدە تىلە. سەھىيە زىيالىيەت [1/111]
دۇشۋار ئىشىگە كىمكى دۇچار ئولسە ناگەھان، سەھىيە زىيالىيەت [1/111]
ھەل قىلغاي ئولكى، مەشۋەرەت ئەتكىل خىرەد بىلە. سەھىيە زىيالىيەت [1/111]

بۇ فەسىلدە مۇسەننىف ئۆزىنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن سۆز ئاغاز قىلۇر

ئول كۈنكى، غەم زىندانىدىن مېنەت ئەيۋانغە چىقتىم؛ كۆرەرمەنكىم، زۇھەل سائەتى تۇغۇپدۇر، سەفەر ماھى تولۇپدۇر، [مېھر 306] ئەقرەب بۇرجىغە كېلىپدۇر. سەھىيە زىيالىيەت [1/111]
ئېتىپدۇر. بەختىم سەۋادى 307 قۇياش بەيازىنى باستى، تالىئىم شۇملۇغىدىن فەلەك ئەلگە فىتنەلىك يازدى؛ نەفس رەختىن قۇرۇپ، ھەۋا مەتائىن يازىپ، ۋۇجۇد دۇكانىدە بەرقارار قىلىپ، سەررافى جەھان ئۆز كەسبىدە مۇھر باستى. بىۋەفا [149A] سەۋدانى ۋەفا ئورنىدە، بىبەقا مەتائىلارنى بەقا ئورنىدە جانبازلقلار بىلەن سەۋدا قىلىپ، بىرنەچچە كۈن ئۆمر كەچۈردى. بۇ سەۋدايى بىپاياندىن، بۇ غەۋغايى بىئىمكاندىن ئەقلىلەر لال، زىھنىلەر پايىمال بولۇپ، كۆرەرمەنكى ئۆمر ئافتابى تۇش كېلىپدۇر. بۇ ۋەقتىچە نەفس تەقازاسىدە يىغلاپ، دۇنيا مەھرىدە كۈلۈپ، گاھى لەززەتى بىلە شاد، گاھى زەھرىدىن فىغانۇ فەرياد قىلىپ ئۆتتى. ئاتاۋۇ ئاناۋۇ خىيىشۇ - ئەقرەبالار، جاندىن ئەزىز ۋە شەككەردىن لەزىز مەھرىبانلاردىن بىر - بىر جۇدا بولدۇم. ئالار تەشناۋۇ زار غۇربەت كۈچەسىگە قەدەم قويدى، جەفا ۋادىسىگە يۈز ئوردى. مەن ئالارنىڭ فىراقىدە زارلىق، خارلىق ۋە بىچارەلىقلار بىلە مېنەت [مەشەققەت 308] چەكتىم.

ئەلقىسسە، بىرنەچچە ۋاقىئائى ئالەمدىن ۋە بىرنەچچە ھەۋادىساتى روزگاردىن ئەقلىم خىيرە، زىھنىم تىيرە بولۇپ، ئۆزۈمنى جۈنۇن ئەھلىگە قاتتىم، گاھى تەسنىق تاپتى [نەزمۇ نەسر 309]. نەزم:

چۈن باغى بېھىشت ھۇرۇ رىزۋان، چۈن باغى بېھىشت ھۇرۇ رىزۋان،
كىم ئوقۇدى تاپتى جانۇ ئىمان. كىم ئوقۇدى تاپتى جانۇ ئىمان.
بىر يارى ۋەفايى ئەيشى دەۋران، بىر يارى ۋەفايى ئەيشى دەۋران،
يا نەغمەئى چار دەردەندەن. يا نەغمەئى چار دەردەندەن.
يا ساقىئى جام بادەئى ناب، يا ساقىئى جام بادەئى ناب،
يا گەۋھەرى لەئلى دۇررى ناياب. يا گەۋھەرى لەئلى دۇررى ناياب.
يا مېھر ئىلە ماھ ھەر شەبى غەم، يا مېھر ئىلە ماھ ھەر شەبى غەم،
يا جەۋرۇ جافادە يارى مەھرەم. يا جەۋرۇ جافادە يارى مەھرەم.
يا فەسل بەھار ھەر خەزانغە، يا فەسل بەھار ھەر خەزانغە،
يا زەۋقى سۇرۇر جىسمۇ جانغە [150A]. يا زەۋقى سۇرۇر جىسمۇ جانغە [150A].
يا مۇغبەچەئى دىلبەرى گۈلئەندام، يا مۇغبەچەئى دىلبەرى گۈلئەندام،
يا لەيلىيۇ شىرىنۇ دىلئارام. يا لەيلىيۇ شىرىنۇ دىلئارام.
يا مەجنۇنى ئىشق شور ئەنگىز، يا مەجنۇنى ئىشق شور ئەنگىز،
يا كۆھ كەنى جەفايى خۇنرىز. يا كۆھ كەنى جەفايى خۇنرىز.
يا جىلۋەئى ھۈسن يارى يۈسۈف، يا جىلۋەئى ھۈسن يارى يۈسۈف،
يا مەھدى خىزرۇ ئىيسا تەئەسسۈف. يا مەھدى خىزرۇ ئىيسا تەئەسسۈف.
يا پىرى ھەقىقەتتى جەھان تاب، يا پىرى ھەقىقەتتى جەھان تاب،
ئۇستادى شەرىئەت چۈ مەھتاب. ئۇستادى شەرىئەت چۈ مەھتاب.

ئارى ھەمەسىدىن ئولدى ھاسىل،

كىم ئاقىلۇ ھۇش بارچە بىقىل.

مەھسۇلى دۇ كەۋن دەرھەمىن باب،

كىم تاپتى بۇ يول تاپتى ناياب.

يا ئىلاھىل - ئالەمىن ۋەيا خەيرەن - ناسىرىن بەرھەمەتكە يا ئەرھەمەر - راھىمىن. مۇسسەننىفى مەكتۇب فەقىرۇل - ھەقىر موللا ئەبدۇررەھمان ئىبنى قۇربان بەگ بۇ مەكتۇب مەقتەئىدە بىرنەچچە نەسىھەت [نامەئى] مەنزۇمە كۆڭۈل لەۋھىغە كەلدى [ئايىدىلار]: نەزم:

مۇنىڭ مەرھۇمىدىن كۆز تۇتقاننىڭ جەھىل.

كەرەسەنە گۈربەگە ئەت تاشلاپان، يار،

يېمە دېمەك ئانى بۇ قايسى خۇش يار.

جەھاندا زالىم ئىلە بولدى كىم دوست،

مىسالى ئولدۇرۇر، ئەي مەغزى با فوست.

كىم ئولدى دۇنيادا نادان بىلە يار،

كۆڭۈلنى دېسە ئولكىم بولمە بىمار [152A].

كىم ئۆيگە ياقىتى ئوت، ئول بولمادى دۇد،

نېچۈك ئاقىلدۇر ئاندىن بولدى بىھېۋۇد.

سىرىن كىم فاش ئېتەر خاتۇنغە مۇردار،

دېمەك ئانى ياشۇر، بۇ مىسلىدۇر مار.

تىلەر مەخلەس، كىرىپ ئوت ئىچرە گويما،

ئاغىزنى قىلمە نادان ئەھلىگە ۋاھ.

قەرىن قىلماق ئۆزىگە ئاڭلاپان جىنىس،

ئەمەسدۇر ئول كىشى ئىنسان بىلە جىنىس.

كىرىپ دەرياغە كىم ھۆل بولماسام دەر،

بىلىڭ مۇنداغ نىجىسىنى ئول كىشى يەر.

كىم ئۇممىي بىرلە بولسە مەسلىھەت ساز،

ۋەيا ئامى بىلە ئول بولسە دەمساز.

دېدى: يول باشلا ئەئمانىكى بىينا،

مۇڭا تەمسىلدۇر، ئەي ئەھلى دانا.

ئۇمىد ئەتمە بۇ دۇنيادىن ۋەفانى،

مۇنىڭدەك ھېچ كىشى قىلماس خەتانى.

ئەمان ھەر كىم تىلەر دەستى ئەجەلدىن،

ئانىڭدەك كەس قىلۇر ئۇمىد ئاندىن.

تەمەۋ قىلماق ھەرىس ئەھلىدىن، ئەي دوست،

خىرەد ئەھلى ئېرۇرسەن ئاڭلاغىل ئۇست.

چۈن ئېرۇر بارسىدىن فەرزەند ئالماق،

كى ئاقىل ئەھلى سەن ھەرس ئەھلىگە باق.

يا دەرسى مۇھەببەتى بەلانۇش،

مەسلۇكى تەرىقەت دەھەن پۇش.

يا خانەئى دەير، يا خەرابات،

يا بارچەسى جەمئى ئۇشبۇ ئەبيات.

يا ئىلاھىل - ئالەمىن ۋەيا خەيرەن - ناسىرىن بەرھەمەتكە يا ئەرھەمەر - راھىمىن. مۇسسەننىفى مەكتۇب فەقىرۇل - ھەقىر موللا ئەبدۇررەھمان ئىبنى قۇربان بەگ بۇ مەكتۇب مەقتەئىدە بىرنەچچە نەسىھەت [نامەئى] مەنزۇمە كۆڭۈل لەۋھىغە كەلدى [ئايىدىلار]: نەزم:

ھەزەر قىل بىرنەچە ئىشتىن، ئايا يار،

ئەزابى سەختدۇر بىممىلى بىمار.

بىلىڭلەر قايسى تەندە ئەقلۇ ئىدراك،

بۇ خىسلەتلەردىن ئولكىم بولغۇسى پاك.

كۆڭۈل ئەيۋاندى كىم تاپتى ئارام،

ئۇ سۆزلەردىن قاچان ئول بولغۇسى خام.

ھەماقەت بولدى كىم ئالەمدە چۈن خەر،

ئاڭا بولدى يامانۇ ياخشى يەكسەر.

ھەمە ئالەمنى خالىق قىلدى پەيدا،

نەچچە پىنھان قىلىپ، نەچچە ھۇۋەيدا [151A].

ھەمەنى بىردەك ئول خەلق ئەتمەدى، بار،

بىرىن خۇبۇ بىرىن بەد ئەتتى ئىزھار.

بىر ئىشنى ئەمر قىلدى، ئەي خىرەدەمەند،

بىرىن نەھىي ئەيلەپ ساھىبى پەند.

تەرىقى بىئەدەد بولدى جەھاندا،

نەچچەسى زاھىرۇ نەچچە نىھاندا.

بىرىن تەخىس ئېتىپ، قىل ئىمتىھان بىر،

بىرىگە تەدبىرۇ قىل بىرىن تەغىير ③۱۰.

رىزايى ھەقنى تاپ يا، ئەي قارىنداش،

ئىشى قىل نەفسۇ خۇلققە بولماغىل فاش.

ئىكى دۇنيادە ۋاقىئۇ بولمايىن ئىش،

ئىلاجىن ئەيلەگىل ھەر يازۇ ھەر قىش.

بۇ سۆزلەر لەئلىۇ جەۋھەردىن فۇزۇنراق،

كى ھۇشنىڭ بار، قۇلاق ھەلقە قىلىپ تاق.

مېنىڭ پەندىمنى ئال زىنھار، زىنھار،

خىرەد بول، ھۇش بول، ئەلبەتتە بىيدار.

قۇيۇنغە مارۇ گەجدۇم غۇندە سالما،

شەھى جاھىل بىلە بەس ئۇلفەت ئالما.

دېسەڭ زەررە ئەتمە ئانى بۇ نېچۈك ئەقىل،

كىشىنىڭ ئىلمى گەر ئۇرسە تەنىغە،
ۋەيا كىم زۇلم ئېتەردۇر ئۆز جانىغە.
قۇلاققە ئال نەسىھەتنى، ئايا يار،
تەمە قىلماق گەدادىن، ئەي خۇش ئەخبار [153A].
كۆڭۈل سىررىغە تىلنى مەھرەم ئەتمەك،
چۈن ئېرۇر قويچىبان بۆرىنى ئەتمەك.
سۆزۈمنى ساقلا دەپ غەيرىگە ئايتمەك،
خەزىنە ساقلا دەپ ئوغرىغە ئايتمەك.
يامان فىئىلىنى ئادەت قىلسە ھەر جان،
قىلىپ تەرك ئەيلەمەكلىك تەمسىلى ئان.
قىلۇر بەند ئەتكەلى دەريانى ئول زور،
كى بولماس بەند ئەزان بول ئەۋەلىدۇر.
كىشى كىم دەر ھەمىشە شاد بولسام،
ھەمىشە ئەيشۇ ئىشرەت بىرلە كۈلسەم.
بەھار ئىستەر ھەمىشە لالەدىن ئول،
ئىككىسىن قىلدى كىم ئالەمدە مەھسۇل.
جەۋانلىكنى ھەمىشە بىلدى ھەر زاد،
خەزانى پىر ئەتمەس دېدى بەرباد.
قويۇپ دام ئالدى گويىا بادىنى ئول،
بۇ ياڭلىغ ئەقىل كوتاه ئەتمە، ئەي قۇل.
كى چىققان سۆزنى يىغماق، ئەي دىل ئەفرۇز،
تۈشۈپدۇر نەيگە گويىا ئاتەشى سوز.
ئۆچۈرمەك ئانداغ ئوتنى بارمۇ ئىمكان،
زەبان بولمە جەھاندە، دەم بول، ئەي جان.
كىشىنى يارىغە كىم باغلادى دىل،
قىلۇر مەن دېسە ئاندىن مەقسەد ھاسىل.
ئاقار دەريا ئۈزە تاپماغلىق ئارام،
بولۇرمۇ، ئەي خىرەد ئەندىشەسى خام؟
ئىشەندى كىمكى خاتۇن ۋەئەدەسىغە،
كى تا ئۆلگۈنچە مىنمەس مەرد ئاتىغە [154A].
ئاننىڭ تەمسىلى بۇدۇر، ئەي بەرادەر،
كى سالسام گۈلنى ئوتقە دېدى ئاسرەر.
بىر ئىشنى ئارزۇ ئەيلەر، يۇتار غەم،
قاچان يەتكۈم دەيۈ جەھد ئەيلەمەس ھەم.
تەسەۋۋۇر بىرلە بولدى چۈن گەدا شاھ،
ۋەيا ئول يەردىن ئالدى مېھر ئىلە ماھ.
ئۆزىن خۇبارغە قاتماي بىرنەچە يىل،

دېسە ئول ئەقىل دانىشمەندە بىقىل.
تۈشىدە گەنج تاپقان بولمادى باي،
ئۆزىن چۈن بىلدى كىم ئاخىر قىلۇر ۋاي.
ئاتاسى بولدى كىمنى ھەققە ۋاسىل،
ۋەيا بىرەۋ بەرادەر قىلدى ھاسىل.
ئاننىڭ ئەۋساقى بىرلە ئۆمر ئۆتەر، يار،
چۈچۈتتىڭ تىلنى شەككەر دەپ بەيەكبەر.
كۆڭۈل زىيىباغە قويماق، ئەي خىرەدەندە،
ئىشت مەندىن، بەرادەر، بىرگىنە پەند.
بەھار فەسلىن ھەمىشە سەن تىلەرسەن،
مەگەر غولى بەيىبان ياكى خەر سەن.
جەفاسىز روزگار ئىستەركى (11) ھەر جان،
ھۈنەر ئىستەر ۋەيا ھەر كىشى ئاسان.
تىلەر ئوت ئىچرە راھەت ئول كىمەرسە،
قىلۇر تۇپراغدىن ئول يا ھەر نېمەرسە.
ئەدۈ كارىيغە كىمنىڭ زېھنى ۋەيران،
بولۇپ باغرىنى قىلدى بىھۈدە قان.
ئاننىڭ ئەقىلىغە مانەند ئولدى بۇ كار،
ئۆزىن ھەر ياققە ئۇردى خەستە بىيمار [155A].
كىم ئول ئەفئالى ناداندىن چېكەر غەم،
ۋەيا ئەقۋالى نائەھلىدىن، ئەي ھەم.
ئاننىڭ دانىشى بۇدۇر، ئەي خەرىدار،
كۆرۈپ تۈش بەدىنى، بولدى ئەسرۇ ئازار.
بىرەۋغە بولدى بىر ئىش تەقدىرى ھەق،
ئانى ھەقدىن ئۆگۈرمەس بولسە مۇتلەق.
كېچىپ دىندىن يەنە بىر دىنىغە گويىا،
كىرىپ ئول بولدى كافىر، ئاڭلا، دانا.
يېمەس ئاداب گۈدەكلىككە فەرزەندە،
ئاڭا بالىغە بولسە ساھىبى پەندە.
كۈچ ئىلە ئەگدى گويىا شاخى پۇر زور،
كى سىندى بىر يېرى، يا كەتتى كۆز نۇر.
بۇ سۆزلەرنى ھەمىشە ئەيلە ئىدراك،
ئۆزۈڭنى كۈچ بىلە سەن قىلماغىل چاك.
پەندنامە
نەچچە ئىشتىن، ئەي بەرادەر، قىل ھەزەر،
قىلماساڭ، ئول قىلدى ئىمانغە زەرەر.

خۇدبىنۇ نادان بىلە سەن قىلمە بەھس،
لەھزە ئولتۇرساڭ قىلۇر ئۆلگۈنچە بەھس.
كەلسە جەھلىڭ ھەر زەمان، ئەي پاك دىل،
ئىلم ئەسبابى بىلە دىل تازە قىل.
سالسە غەم كۆڭلىڭگە كىم دۇنيا ئۈچۈن،
تولدى ئىمان ئورنىڭ زەردابى خۇن.
زەخم ئۆرسە ئەھلى خانە ئەقرەبا،
بەر ئاڭا مەرھەمەت دەي مەرھەبا [156A].
كۆڭلىنى ئازۇردە قىلمە زىنھار،
ئەقلى ئىمانىڭنى قىلمە بىقەرار.
خالىق ئەتسە ھەرنە ئالەمدە زۇھۇر،
سەن چارۋاۋۇ چۈن دېمە ئەقلى قۇسۇر.
يا بىرەۋگە يەتتى مېھنەت بىرگە ئېش،
ئۆزىدىن يەتتى دېمە بۇ جەبرۇ ئېش.
گەر كۆڭۈل كەتسە بۇلارغە ئەي ئەسلى،
بولغاي ئىمانى ئانىڭ ئاڭلا زەلىل.
پەندنامە
نەچچە ئىشتىن ئەقلى ھوشىڭ كەم بولۇر،
ئاقەت ئەفتادەلىكىدىن خەم بولۇر.
تۈتمە ئۆلفەت بۇ ئەۋام ئەھلىگە كۆپ،
كىم بولۇر ئەقلىڭ نېپىنىڭ ھەرقانچە كۆپ.
ئۆلفەتتى خاتۇنۇ گۈدەك بىرلەدۇر،
ئەقلى زايىل ھەم دىلى غەم بىرلەدۇر.
كۆپ سۇخەن قىلسە كىشى، ئەي ئەقلى دۇر،
گەرچە ھەق سۆزدۇر، بولۇر ئەقلى قۇسۇر.
كىمدە بولسە جايى بەد مەلبۇسى بەد،
ئەقلىنى ئول قۇل قىلۇر ① شەب - روزرەد.
ئىشتىھادىن كۆپ يېمەك، بىۋەقت خاب،
ئەقلى ئۆيىن قىلغاي بۇ ئىشلار كۆپ خەراب.
ئارزۇيى خام ئۈچۈن كىم يېسە غەم،
سەبىرسىز بولسە ئەگەر يەتسە ئەلەم.
ئول كۆڭۈلدە ئەقلى تۇرماس، ئەي فەلان،
ئەقلىسىز ئەلگە غىزا زەردابۇ قان [157A].

پەندنامە
نەچچە ئىش بىرلە بولۇر ئادەم ئەمان،
قىلماساڭ بۇ ئىشنى، ئەي ئادەم، يامان.
غۇسسەۋۇ غەمدىن قۇتۇلغاي ئول كىشى،
ھەم ئەزىبى تاڭلادىن بولماس ئىشى.
بىرى ئەۋۋەل سۈھبەت ئەت خۇبلا بىلە،
گەر مۇيەسسەر بولماسە دائىم تىلە.
بىرى خۇ قىلغىل ھەمىشە جۇلغى،
سەبىرى قىل نەفسىڭگە ھەر ئىش دۇر قاتىغ.
كىم ساڭا بەد قىلدۇر، خۇشخۇي قىل،
كىم ساڭا تەلخ ئايتسە، شەككەر ساچسە تىل.
ھىرسى دۇنيادىن دىلىڭنى پاك قىل،
خەير ئىلە بول ئۇشېۋ سۆز ئىدراك قىل.
ئەيلەگىل تەقۋاۋۇ بول خىلوۋەت نىشىن،
تاشلاگىل كۆڭلۈڭدە ھەرنە كىيىنە - كىن.
كىمكى بولسە ئۇشېۋ سۆزدە ئۇستۇر،
بولماغاي ئىككى جەھەندە خارۇ زار.
پەندنامە
نەچچە ئىشتىن باشىڭ كەلگەي بەلا،
ھەم جەفالىرىغە بولۇرسەن مۇبتەلا.
تۈتمە دوست خاتۇنۇ ناكەس زىنھار،
ئەيلەگەي ئاخىر سېنى ئەلبەتتە خار.
سەن مۇھىم قىلساڭكى ھەر ناچىنىس ئىلە،
غۇسسەۋۇ غەم كەلسە كۆر، قىلمە گىلە [158A].
ياخشىلىق قىلساڭ كىشىگە، ئەي ئەخىي،
ياخشىلىق كۆز تۈتمە، گەر بولساڭ سەخىي.
بىرى ھەر ئادەمنى ئۆز ھالىغە قوي،
ياخشىلىقتىن يولغە سال، تاپ ئابروي.
قىلماغىل ھەمسايە بەد ئەفئالنى،
بول يەقىن ئاڭلاپ نە قىيىلۇ قالنى.
يارى بەد باشىڭغە يەتكۈرگەي بەلا،
قىل ھەزەر ئالەمدە بولمە مۇبتەلا.
زالىمۇ جاھىلىنى قىلمە دوستۇ يار،
يەتكۈرۈر ساڭا بەلالار بىشۇمار.

مەشھۇرەت بىرلە ⑤14 ئانى تاپ نەچچە ئەھل.
ئەقلى ئېلىدىن مۇشكىلىك ئاسان بولۇر،
ئۆزىدىن ئادەم بەلارغە قالدۇر.

مەرتەبەئى ۋەئز ۋە پەندۇ نەسەت نە تەرىقە

ئادەمىيە دۇرۇست، ئانىنىڭ بەيانی ⑤15

پەندنامە

نەچچە ئىشىدىن بولدى ئادەم تەندۇرۇست،
ئال قۇلاققە بۇ سۇخەنلەرنى دۇرۇست [159A].
كۆپ يېمە، ھەر روز ھەر تۈرلۈك تەئام،
كۆپ يېمەكلىكىدىن بولۇر ئۆمرىڭ تەمام.
سالىمۇل - ئەئزا بولۇر كىم كەم يېسە،
جىسمى قۇۋۋەتلىق بولۇر ھەم ⑤20 كەم دېسە.
قىلمە دىل ئازار، ئاغرىتمە كىشى،
بولماغاي ساڭا تەبىئەتنىڭ ئىشى.
بەد دۇئانى ئالماغىل زىنھار سەن،
كىم سېنى سورىسە دېمە سەن ئاڭا مەن.
كىم ئۇلۇغدۇر قىلماغىل گۇستاخلىق،
بارچەغە بولغىل جەھاندا خۇش قىلىق.
رەنجۇ مېنەت كۆرمەگىڭدۇر، ئەي ئوغۇل،
خىزمەت ئەت ھەر كىمنى كۆرسەڭ، مىسلى قۇل.
زەنغە كۆپ بولمە قەرىن، ئاڭلا قويماش،
رەنجۇ مېنەتكە بۇ ئىش ئەلبەتتە باش.
گەر زەئىفنىڭ ياشى ئوتتۇزغە يېتەر،
زەھەردۇر ئادەمنى كۆپ بىمار ئېتەر.
كىمكى كۈن تەبىئەت كۆپ ئۇلفەت تۇتار،
كۆپ جەفاۋۇ جەبر ئىلە زەرداب يۇتار.
ئەقلىسىز ئادەمگە كىم ھەمخانەدۇر،
كۆپ جەفاۋۇ جەۋر ئاڭا كاشانەدۇر.
ھەر كىشى بىسەبرۇ نازۇك تەبىئەدۇر،
بىل ئاڭا سىھەتلىك ئىلە نەفئەدۇر.
سەۋرۇ بەرداش ئىلە بول ساھىبقىران،
سالىم ئەئزا تاپقىل ئۆمرى جاۋىدان.
كىر بولمە، بولساڭ ئانى تېز يۇ،

ئەلبەتتە غەيرىيگە بولمە ھەمسەفەر،
ھەر قەدەم باسساڭ يېتەر ⑤13 خەۋفۇ خەتەر.
ھەر نە ئىش ۋاقىت بولۇر، سەن بىلمە سەھل،

ۋائىز ئولغاى تۆرت كىشى ئۇشبۇ جەھان،
تاپقاي ئاندىن نىكۇ بەد نەفئۇ ئەمان.

ئەۋۋەلى ئىلمۇ ئەمەل با زەۋقۇدۇر،
ئانداغ ئەلنىڭ ۋەئزىدىن دىل بولدى نۇر.
بىرى ئولتۇر دوست تۇتار جاندىن لەزىز، ⑤16
كىمگەكىم قىلغاى نەسەت، ئەي تەمىز.
بىرى ئەۋۋەل قىلدى جەمئىي يولنى تەي،
ھەق رىزاسىن تاپتى ئىزلەپ، ئوردى پەي [158A].

ئول مۇكەممەلدىن نەسەت خۇبۇدۇر،
زاھىر ئولغاى كىمدە ھەر مەئىيۇبۇدۇر.
بىرى دەردكە كىم سالىپدۇر جاننى،
ئائىتسا لازىم باشىغە كەلگەننى.

كىم فەلەكنى جەۋرىنى كۆپ چەكتىلەر،
خار ئالىپ ئورنىغە گۈللەر ئەكتىلەر.

كىم بىلىك بىجەبىر تاپتى ئىنۇ ئان،
تاپماغاي ھەرگىز ئەمانى جاۋىدان.

گەر ئەمەلسىز ئالىمى بولسە نۇسۇھ،
دېدى ئانى رىندلەر بىمەئنى قۇھ.

كىم ئۆزىدىن ئۆزگەنىڭ دۈشمەنلىغىن،
ئاڭلابان، قىلسە نەسەتنى ئەمىن.

ئول نەسەتدۇر غەزەپ، كىبرۇ رىيا،
ئول سۇخەنلەر كۆتەرۈر دىلدىن زىيا.

ھەرنە يولنىڭ ئاچچىغىن كىم چەكمەدى،
خار ئورنىغە سېچەكلەر ئەكمەدى.

خارۇ خەس قىلماي ئۆزىن، قىلسە ⑤17 نۇسۇھ،
كىبرۇ جەھل ئىلكىدە ئولغاى ⑤18 خەستە رۇھ.

كۆرمەيىن ھەر كىمگە ⑤19 يولنى كۆرگۈزۈر،
يولغە سالدى گويىيا بىينانى كور.

ئەي بەرادەر، ئارزۇ بولسە نۇسۇھ،
ساھىبى بول ئەۋۋەلا ئەقلى ئىلە رۇھ.

تەن، لىباسىن ③21 دائىما قىل شۇستۇشۇ [160A].
 جىسمى كۆڭلۈڭنى قىلۇر بىمار بۇ،
 ئاقىل ئېرسەڭ، تەن، لىباسىنى تېز يۇ.
 كىم تەئامى سەخت يەپ خاپ ئەتتىلەر،
 بىئەجەل ئۇشبۇ جەھاندىن كەتتىلەر.
 ھەر تائامىكىم غۇبارى باردۇر،
 كىمكى يەپدۇر بىتەمىز مۇرداردۇر.
 بىدەۋا دەردىگە ئول بولغاي دۇچار،
 تارتىبان رەنجى تەۋىل، ئول بولدى خار.
 كىم ھەلاكەتلىككە سۇساپ سۇ ئىچەر،
 جانۇ تەننىڭ ئول ھوزۇرىدىن كېچەر.
 كىم شتاب بىرلە يەر ئاچلىغىدە تەئام،
 بۇ سۇخەنغە سال قۇلاق، ئەي ئەقلى خام.
 بۇ تەئام بادى سەمۈمدەك جان ئالۇر،
 ئىشتىھاۋۇ قۇۋۋەتى كەم - كەم قالۇر.
 كىم ئىسىغ يېسە تەئام شورابىلىك،
 سۈست ئولۇر جىسمى ③22 زەبان پاۋۇ ئىلىك.
 ئەقلى ئەزاسى ھەمىشە سۈست ئولۇر،
 يەتمەيىن ئەللىك ئەبۇشقا پىر بولۇر.
 كىم تۇتار بىسىيار ئۆزىنى گەرمۇ سەرد،
 ئول كىشىگە بىل يەقىندۇر ھەرنە دەرد.
 ئەي ئوغۇل، ئىش قىل مەزاجىڭنى ③23 ئاير،
 ئىككىگە ③24 قىلمە مەزاجىڭ، ئەيلە بىر.
 كىرمە سۇغە سەن ئەرەقلەپ، ئەي فەلان،
 رەنجۇ مەنەتلەر چېكىپ يۇتقۇڭدۇ قان.
 يا ئەرەق ۋەختىدە باد ئالمە ③25 ئۆزۈڭ،
 سالمە مەنەتكە ئۆزۈڭنى سەن ئۆزۈڭ [161A].
 ھەر نە ئىللەتتىن ئەمانلىق ئىستەسەڭ،
 ئۇشبۇ پەندىمغە قۇلاق سال، بولمە گەڭ.
 سالمۇل - ئەئزاۋۇ ھەم ئۆمرىڭ دەراز
 بولغۇسى، قىلغىل بۇ سۆزلەر قىشۇ ياز.
 پەندنامە
 ئارزۇ بولسە ساڭا خۇش ئۆمر ئەگەر،
 نەچچە سۆز ئايدىم ئانى قىلمە دىگەر.

زىنھار بولغىل ھۈنەرمەند، ئەي ئوغۇل،
 بولماغىل ئەلبەتتە نادان ③26 بىرلە قۇل.
 ھالىڭغا لايىق كەرەملىك بول، ئەخىي،
 ئىززەتۈ ئىكراملىكدۇر ھەر سەخىي.
 تولا سۆزلۈك بولماغىل بىمەئنى گوي،
 كەتكەي ئىلكىڭدىن تەمامى ئابروي.
 ھەر كىشىگە سەخت سۆزلۈك بولماغىل،
 غۇسسەۋۇ غەم بىرلە دائىم ئولماغىل. ③27
 سەن ئەگەر قىلساڭ بىرەۋ كۆڭلىنى خۇش،
 خۇلق دەرياسى ساڭا ھەر لەئزە جۇش.
 ئەقىل ئېلىگە دائىما قاتقىل ③28 ئۆزۈڭ،
 بولغاي ئاندىن سوڭ ئەدەب بىرلە سۆزۈڭ.
 ئىشرەتى ئۆمرىڭ زەۋالى بولماغاي،
 غۇسسەۋۇ غەملەر كۆڭۈلگە تولماغاي.
 كەخۇدالىق ئارزۇ بولسە ساڭا،
 ئارزۇڭ نېدۇر، بەيان ئەتكىل ماڭا.
 با دىيانەت بولسۇنۇ با خۇلقى خۇش،
 يوقسە كەچكىل ئۇشبۇ سەۋدادىن خەمۇش [162A].
 سەن، نە ئۆزبىللاھ، ئالساڭ بەد زەئىفى،
 ئۆمرۈ ئىمانىڭ بولۇر، ئاڭلا، زەئىفى.
 زىنھار قاتمە يامانغە سەن ئۆزۈڭ،
 خەنجەرى غەم بىرلە ئويۇلغاي كۆزۈڭ.
 ئەرۈ خاتۇن خۇبلىغى سۈرەت ئەمەس،
 كىمدۇرۇر ئاقىل ئىلى، سۈرەت دېمەس.
 خۇلقى ئەفئالى نىكۇدۇر، خۇبۇ ③29 خۇش،
 ۋەئەسى تۈز بولسەۋۇ بولسە خەمۇش.
 يار بىلمە ھەر كىشىنى زىنھار،
 نەچچەلەر بولدى بۇ ئىشتىن خارۇ زار.
 ۋالىدەينىنى ياخشىلىقتىن رازى قىل،
 ھالۇ قەدرىنى ھەمىشە ياخشى بىل.
 ئال دۇئاسىنى ئالارنى، تاپ كەمال،
 ساڭا بولغاي ئەيشى كەۋنەين بىزەۋال.
 سەن مۇھەببەت قىلمە دۇنياغە يامان،
 غۇسسەۋۇ غەم بىرلە قالغاي ھەر زەمان.
 ھەر نېمەرسە بىۋەفادۇر كۆڭۈل ئۆز،
 ئۆمر خۇش ئۆتسۇن دېسەڭ، ئاڭلا بۇ سۆز.

نەچچە نېمەرسەدۇركى، ئاڭا ئىلاج بولماس،

ئاننىڭ بەياندە ③۳۰

ئىككى دۇنيا ۋەھىمدىن بولساڭ ھەلاك،
بولماغۇڭ بۇ بىدەۋا دەردىدىنكى پاك.
كىم جەۋانلىغىدە ئاننىڭ ئەمرىن قىلۇر،
تەڭرى دائىم ھالى ئەھۋالدىن بېلۇر.
بولماغىل زىنھار ئەلدىن قەرزدار،
خۇشدۇرۇر بىقەرز، بولساڭ خارۇ زار.
گەرچە بىر پۇل بولسە قەرزىڭ، ئەي ئوغۇل،
ئاقىل ئېرسەڭ، كەلسە بولغۇڭ ئاڭا قۇل.
بىدەۋا دەرد قايىسى دەپ سورسە بىرەۋ،
قەرزدارلىق دەي ئەگەرچە كەلسە دەۋ.
كىمكى زالىمىغە بولۇپدۇر ئاشنا،
رەنجى بىدەرمان، ئاڭا بولماس دەۋا.
كىم خۇدادىن قورقماگەندىن قورقىدىلەر،
جۈملە دەردلەرگە دەۋانى تۆكتىلەر.
كىم ياماندىن قورقمادى ئۇشبۇ جەھان،
ئىككى دۇنيا بولمادى غەمدىن ئەمان.
ئەي بەرادەر، ئۇشبۇ سۆز شەھدۇ شەكەر،
ئال قۇلاققە، ئىچمەڭگىل ئاغۇ - زەھەر.

پەندنامە

نەچچە ئەسباب لازىم ئېرۇر بۇ جەھان،
ئەيلەگەي ھەر رەنجۇ ھەر غەمدىن ئەمان.
مەردۇ زەندە بولسە بۇ ئەسبابلار،
يۈزىگە ئاچىلدى يۈز مىڭ بابلار [165A].
لەئلىۇ ياقۇتۇ جەۋاھىرلارغە كان
بولغۇسى ھەم تاپتى ئەيشى جاۋىدان.
ئەۋۋەلى ئەسبابدۇر خۇلقى نىكۇ
بولسە سەندە، ئەي بەرادەر، ياخشى قۇ.
خارلار كەلسە قاشىڭغە گۈل بولۇر،
شاھلار خىزمەتدە ھەم چۈن قۇل بولۇر.
ئەيلەگەيسەن كۆپ پەرىلەرنى بەشەر،
رەفۇ قىلغايىسەن تەمامى شورۇشەر.
شەككەر ئەفشانۇ بولسە بىرىدۇر خۇش زەبان،

نەچچەدۇر ئالەمدە دەردى بىئىلاج،
خاھ گەداۋۇ خاھى بولسۇن تەختۇ تاج.
قىلمە ۋاقىت، جەھد ئەيلە، ئەي فەلان،
بولسە يوق بىھېۋد زەخمى جاۋۇدان.
مەھرەم ئەتمە زىنھار ئەفئالى بەد،
خۇيى بەد ھەر كىمدەدۇر رەنجى ئەبەد [163A].
سوردى لوقماندىن بىرەۋ: «ئەي چارە ساز،
بىلمەگەن سەن رەنج بارمۇ ئەلدە باز؟»
«ناسۇرى يۈز يىلگە مەن قىلدىم دەۋا،
مىھنەتى مىڭ يىلغە مەن بەردىم شىفا.
مەرگى مۇتلەقدىن بۆلەك بولدى سەھەت،
قىلدى لېكىن، ئەي بەرادەر بىرسى لەت.
مەن ئىلاجىنى قىلالام خۇيى بەد،
ھەر تەبىئىنى قىلۇر بەدخۇي رەد.»
بىرىدۇر نادانغە بەند ئولسە كۆڭۈل،
كىمگە كەلمەيدۇر بۇ ئىش، بىلمەس بۇ يول.
زور بىلە بولماس مۇتئۇ بۇ شاھى دىل،
كىم مۇتئۇ قىلدىم دېسە، سەن سادە بىل.
قەدردانلىغ قىلماسە ئول دىلىڭگار،
يۇ كۆڭۈل، ھالىڭنى بىلمەي دېسە ياز.
بەندى چاپچىلماس، يازىلماس نۆكتەدۇر،
ئاقىل ئېرسەڭ ئىھتىيات ئەت، ئەيلە دۇر.
بىرى بىل ھەمخانەئى كىم بولسە بەد،
بىئىلاج بولسە ئانى قىلماق رەد.
بۇ ئېرۇر ئاقىلغە دەردى بىدەۋا،
قىلماغىل، يا رەب، ياماننى سەن رەۋا.
كىمگە كىم بولسە دۇئايى بەد قەبۇل،
بولماغاي ئانى ئىلاجى، ئەي ئوغۇل.
ھەر خەسى بولسە ئانى بىكەس دېمە،
ئاغرىتىپ كۆپ رەنجى بىھۇدە يېمە.
بىھۇدە ئۆتسە جەۋانلىقلىكتە ئۆمر
كەتسە بەلدىن قۇۋۋەتۇ بۇ كۆزدە نۇر [164A].
ئاخىرەت ئەندىشەسى، ئاڭلا قوياش،
بولماسا ئىلىكىڭدە نانۇ ئابۇ ئاش.

رېزى قىلسە مەئرىفەت تىل ھەر زەمان.
قىلسە ھەر كىم تەبىئىگە لايىق سۇخەن،
كەلمەسە سۆزدىن كۆڭۈلگە شەككۈزەن.
دېسە ھەر سۆزنى تەفەككۈر بىرلە ئول،
قايسى راست كىرسە ئاڭا يۈز بولسە يول.
دېمە تىل، ئول گەۋھەرى نايابدۇر،
ياكى ئول خۇرشىدى ئالەمتابدۇر.
خەزىنە ئى ئالەم ئاڭا بولماس بەھا،
ماھ ئىلە خۇرشىد قاشىدە كەمبەھا.
شاھۇ سۇلتان ھۇر چىھرە سەدقەسى،
بۇ سىفەت ئەسبابىغە لايىق ۳۳۱ كەسى.
بىرى بۇ ئەسبابنىڭ بىكىنە دىل،
فەرقى يەردىن تا سەما دىل بىرلە گىل.
با مۇرۇۋۇت رەھمىلىقدۇر ھەر كۆڭۈل،
خار كىم ئۆرسە ئاچىلۇر مىسلى گۈل.
خەستەۋۇ بىچارەغە شەققەت قىلۇر،
دىل دېمە ئانى، خۇدادىن پەيزى نۇر [166A].
كىمدە بولسە بۇ سىفەت ئەسباب ئەگەر،
ئەمرى ھەقنى ئول قاچان قىلغاي دىگەر.
راست دىل ھەر كىمدە بولسە، ئەي قوياش،
بولغاي ئالەم ئەھلىگە ئەلبەتتە باش.
مەردۇمى چەشم بىرىدۇر ئەسبابنىڭ،
تەئرىفىن ئايتاي بۇ ئالەم تابىنىڭ.
قايسى مەردۇم بولسە ئىبرەت بىين مۇدام،
دېمەگىل كۆز، فەيزىنى ۳۳۲ ئالغالى رام.
كۆرسە جىلۋە ئۇشبۇ ئەشيا بىرلە كۆز،
تەۋسىفغە راست كەلگەي قايسى سۆز.
لەئىئى زاتىدىن ئولدۇر كۆز ئەمەس،
كىمكى ئاقىلدۇر، ئانى مەردۇم دېمەس.
كىمكى كۆز ئەسبابىنى گەر قىلدى تېز،
ئىشق بارانى قىلۇر ھەر كۈندە رىز.
كىمدە كۆز ئەسبابى بولماس، ئەي خىرەد،
دائىما ئول رەھمەتتىن بولدى رەد.
بىرى بۇ ئەسبابنىڭ، ئاڭلا قۇلاق،
تەئرىفىن ئايتاي، خىرەد، سەن سۆزگە باق.
لەتتە ئى غەفلەت بۇ ئەسباب ئىچرە يوق،
فەيزى رەھماندىن ئۇ قۇل ئەلبەتتە توق.

ئەمرى ھەققە بولسە دائىم گۇشمال،
بابى رەھمەتدۇر، قۇلاق قىلمە خەيال.
ئۆزنى ۳۳۳ تاپتى ھەر سەدادىن ھەققە يول،
ساھىبىن رەھمەت سۈيىدە قىلدى ھۆل.
بىرى بۇ ئەسبابلارنىڭ دەۋرىدىن،
قەتل ۳۳۴ ئىگەسى كىم بولۇر ساھىبى دىن [167A].
گەر سەخىي بولسە دېمە، سەن ئانى رەد ۳۳۵،
لۇتقى رەھماندۇر بەلا قىلغالى رەد.
كىمدەدۇر تا خەيرى قول ۳۳۶، ئەي نىك راي،
رەھمەتى رەھمان ۳۳۷ ئاڭا دەرياۋۇ ساي.
قايسى تەندە ئىككى قول بولسە ئاچۇق،
باشىغە ئەلتاق بارانى ساچۇق.
بۇ سىفەتلىك بولسە سەندە ئىككى قول،
مەشرىقۇ مەغربىدىن ئارتۇق ھامىي ۳۳۸ قۇل.
گەر يەدىندە ۳۳۹ ياخشىلىق بولسە خىسال،
بولغۇسى مۇھتاج ئاڭا [ھەم] قالۇ ھال.
كىمكى ساھىب بولسە بۇ ئەسبابىغە،
فەتھ تاپتى گەۋھەرى نايابىغە ۳۴۰.
پەندنامە
بىرى بۇ ئەسبابى، رىجلىن، ئەي فەتا،
كىمكى ساھىب بولسا ئاڭا بول ئەتا.
خىزمەتى نىكان قىلۇر ھەر روز - شەب،
گەر يۈرۈر ھەر سۇغە بولسە ئەمرى رەب.
پا ئەمەس جەننەت بۇراقىدىن زىياد،
يا بۇلار تەختى سۈلەيمان بىرلە باد.
جا نىشىندۇر ھەر ئاياغ ئەلدىن قاچىپ،
خۇمى ۋەھدەتنى ئىچۈردى ۳۴۱ ئول ئاچىپ.
نەفس ئۈچۈن قويماق ئاياغ بىر گامنى،
ئەلبەتتە مەي بىرلە بەردى جامنى.
گەر قەنئەت بىرلە بولسە بەر قەرار،
قىلمادى ئالەمدە ھەرگىز خارۇ زار [168A].
كىمكى بۇ ئەسبابلار بىرلە مۇدام،
پۇختەدۇر دارەين ئازا، يوق زەررە خام.
بارچەسىغە كىم ئىگە بولدى بۇ كۈن،
ئۆمرى زايىم ئۆتمەدى ھەر كۈنۈ تۈن.
كۈند بولسە بۇ دېگەن ئەسبابلار،

سەڭگ بولغاي گەۋھەرى نايابلار. كارغە كىرگۈزمەدى بۇ كۈن بولار، يۈز جەفا جانغە سالۇر تاڭلا ئۇلار. ھەر بىرىن بىر ئەمر ئۈچۈن قىلدى خۇدا، ئەيلەگىل ئەمرىدەۋۇ قىلمە جۇدا. بەس، بۇ ئەزلارغە كىم ساھىبدۇرۇر، دائىما ھەق ئەمرىغە راغبىدۇرۇر. كىمكى بۇ ئەسباب ئىگەسى، ئەي ئوغۇل، ئەقلۇ دانىش خىزمەتدە مىسلى قۇل. كىم ئەمەلغە كىرگۈزۈر ئەسبابلار، ئەقلى مىفتاھىدە ئاچتى بابلار. خىزمەتدە بولدى كىمنىڭ بارچە تەن، ئول قاچان قىلدى جەھان ئىچرە ۋەتەن. كىم بولار ئەمرىدە قىلدى دائىما، قايدە قىلسۇن ئول خەتاسارى ئىما. كىم بولۇپدۇر دۇنيادا ساھىب ۋۇجۇد، قىلدى ئول جانۇ دىلى بىرلە سۇجۇد. كىم بولارغە ئۇشبۇ كۈن بولماس ۋەلى، تاڭلا ھەيرانلىغىدەدۇر جانۇ دىلى. ئەي بەرادەر، بول بۇ ئەزا ساھىبى، شاھى ئالەمنىڭ بولۇرسەن نائىبى [169A]. جەھد ئېتىپ ئىلكىڭگە ئال ئەسبابلار، كار قىل، تاڭ ئەيلەسۇن سەررافلار. ئال بۇ سۆزلەرنى قۇلاققە، ئەي فەلان، تاڭلا يۈتكەيسەن نەدامەت بىرلە قان.

پەندنامە

نەچچە زۇلمەت باردۇرۇر ئادەمدە، بىل ھەربىرىگە بىر يورۇغلىق تاب قىل. ھەربىرى ئانداغ سەۋادىدۇر قارا، بولماسە يارۇق كۆرۈنمەس ھېچ قارا. كىمكى تۈشتى بۇ قارالىق ئىچرە بىل، قارۇنۇ شەيتان ئاڭا ئەندازە قىل. بۇ جەھاندە كىم قارالىق ئىچرەدۇر، نۇرى ھەقدىن ئول كىشى ئەلبەتتە دۇر. بىرى كۇفرىدۇر قارا تۈندىن قارا، ئىلمى سۈبھىنى يارۇتقىل تۈن ئارا.

بولماسە ئىلمىڭ بۇ تۈندە، ئەي فەنا، شەمئى ئىماننى قاچان قىلغاي ئەتا. ئىلمى شەمئىن ئال، يولۇڭ قىلمە غەلەت، يوقسە شەيتاندىن يېتەر ئىمانغە لەت. بىيارۇق زۇلمەت ساڭا، خۇب تاڭلا جەھل، ئەقل مېھرىنى ئۆزۈڭگە ئەيلە ئەھل. كىم سەۋادى جەھل بىرلە، ئەي قوياش، تاپماغاي يول بولماسە ئەقلى [170A]. ئالدى بۇ مېھرى خىرەد جەھلى سەھاب، مېھرى قىلماس كۆرسە يۈز [170A] مېھرى بەتاب. كىبىردۇر زۇلماتلارنىڭ بىرىسى، كىبىر قىلماس بولسە ھەركىمنىڭ ئېسى. كىبىر زۇلماتى ئارا ئىبلىسى دون، كۆر نېچۈك بولدى ئانىڭ ھالى زەبۇن، بۇ سەۋادى كىبىرغە دۈررى خۇشاب، فەقر ئىلە ئاجىزلىغىڭدۇر ئاقتاب. قايسى تەندە يوق فەقىرلىق نۇرىدىن، كىبىر مەئلۇمدۇر ئانىڭ مەزھۇرىدىن. بولسە ئەقلىڭ، بول بۇ زۇلمەتتىن خەلاس، قىل فەقىرلىق دائىما، بول يارى خاس. بولماغىل دۇنيادا ھەرگىز خۇد پىسەند، ئەھلى نار ئولمە، قۇلاق تۈت ئۇشبۇ پەند. كىم تەكەببۇرلىكدۇرۇر ئۇشبۇ جەھان، ئول قاچان بولغاي جەھەننەمدىن ئەمان. بەندە بولسە ئىسمىڭ، ئەي نادان يىگىت، كىبىرلىق نېدۇر ساڭا، ئاجىزلىق ئەت. قەترەئى مۇردار بولسە بۇ تېنىڭ، بۇ تەكەببۇر قىلماغىڭ نېدۇر سېنىڭ. ئۇشبۇ زۇلمەتلەر بىرىسى ھىرسدۇر، ھىرس قىلغان دۇنياغە چۈن خىرسدۇر. كىم ھىرس زۇلماتىدە قالدى بۇ كۈن، تاڭلا مەھشەردە ئانىڭدەك يوق زەبۇن. ھىرس سەۋادىدە قالىپدۇر ھەر كىشى، نۇرى ھەقدىن ھېچ ئانىڭ بولماس ئىشى. كىم شەبى ھىرس ئىچرەدۇر، كۆرمەس يارۇق، سۈبھى رەھمەتتىن بولۇر دائىم قۇرۇق [171A]. كىم سەۋادى ھىرسىغە سالدى ئۆزىن،

قىلدى ئەمما مېھرى دۇن ئىككى كۆزىنى.
 ھىرسىدىن قارۇن نە بولدى يەر سارى،
 بولدى پىنھان مالۇ ئەمۋالى بارى.
 مېھرى قويمە ئۇشبۇ دۇنيا مالىغە،
 قىل نەزارە ئۆتكەن ئەلنىڭ ھالىغە.
 بىل قايان باردى ھەمە شاھۇ غەنىي،
 قىل تەفەككۇر بارچە نىكانلار قانى؟
 لەھزە ئى ئۆمرۇڭ ۳۴۹ نېچۈكدۇر ئۇشبۇ دۇن،
 تائەبەد قىلغاي سېنى زارۇ زەبۇن.
 بەرمە كۆڭلۈڭنى، جەھاندۇر بىۋەفا،
 قىلمە جانىڭغە ھەمىشە سەن جەفا.
 بۇ يورۇغلۇغلارنى ئال، ئەي ئەبدىيا،
 ھەق رىزاسىن ئىستەسەڭ، بول ماسەۋا.
 پەندنامە
 نەچچە ئىشدىن ھەق يولى بولماس غەلەت،
 بەرمەدى شەيتانۇ نەفس بۇ يولدا لەت.
 كىمكى بۇ يول بىرلە ئازىمدۇر، ئاڭغا،
 ئاڭلاغىل، خەۋفۇ خەتەر بولماس ساڭا.
 كىمكى تالىبدۇر بۇ يول مەتلۇبىغە،
 ۋاسىل ئولغاي ئەلبەتتە مەھبۇبىغە.
 كىم بارىپدۇر ئۇشبۇ يولدا سۇئى ھەق،
 خىزر ئىلى ئاڭغا بېرە ئالماس سەبەق.
 ئەۋۋەلى قىل ھەق يولىدە تەركى جان،
 تاپ رىزاسىن تەرك ئەيلەپ خانۇمان [172A].
 ماسەۋادىن كەچتى كىم ئۇشبۇ جەھان،
 كىردى يولغە بارچە خەۋقلەردىن ئەمان.
 لەززەتى دۇنيادىن ئۆتتى كىم بۇ كۈن،
 تەربىيەت قىلدى ھەق ئانى كېچە - كۈن.
 راھبەر بىرى ساڭا ئاھى سەھەر،
 قوپ سەھەرلەر زارىلاپ، بول چەشمى تەر.
 كىمكى خىلۋەتلەردە يىغلار ھەر مۇدام،
 فەيزى ھەقنى ئول ئۆزىگە قىلدى رام.
 ھەر كېچە كىم ئۇيقۇدىن بىيدار ئولۇر،
 ئىشق ئىلە ھالات ئاڭا ھادى بولۇر.
 بولماسە ھاسىل ساڭا پىرى مۇغان،
 يىغلا خىلۋەتدە يۈرۈپ ھەر كېچە قان.

كۆز ياشىڭ بولغاي سەبا دىلدارغە،
 ئاقىبەت ۋاسىل قىلۇر ۳۴۵ ئول يارغە.
 بىرى مۇھەر ئەيلە دەھاننىڭغە ۳۴۶، قوياش،
 يازسا بىر ھەرق، ئور تىلۇ ئاغزىڭغە تاش.
 خاھ نىكۇ خاھ بەد بولسە سۆزۈڭ،
 ئىختىيار بىرلە چىقارماغىل ئۆزۈڭ.
 مەئرىفەت گەنجىگە مېفتاھدۇر خەمۇش،
 ئاقىل ئېرسەڭ لەب دەھاننى ئەيلە پۇش.
 بولمادى ھەركىم زەبانغە ۳۴۷ ئاشنا،
 باقسا ھەريان ئىشق بابى بولدى ۋا.
 گەرچە قىلسە بۇ جەھاننىڭ تائەتى،
 تىل قىلۇر بەرھەم ئانى بىر سائەتى.
 تىك لەبىڭنى زىنھار، بولمە زەبان،
 بول ھەمە خەۋفۇ خەتەرلەردىن ئەمان [173A].
 كىم تىلىن تىيدى، جەھاندە تاپتى يول،
 كىم زەبان بولسە، بولۇر نەفسىگە قۇل.
 نەچچە ئەرلەرگە زەباننىڭ شۇملىغى،
 جانۇ ئىمانىغە يەتكۈردى تىغى.
 نەچچەلەر دىنىنى ۋەيران قىلدى سۆزىمە،
 يات بولدى بۇ زەباندىن نەچچە ئۆز.
 زەخمى تىلىدىن دوستلار بولدى جۇدا،
 بولسە ئەقلىڭ، سەن دەھاننىڭ قىلمە ۋا.
 بىرى ھادى قىل ئىبادەتنى نىھان،
 تۇيماسۇن بۇ قىلغانىڭنى ھېچ جان.
 يار ھەم ئەغيارغە قىلمە نىشان،
 رىند بول، گەرچە بۇ يولدا كەتسە جان.
 سەن ئەل ئىچرە دائىما بول بەد ئەما،
 تاكى تاپقاي دەردلەرنىڭ بىر - بىر دەۋا.
 بىلمەسۇن ئەفئالۇ خۇيىڭ ھېچ ئەل،
 ئەل ئارا ئۆزۈڭنى سەن ۋەيرانە قىل.
 قىلدى تائەتنى ئەل ئىچرە ھەر كىشى،
 گەرچە مەرد بولسا ئانى دەردلەر تىشى.
 كىمكى قىلدى زاھىرىن ئاراستە،
 بولمادى ھەققە قەبۇلى خاستە.
 ياخشىلىق بولسە كىشىنىڭ كامىدە،
 ئول بولۇپدۇر نەفسى شەپشان دامىدە.
 زاھىرۇ باتىن نىھان قىل ھەق تەلەب،

بولماغىل زىنھار زەبانۇ كامۇ لەب.
بەلكى ئۆزىدىن ئۆزىنى پىنھان قىل بۇ يول،
توشقارپ دەريانى، بولغىل خۇشك چۆل [174A].
چەك رىيازەت، قالماسۇن ھېچ ئەمرىدىن،
بول فەنا ئەتراقىدە مىسلى زەمىن.
ساڭا بىر ھادى بۇ يولدا راستلىق،
بارچەغە بولغىل ھەمىشە خۇش قىلىق.
سەن ئۆزۈڭدىن ئۆزگەنى كەچ بىلمەگىل،
ئىمتەھان بىرلە يامانلىق قىلماغىل.
پەششەئى كۆرسەڭ، ئىبا قىل مىسلى قىل،
قۇلنى كۆرسەڭ، خاجە دەپ، ئەمرىنى قىل.
سەن گەدا كۆرسەڭ، شەھەنشاھ بىل ئانى،
دېمە ئانى ياخشىلىق قىللى قانى؟
ھەر نەكەس كۆرسەڭ ئانى بىئۇ دېمە،
بىر مەۋز تاپىلسە، بىھەمدەم يېمە.
زىنھار ھېچكىمنى قىلمە ئىمتەھان،
ئىمتەھان قىل ئۆزىنى، بول ساھىبقىران.
ساڭا بىر ھادى بۇ يول، تەقۋادۇرۇر،
كىمكى تەقۋاسىز بۇ يول، لەقۋادۇرۇر.
ئەيلە تەقۋا، ئارت كۆڭۈل زەنگارىنى،
ھېچ كىشى بىلمەس بۇ ئەلنىڭ كارىنى.
قايسىدۇر تەقۋا، ساڭا ئەيلەي بەيان،
بولماسە بىر زەررە كۆڭلۈڭ فىكىرى نان.
مازىدىن ھېچ كىمگە قىلماس بولسە زىكر،
ياكى مۇستەقبەلنى ئول قىلماسە فىكىر.
جۈزۈ كۈل سالسە خۇداغە ئۆزىنى،
ھېچكىم بىلمەس نە ياڭلىغ سۆزىنى.
نەفسى دۇنيادىن دېمەس بىر ھەرق سۆز،
بىلمەدى ھالى نېچۈكدۇر ياكى تۈز [175A].
ئۇشبۇ خىسلەت كىمدەدۇر، تەقۋالىك ئەر،
ياخشىلار ئەتقا بۇ ئايتىلغاننى دەر.
كىمكى ئەتقا بولسە نەفسۇ جانىغە،
بولسە لايىق نە ئەجەب جانانىغە.
ئۇشبۇ تەقۋا بىرلە بول ئەلبەتتە سەن،
خارلار بولغاي ساڭا باغى چەمەن.
كىم بۇ ھادىيلار بىلە ھەمراھدۇر،
ھەر قايان بارسە بارۇرغە راھدۇر.

ھەر كىمە بولسە بۇ ھادىيلار رەفىق،
ئول قاچان قىلغاي دىگەر ھەققە تەرىق.
كىمگە بۇ ھەمراھلار يار ئولمادى،
قۇللۇقى شايبىستە ھەرگىز بولمادى.
ئەي ئوغۇل، جەھد ئەت، بۇلارنى يار قىل،
ئۆزىدىن ئۆزگە بارچەنى ئەغيار قىل.
ئۆزىنى تۈزمەي، ئىستەمە ھادىينى كۆپ،
قىل تەفەككۇر، راستلە ئۆزۈڭنى خۇب.
كىمكى قىلماس ئۆزىنى ئاراستە،
پىرغە بولماس قەبۇلى خاستە.
يارغە يەتمەكنى قىلساڭ ئارزۇ،
ھەرنە ھال ئولسا دېگەيسەن زىكرى ھۇ.
يار دەپ غەم يەي يېمە ③49 ئەغياردىن،
زەخم ئۇر جانىڭغە گۈل دەپ خاردىن.
ئاقىل ئەھلىگە ئىشارەت بولدى بۇد،
ھاسىل ئولغاي بۇ سۇخەندىن نەچچە سۇد.
گەر خەتا ئۆتسە سۆزۈمدە، بىرۈ بار،
ئەفۋ قىل قاسىر قولۇڭنى، كىردىڭار [176A].
ئىختىيارى جۈز بىلە بولسە بۇ سۆز،
كۈل بىلە بولدى دېگىل بارچە رەمۇز.
نۇقىسى زاھىردۇر بۇ سۆزلەرنى، ئىلاھ، ③50
قىلماغىل مەھشەردە تاڭلا رو سىياھ.
ئەلگە نەفۇ يەتكەيمۇ ③51، دەپ تەقلىدى
ئەيلەدىم، تەھقىق قىل، يا رەب، مۇنى.
ئەيلەدىم كىردارسىز گۇفتار مەن،
ئەيلەگىل كىردار گۇفتارىمنى سەن.
ئەبدىينى، يا رەب، بۇ يولدا راست قىل،
قىل قەبۇل بارچە سۆزۈمنى، خاست قىل.

مۇناجاتى بەدەرگاھى قازىيەل - ھاجات

خالىقا، سەن راھبەر، سەن راھبەر،
ھېچ قۇلنى سالماغىل راھى دىگەر.
بىئىرادە سەندىن، ئەي پەرۋەردىگار،
قوپماغاي قۇم ئورنىدىن، يا مۇيى سەر.
خالىقا، بارچە سۆزىم تاپماق سېنى،
ئەيىدىن قىلمە ئىتاب، يا رەب، مېنى.

مەقسەدىم بۇدۇر سەۋاب ئولسە بارى،
قىل قەبۇل، تاغلا، دېمە: خەيرىڭ قانى؟

خالىقا، گۇفتار ئىلە كىردار يوق،
ياخشىلىق ئىشدىن مېنىڭ نامەم قۇرۇق [177A].
خەستەنىڭ ھالىن بىلۈرسەن، يا ئىلاھ،
ھەسرەتتىڭدە خەستە كۆڭلىدۇر سىنۇق.

خالىقا، جۈرمۈ گۇناھىم سانى يوق،
ئۇشبۇ ۋەھىمدىن تېنىمنىڭ جانى يوق.
ئەفۇ قىلساڭ يازوقۇمنى سەن مېنىڭ،
بارسە دەرگاھىڭغە بۇ ئارمانى يوق.

خالىقا، ئەيلەپ ۋىسالىڭ ئارزۇ،
قىل قەبۇل بىرنەچچە قىلىدىم گۇفتۇ گۇ.
پۇختە قىل بۇ ئارزۇنى، قىلمە خام،
بەر ماڭا كويدۇرگەلى ③۵۲ جامى سەبۇ.

خالىقا، ئەقلىم جۈنۈنغە قىل بەدەل،
جىسمۇ جانىدە قالماسۇن دۇنۇ دەغەل.
ئىشقى بالىن بەر ماڭا، پەرۋاز ئېتەي،
ئەزىم قىلسام سەن سارى ھەر گامۇ تەل.

خالىقا، ۋەسلىڭغە قىل مەھرەم مېنى،
بارچە مەخسۇدىم بۇدۇر: كۆرسەم سېنى.
تۈھفەگە جانۇ جەھان ئىلكىمدەدۇر،
قايسى كۈن بولغاي تىلەپ دېسەڭ: قانى [178A]؟

خالىقا، بۇدۇ سۇدۇم ساڭا فىدا،
قىل قەبۇل، ئەمما مېنى قىلمە جۇدا.
خانۇ مانۇ جان خەيالىڭ سەدقەسى،
مەقسەدىن قىلساڭ فىراقىڭدە ئەدا.

خالىقا، جان ئال ئەجەلدىن ئىلگەرى،
بىر ئۆزۈڭدىن ئۆزگەسى بولسە بارى.
زاھىرۇ باتىن ئۆزۈڭدىن ئۆزگەنى،
ئەيلە، قۇدرەتلىك ئىگەم، مەندىن نارى.

خالىقا، فىكىرى غەمىڭنى ئاش قىل،
جەبرۇ زۇلمىڭنى ماڭا يولداش قىل.

ئايىرىپ ئۇشبۇ جەھاندىن خەستەنى،
سەن ئۆزۈڭ بىرلە مېنى سىرداش قىل.
خالىقا، ئەقلى خەيالىم مەيغە ئال،
ئورنىغە جىزبۇ جۈنۈن ئوتىنى سال.
تەلبەلەردەك ئۇن چېكەي يادىڭ بىلە،
ئەيلەگىل جىسمىم يولۇڭدا پايىمال.

خالىقا، ئىشقى ئەھلىغە ئەيلە قوياش،
قىلماغىل بىگانەغە سىررىمنى فاش [179A].
يارلارغە يار قىل، يا رەب، مېنى،
غەملىرىڭنى مەن قىلاي بىر - بىر كېڭاش.
خالىقا، بۇ شەھلىغىم دىۋانە قىل،
بارچە ئۆزىنى بىر يولى بىگانە قىل.
قويما ئۆزلۈكىدىن مېنىڭدە، بول ئۆزۈڭ،
زىكرۇ فىكىرىڭنى ماڭا ھەمخانە قىل.

خالىقا، چۈن ئىيسا قىل ئازادەۋار،
شەۋقۇ زەۋقىمنى ③۵۳ ھەمىشە قىل بەرار.
دەرگەھىڭدە ھەم قۇيۇن ياڭلىغ مېنى
ئەيلە دائىم ھەسرەتتىڭدە بىقەرار.

خالىقا، گىريانىلىغىمنى ئەيلە نۇھ،
تەۋبەئى زارىمنى قىل مىسلى نۇسۇھ.
بارچەدىن بىگانە ئەيلەپ بۇ تېنىم،
قىل بۇ قۇلنى مۇردە جىسمۇ زىندە رۇھ.

خالىقا، قىل جانۇ دىل كوھىڭ سارى،
ئەقلى ھۇشۇمنى ئىبەر سۇيۇڭ سارى.
بەند قىل چەشمۇ زەبان زىكرىڭ بىلە،
دېسە ياهۇ ھەر زەبان مويۇڭ سارى [179A]. ③۵۴

خالىقا، ئىشقى ئوتىغە قىل كۈل مېنى،
ياكى قىل گۈل يۈزۈڭگە بۆلبۈل مېنى.
خارى ھىجراندىن مېنى خار ئەيلەمە،
مەھرەمى ۋەسلىڭ ئارا قىل قۇل مېنى.

سەن ھەبىبىڭنى ماڭا قىلىدىك رەسۇل،
ئاسىيلار جۈرمىن باغىشلادىك ئاڭا.
خالىقا، يۈز شۈكر، ساڭا بەندەمەن،
مەھرەبانىمەن، گەرچە مەن شەرمەندەمەن.
گەرچە ئۈمەتمەن نەبىيلەر تاجىغە،
لېك فىئىلىدىن ۋەلى تەرسەندەمەن.

خالىقا، جۈرمۈمچە بار يۈز مىڭ ئۈمىد،
سۈبھى ۋەسلىك شامى غەمغە قىل دەمىد.
لۇتفۇڭا چۈن مەۋج دەريا قەھرىدىن ⑤۵،
قورقارەم تىترەپ چۈ مەن لەرزانى بىد.
خالىقا، «لاتەقنەتۇ» ۋەئەڭ ماڭا،
كۆز تۇتارمەن رەھمەتتىڭدىن مەن ساڭا.

ئاللاھۇمما ئەغفىرلى ۋەلىۋالىدەبى ۋەلى - ئۇستازىيى ۋەلى جەمىئۇل - مۇئىمىننە ۋەلى -
مۇئىمىناتى ۋەلى - مۇسلىمىنە ۋەلى - مۇسلىمات، ئامىن.
ۋە يەنە بۇ بىچارەنىڭ ۋە غەرب ئەۋۋارەنىڭ تەمەنى ئۆلدۈركىم [180A]، ئەگەر بۇ كىتاب ھەر
ھۈشمەندىنىڭ قولىغا تۈشسە، ۋەيا نۈكتەسەنجىنىڭ نەزەرغە مەرى ئۆلۈنسە بۇ بىچارەنى كەمىنەنى
مۇھەققەرنىڭ فاتىمەنى فايىھەنى ئۆمۈل قۇرئان بىلە ياد ئېتىپ، سەھۋ ۋە خەتاسىغە ئىسلاھ قەلەمىن
چەكسە، ئۆمىد ئۆلدۈركىم، ئەجرى ئەزىم تاپقاي، ئىنشا ئاللاھۇ تەئالا.
ئىتتام يافت ئىن نۇسخە سىينە 1263، ھەزارۇ دوسەدۇ شىستۇ سەھ دەر سالى گۇسەند ۋە
دەرماھى جەمىدەل - ئاخىر دەر دەستى مۇھەممەد شاھ يۇنۇسخان خاجە ئىبنى ئىشان خاجە ئىشان
مەرغىنانى غەفەرەللاھۇ زۇنۇبەھا ۋەسەتتەرە ئۇيۇبەھا، تەمەت [181A].

ئىزاھات:

- ②37 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «مەنەت ئوتۇنى»، C، D نۇسخىلاردا «مەنەت
ئوتۇنى» دېيىلگەن.
- ②38 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- ②39 بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- ②40 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «قىباب» دېيىلگەن.
- ②41 بۇ قىتئەنىڭ 3 - مىراسى بىلەن 4 - مىراسى C نۇسخىدا ئۆزئارا ئالمىشىپ قالغان.
- ②42 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «تەھارەت بىرلە» دېيىلگەن.
- ②43 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- ②44 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «ئەتسە» دېيىلگەن.
- ②45 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- ②46 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «زىيىلىق»، C نۇسخىدا «زىيىبۇ زىنەت»، D نۇسخىدا
«زىيىلىغ» دېيىلگەن.
- ②47 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C، D نۇسخىلاردا «ئائىتۇر» دېيىلگەن.
- ②48 بۇ سۆز A، C نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «ئەدەم» دەپ كۆچۈرلۈپ قالغان.
- ②49 بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- ②50 تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان ئۈچ مىسرا A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

تۈزۈتۈلۈپ ئېلىندى. (بۇ خىل تۈزۈلۈشنىڭ نەتىجىسىدە، A ۋە B نىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلدى.)

(252) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى. H، J، K، L، M، N، O، P، Q، R، S، T، U، V، W، X، Y، Z، AA، AB، AC، AD، AE، AF، AG، AH، AI، AJ، AK، AL، AM، AN، AO، AP، AQ، AR، AS، AT، AU، AV، AW، AX، AY، AZ، BA، BB، BC، BD، BE، BF، BG، BH، BI، BJ، BK، BL، BM، BN، BO، BP، BQ، BR، BS، BT، BU، BV، BW، BX، BY، BZ، CA، CB، CC، CD، CE، CF، CG، CH، CI، CJ، CK، CL، CM، CN، CO، CP، CQ، CR، CS، CT، CU، CV، CW، CX، CY، CZ، DA، DB، DC، DD، DE، DF، DG، DH، DI， DJ， DK， DL， DM， DN， DO، DP، DQ، DR، DS، DT، DU، DV، DW، DX، DY، DZ، EA، EB، EC، ED، EE، EF، EG، EH، EI， EJ， EK， EL， EM، EN، EO، EP، EQ، ER، ES، ET، EU، EV، EW، EX، EY، EZ، FA، FB، FC، FD، FE، FF، FG، FH، FI， FJ， FK، FL، FM، FN، FO، FP، FQ، FR، FS، FT، FU، FV، FW، FX، FY، FZ، GA، GB، GC، GD، GE، GF، GG، GH، GI， GJ， GK، GL، GM، GN، GO، GP، GQ، GR، GS، GT، GU، GV، GW، GX، GY، GZ، HA، HB، HC، HD، HE، HF، HG، HH، HI， HJ، HK، HL، HM، HN، HO، HP، HQ، HR، HS، HT، HU، HV، HW، HX، HY، HZ، IA، IB، IC، ID، IE، IF، IG، IH، II， IJ، IK، IL، IM، IN، IO، IP، IQ، IR، IS، IT، IU، IV، IW، IX، IY، IZ، JA، JB، JC، JD، JE， JF، JG، JH، JI， JJ، JK، JL، JM، JN، JO، JP، JQ، JR، JS، JT، JU، JV، JW، JX، JY، JZ، KA، KB، KC، KD، KE， KF، KG، KH، KI， KJ، KK، KL، KM، KN، KO، KP، KQ، KR، KS، KT، KU، KV، KW، KX، KY، KZ، LA، LB، LC، LD، LE، LF، LG، LH، LI， LJ، LK، LL، LM، LN، LO، LP، LQ، LR، LS، LT، LU، LV، LW، LX، LY، LZ، MA، MB، MC، MD، ME， MF، MG، MH، MI， MJ، MK، ML، MM، MN، MO، MP، MQ، MR، MS، MT، MU، MV، MW، MX، MY، MZ، NA، NB، NC، ND، NE، NF، NG، NH، NI， NJ، NK، NL، NM، NN، NO، NP، NQ، NR، NS، NT، NU، NV، NW، NX، NY، NZ، OA، OB، OC، OD، OE، OF، OG، OH، OI， OJ، OK، OL، OM، ON، OO، OP، OQ، OR، OS، OT، OU， OV， OW， OX، OY، OZ، PA، PB، PC، PD، PE، PF، PG، PH، PI， PJ، PK، PL، PM، PN، PO، PP، PQ، PR، PS، PT، PU، PV، PW، PX، PY، PZ، QA، QB، QC، QD، QE، QF، QG، QH، QI， QJ، QK، QL، QM، QN، QO، QP، QQ، QR، QS، QT، QU، QV، QW، QX، QY، QZ، RA، RB، RC، RD، RE， RF، RG، RH، RI， RJ، RK، RL، RM، RN، RO، RP، RQ، RR، RS، RT، RU، RV، RW، RX، RY، RZ، SA، SB، SC، SD، SE، SF، SG، SH، SI， SJ، SK، SL، SM، SN، SO، SP، SQ، SR، SS، ST، SU، SV، SW، SX، SY، SZ، TA، TB، TC، TD، TE， TF، TG، TH، TI， TJ، TK، TL， TM، TN، TO، TP، TQ، TR، TS، TT، TU، TV، TW، TX، TY، TZ، UA، UB، UC، UD، UE， UF， UG، UH، UI， UJ، UK، UL， UM، UN، UO، UP، UQ، UR، US، UT، UU، UV، UW، UX، UY، UZ، VA، VB، VC، VD، VE، VF، VG، VH، VI， VJ، VK، VL، VM، VN، VO، VP، VQ، VR، VS، VT، VU، VV، VW، VX، VY، VZ، WA، WB، WC، WD، WE، WF، WG، WH، WI， WJ، WK، WL، WM، WN، WO، WP، WQ، WR، WS، WT، WU، WV، WW، WX، WY، WZ، XA، XB، XC، XD، XE، XF، XG، XH، XI， XJ، XK، XL، XM، XN، XO، XP، XQ، XR، XS، XT، XU، XV، XW، XX، XY، XZ، YA، YB، YC، YD، YE، YF، YG، YH، YI， YJ، YK، YL، YM، YN، YO، YP، YQ، YR، YS، YT، YU، YV، YW، YX، YY، YZ، ZA، ZB، ZC، ZD، ZE، ZF، ZG، ZH، ZI， ZJ، ZK، ZL، ZM، ZN، ZO، ZP، ZQ، ZR، ZS، ZT، ZU، ZV، ZW، ZX، ZY، ZZ، AA، AB، AC، AD، AE، AF، AG، AH، AI، AJ، AK، AL، AM، AN، AO، AP، AQ، AR، AS، AT، AU، AV، AW، AX، AY، AZ، BA، BB، BC، BD، BE، BF، BG، BH، BI， BJ، BK، BL، BM، BN، BO، BP، BQ، BR، BS، BT، BU، BV، BW، BX، BY، BZ، CA، CB، CC، CD، CE، CF، CG، CH، CI، CJ، CK، CL، CM، CN، CO، CP، CQ، CR، CS، CT، CU، CV، CW، CX، CY، CZ، DA، DB، DC، DD، DE، DF، DG، DH، DI， DJ، DK، DL، DM، DN، DO، DP، DQ، DR، DS، DT، DU، DV، DW، DX، DY، DZ، EA، EB، EC، ED، EE، EF، EG، EH، EI， EJ، EK، EL، EM، EN، EO، EP، EQ، ER، ES، ET، EU، EV، EW، EX، EY، EZ، FA، FB، FC، FD، FE، FF، FG، FH، FI， FJ، FK، FL، FM، FN، FO، FP، FQ، FR، FS، FT، FU، FV، FW، FX، FY، FZ، GA، GB، GC، GD، GE، GF، GG، GH، GI， GJ، GK، GL، GM، GN، GO، GP، GQ، GR، GS، GT، GU، GV، GW، GX، GY، GZ، HA، HB، HC، HD، HE، HF، HG، HH، HI， HJ، HK، HL، HM، HN، HO، HP، HQ، HR، HS، HT، HU، HV، HW، HX، HY، HZ، IA، IB، IC، ID، IE، IF، IG، IH، II， IJ، IK، IL، IM، IN، IO، IP، IQ، IR، IS، IT، IU، IV، IW، IX، IY، IZ، JA، JB، JC، JD، JE، JF، JG، JH، JI， JJ، JK، JL، JM، JN، JO، JP، JQ، JR، JS، JT، JU، JV، JW، JX، JY، JZ، KA، KB، KC، KD، KE، KF، KG، KH، KI， KJ، KK، KL، KM، KN، KO، KP، KQ، KR، KS، KT، KU، KV، KW، KX، KY، KZ، LA، LB، LC، LD، LE، LF، LG، LH، LI، LJ، LK، LL، LM، LN، LO، LP، LQ، LR، LS، LT، LU، LV، LW، LX، LY، LZ، MA، MB، MC، MD، ME، MF، MG، MH، MI، MJ، MK، ML، MM، MN، MO، MP، MQ، MR، MS، MT، MU، MV، MW، MX، MY، MZ، NA، NB، NC، ND، NE، NF، NG، NH، NI، NJ، NK، NL، NM، NN، NO، NP، NQ، NR، NS، NT، NU، NV، NW، NX، NY، NZ، OA، OB، OC، OD، OE، OF، OG، OH، OI، OJ، OK، OL، OM، ON، OO، OP، OQ، OR، OS، OT، OU، OV، OW، OX، OY، OZ، PA، PB، PC، PD، PE، PF، PG، PH، PI، PJ، PK، PL، PM، PN، PO، PP، PQ، PR، PS، PT، PU، PV، PW، PX، PY، PZ، QA، QB، QC، QD، QE، QF، QG، QH، QI، QJ، QK، QL، QM، QN، QO، QP، QQ، QR، QS، QT، QU، QV، QW، QX، QY، QZ، RA، RB، RC، RD، RE، RF، RG، RH، RI، RJ، RK، RL، RM، RN، RO، RP، RQ، RR، RS، RT، RU، RV، RW، RX، RY، RZ، SA، SB، SC، SD، SE، SF، SG، SH، SI، SJ، SK، SL، SM، SN، SO، SP، SQ، SR، SS، ST، SU، SV، SW، SX، SY، SZ، TA، TB، TC، TD، TE، TF، TG، TH، TI، TJ، TK، TL، TM، TN، TO، TP، TQ، TR، TS، TT، TU، TV، TW، TX، TY، TZ، UA، UB، UC، UD، UE، UF، UG، UH، UI، UJ، UK، UL، UM، UN، UO، UP، UQ، UR، US، UT، UU، UV، UW، UX، UY، UZ، VA، VB، VC، VD، VE، VF، VG، VH، VI، VJ، VK، VL، VM، VN، VO، VP، VQ، VR، VS، VT، VU، VV، VW، VX، VY، VZ، WA، WB، WC، WD، WE، WF، WG، WH، WI، WJ، WK، WL، WM، WN، WO، WP، WQ، WR، WS، WT، WU، WV، WW، WX، WY، WZ، XA، XB، XC، XD، XE، XF، XG، XH، XI، XJ، XK، XL، XM، XN، XO، XP، XQ، XR، XS، XT، XU، XV، XW، XX، XY، XZ، YA، YB، YC، YD، YE، YF، YG، YH، YI، YJ، YK، YL، YM، YN، YO، YP، YQ، YR، YS، YT، YU، YV، YW، YX، YY، YZ، ZA، ZB، ZC، ZD، ZE، ZF، ZG، ZH، ZI، ZJ، ZK، ZL، ZM، ZN، ZO، ZP، ZQ، ZR، ZS، ZT، ZU، ZV، ZW، ZX، ZY، ZZ.

253) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەلتافى» دېيىلگەن.

(25) بۇ جۈملە A، B، D نۆسخىلاردا يوق، C نۆسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

255) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «دەۋلەت سۈھەد» دېيىلگەن. / مەلۇماتىي

(256) بۇ جۈملە A نۆسخىدا يوق، B، C، D نۆسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

257) بۇ سۆز A، B، D، C نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى. 2. 2009-يىلىنىڭ 1-قېتىمىدا

250. بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرى ئىقتىدەك ئىلىنىغان، C نۇسخىدا «غۇربەت»، D نۇسخىدا «غەرىب» دېيىلگەن.

259) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن.

260. بۇ سۆز A، B، C، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى. $A \rightarrow B \rightarrow C$ ئارقىلىق

261) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «بەيانىدا» دېيىلگەن.

262) بۇ سۆز A نۇسخىدا پۇقرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «نۇكتە» دېيىلگەن.

263. تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى. A

264) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «فەراسەت» دېيىلگەن.

265. تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى. A.

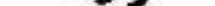
266) بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى. سۆز A، C، D نۇسخىدا (99)

267) بۇ جۈملە A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «خەتاسىغە ئەتا قىلۇرلار ۋە جەھلىغە سەبىر ۋە سۈكۈت قىلىدىلار» دېيىلگەن. C نۇسخىدا «خەتاسىغە ئەتا ۋە جەھلىغە سەبىر ۋە سۈكۈت قىلىدىلار» دېيىلگەن.

سۈكۈت قىلدىلار» دېيىلگەن. C نۇسخىدا «خەتاسىغە ئەتا ۋە جەھلىغە سەبر ۋە سۈكۈت قىلدىلار» دېيىلگەن.

268) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «ھەر ئاشيانغە» دېيىلگەن. ۱۰۰ نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ قانچىسىدا «ھەر ئاشيانغە» دېيىلگەن؟

269) تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

270) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «ئولۇر» دېيىلگەن. 

②71 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «سۈرەتى» دېيىلگەن.

(272) بۇ سۆز A، C نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «سىيرەتى» دېيىلگەن. (A، B، C، D)

279) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «تەئەسسۇفدە»، C نۇسخىدا «تەئەسسۇق بىرلە» دېيىلگەن.

[illegible]

274) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «مۇندە» دېيىلگەن. *المسند A* ۋە *المسند B*

275) بۇ جۈملە A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ناگاھ پادشاھ بۇلارنى چىراتىپ»، B، D نۇسخىلاردا «ناگاھ بۇلارنى پادشاھ چاراتىپ» دېيىلگەن.

نۇسخىلاردا «ناگاھ بۇلارنى پادىشاھ چارلاتىپ» دېيىلگەن. *Handwritten text in Arabic script, likely a title or chapter heading.*

276) بۇ ماۋزۇ A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «رۇبائىياتى بەتەرىقەئى تەنبىھ» دېيىلگەن.

(27) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «يۇتمايىن» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان. ۱۵

278) بۇ سۆز A نۇسخىدا «ئۆتكەن» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تۈزىتىلدى.

279) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئىككى» دېيىلگەن.

280) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «دەم بۇل» دېيىلگەن. A، B، C، D نۇسخىلىرىنىڭ قانچىسىدا خاتالىق بار؟

- 281) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «كۆيگىلى يول» دېيىلگەن.
- 282) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «قىلغىل» دېيىلگەن.
- 283) بۇ جۈملە A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 284) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «ئالۇر» دېيىلگەن.
- 285) بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 286) بۇ جۈملە A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 287) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «كۆرۈر» دېيىلگەن.
- 288) بۇ سۆز A نۇسخىدا «ئارتىپ» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تۈزىتىلدى.
- 289) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «جەللى» دېيىلگەن.
- 290) بۇ جۈملە A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 291) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «بىئەلەم» دېيىلگەن.
- 292) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 293) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 294) بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 295) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «رۈھ» دېيىلگەن.
- 296) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەجەل» دېيىلگەن.
- 297) بۇ جۈملە A، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «مەخفى يوق ئېردى»، C نۇسخىدا «مەخفى ۋە مەستۈر يوق ئېردى» دېيىلگەن.
- 298) بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 299) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «تاپىپدۇر» دېيىلگەن.
- 300) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «يۈمەس»، C نۇسخىدا «يۈرمەس» دېيىلگەن.
- 301) بۇ سۆز A نۇسخىدا «خۇدبىن» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تۈزىتىلدى.
- 302) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، D نۇسخىلاردا «بولسە»، C نۇسخىدا «بولماسە» دېيىلگەن.
- 303) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «گەۋھەر يار»، D نۇسخىدا «بولسە گەر ھەر يار» دېيىلگەن.
- 304) بۇ جۈملە A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 305) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «قىتئە» دېيىلگەن.
- 306) بۇ سۆز A نۇسخىدا يوق، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 307) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «سەۋداسى» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان.
- 308) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 309) بۇ سۆز A، B، D نۇسخىلاردا يوق، C نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.
- 310) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C، D نۇسخىلاردا «تەئىبىر» دېيىلگەن.
- 311) بۇ سۆز A نۇسخىدا «ئىستەرگە» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، B، C، D نۇسخىلارغا ئاساسەن تۈزىتىلدى.
- 312) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەقلىن ئول زايىل قىلۇر» دېيىلگەن.

- 313 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «بولۇر» دېيىلگەن.
- 314 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەيلە» دېيىلگەن.
- 315 بۇ ماۋزۇ C نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، A، B نۇسخىلاردا «پەندىنامە» دېيىلگەن.
- 316 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەزىز» دېيىلگەن.
- 317 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «بولسە» دېيىلگەن.
- 318 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «ئولدى» دېيىلگەن.
- 319 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «كىمكى» دېيىلگەن.
- 320 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «كىم» دېيىلگەن.
- 321 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «تەن لىباسىنى» دېيىلگەن.
- 322 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «چەشمۇ» دېيىلگەن.
- 323 بۇ سۆز A، B، C نۇسخىلاردا «مەجازىتى» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، مەنا ئىتتىبارى بىلەن «مەزاجىتى» دەپ ئۆزگەرتىلدى.
- 324 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىدا «ئىككى» دېيىلگەن.
- 325 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «ئەتمە» دېيىلگەن.
- 326 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «يالغان» دېيىلگەن.
- 327 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «تولماغىل» دېيىلگەن.
- 328 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «قاتىل» دېيىلگەن.
- 329 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «خۇلقى» دېيىلگەن.
- 330 بۇ ماۋزۇ C نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، A، B نۇسخىلاردا «پەندىنامە» دېيىلگەن.
- 331 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «ساھىب» دېيىلگەن.
- 332 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «فەيز ھەق» دېيىلگەن.
- 333 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «ئىزن» دېيىلگەن.
- 334 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «قۇل» دېيىلگەن.
- 335 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «يەد»، C نۇسخىدا «بەد» دېيىلگەن.
- 336 بۇ سۆز A نۇسخىدا «تەئىزى قەتل» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، B، C نۇسخىلاردا ئاساسەن تۈزىتىلىپ ئېلىندى.
- 337 بۇ سۆز A نۇسخىدا «لۇتقى رەھماندۇر» دېيىلگەن، B، C نۇسخىلاردا كۆچۈرۈلگىنى بويىچە ئېلىندى.
- 338 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «خاجە» دېيىلگەن.
- 339 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «كويى دىندە» دېيىلگەن.
- 340 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «گويىيا ھەر بابغە» دېيىلگەن.
- 341 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B، C نۇسخىلاردا «ئېچۈرۈر» دېيىلگەن.
- 342 بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «ئەقلى، ئەي قوياش» دېيىلگەن.
- 343 بۇ سۆز C نۇسخىدا يوق.
- 344 بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «لەھزە ئۆمرىڭكى»، C نۇسخىدا «لەھزە ئۆمرىڭغە» دېيىلگەن.

- 345) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «بولۇر» دېيىلگەن.
 346) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «دەھاننىڭ قوياش»، C نۇسخىدا «دەھاننىڭ، ئەي قوياش» دېيىلگەن.
 347) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «زەمانىگە» دېيىلگەن.
 348) بۇ مىسرا A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «بىلىمەدى ھالى نېچكۈدۈر ياتۇ ئۆز»، C نۇسخىدا «بىلىمەدى ھالى سۈچۈكۈدۈر، ياكى تۈز» دېيىلگەن.
 349) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «غەم يەي دېمە» دېيىلگەن.
 350) بۇ سۆز A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «بۇ سۆزلەرنىڭ، ئىلاھ»، C نۇسخىدا «بۇلارنىڭ، يا ئىلاھ» دېيىلگەن.
 351) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «نەفى ئىتسە» دېيىلگەن.
 352) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «تويۇرگەلى» دېيىلگەن.
 353) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، C نۇسخىدا «زەۋقۇ شەۋقۇمنى» دېيىلگەن.
 354) بۇ مىسرا A نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، B نۇسخىدا «دېسە ياهۇ ھەر سەرى كويۇڭ سارى»، C نۇسخىدا «دېسە ياهۇ ھەر سارى مويۇڭ سارى» دېيىلگەن.
 355) بۇ سۆز A، B نۇسخىلاردا «قەھرىدىن»، C نۇسخىدا «قەھرىدىن» دېيىلگەن.



مەزمۇنى: (كۆپ بىلگۈسى كەلگەن ئاز مۇگدىسۇن)
 — ئۇيغۇر خەلق ماقالىسى
 خەتتات: ھەبىبۇللاھ ھامۇت زەۋقى

دەۋلەت شاھ سەمەرقەندى



«تەزكىرە ئۆش - شەئەر» دىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: يۈسۈپ ئىگەمبەردى

يەتتىنچى تەبىقە

مۇھەممەد ئىبنى ھىسامدىن كۇھىستانى

[مۇھەممەد ئىبنى ھىسامدىن كۇھىستانى] كۆپرەك ئىبنى ھىسام نامى بىلەن مەشھۇر. ئۇ ئىنتايىن خوش سۆزلۈك، شائىرلىقتا يۇقىرى ماھارەتلىك ئىدى. ئۇ سەۋر ۋە قانائەتنى خەلقنى ئۆگەنگەن. ئەسلى كۇھىستاننىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن. دېھقانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. ئۇ ئۆكۈزنى يېتىلدۈرۈپ، تاڭ سەھەر دالىغا چىقاتتى ۋە كەچكىچە ئېيتقان شېئىرلىرىنى كەتمەن دەستىسىگە يازاتتى. بەزىلەر ئۇنى ئەزىز - ئەۋلىيا، دەپ ھېسابلىشىدۇ. [ئىبنى ھىسام] مەنەبە تەڭرىلۇقتا زامانىسىنىڭ تەڭرىلىكى يوق شائىرى ئىدى... ئىبنى ھىسام ھىجرىيە 875 (مىلادىيە 1470) - يىلى ۋاپات بولدى.

جۇنۇنى ئەندىخۇدى

[جۇنۇنى ئەندىخۇدى] خوش سۆزلۈك ۋە ئىقتىدارلىق كىشى. ئەسلى ئەندىخۇد ۋىلايىتىدىن ئىدى، لېكىن پايتەخت ھىراتتا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئاتاقلىق ئەمىرلەر، [بولۇپمۇ] ياشلار ئۇنىڭ بىلەن ياخشى مۇئامىلەدە ئىدى. مەرھۇم ئەمىر غىياسىدىن سۇلتان ھۈسەيىن ئىبنى فەرۇز شاھ ئۇنى چىن دىلەدىن ھۆرمەت قىلاتتى. [جۇنۇنىنىڭ] تەبىئىتى ھەزىلگە مايىل ئىدى. ئۇ كۆپىنچە شائىرلارنى ھەجۋى

* بېشى ئۆتكەن ساندا

قىلغانىدى. ھافىز تۈربەتتىنى شۇنداق ئۆتكۈر ھەجۋ قىلغانكى، [ئۇلارنى] بۇ كىتابتا كەلتۈرۈش ئەدەپكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مانا بۇ غەزەلنى ئۇ ئېيتقان:

مەن دېدىم: قاشىڭمۇ يا بايرام تۈنى چىققان ھىلال؟
ئۇ دېدى: روشەندۈرۈر ھەر كۆزى بار زاتقا بۇ ھال.
مەن دېدىم: بۇ يېڭى ئايىنى نە ئۈچۈن كۆرمەك قىيىن؟
ئۇ دېدى: كۆرۈنمىكى قاشىم ھاياسىدىن ماھال.
مەن دېدىم: بايرام تۈنى ئۇ قاش سەۋەب غوۋغا نېچۈن؟
دېدى: بۇ غەۋغانى كۆرگەن كۆرمىگەن باشقا جامال.
مەن دېدىم: ۋەسلىڭ كۆرۈش ئىشقىدا كۆز ياشىم گاداي؟
ئۇ دېدى: كويۇڭدا كۆپ قاتنار گاداي ئىستەپ ۋىسال.
مەن دېدىم: چىققۇنچە ئۆزگە ئاي جۈنۈننى ئەتمە تەرك،
ئۇ دېدى: قىلساڭ سەۋر چىققاي يەنە ئۇشبۇ ھىلال.

خاجە فەخرىددىن ئەۋەدىي ①

خاجە ئەۋەدىي ھەكىم ۋە بىلىملىك، بارچە ئىلىملەردە، بولۇپمۇ ئىلمىي نۇجۇمدا ھۆكۈم چىقىرىش ئىلىملىرىدىن خەۋەردار كىشى ئىدى، بۇ ئىلىملەردە زامانداشلىرى ئىچىدە تەڭدىشى يوق ئىدى؛ شېئىر ۋە شائىرلىق جەھەتتىمۇ زامانىسىنىڭ يېتىلگەن كىشىسى ئىدى. خەتتاتلىق، يېزىقچىلىق، تېبابەت، ما-ئارپ ئىلىملىرىدە ئۆز زامانىسىدە ئۇنىڭدەك يېتىلگەن قامۇسىي ئالىم بولمىغان.

خاجە [فەخرىددىن] ئەۋەدىي سەۋزەۋارنىڭ تونۇلغان زاتلىرىدىن. ئۇنىڭ خاندانىدىن چىققانلارنى مۇستەففىيلەر دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ زىكرى بەيھەقىيىنىڭ تارىخىدا ② كەلتۈرۈلگەن.

خاجە [فەخرىددىن] ئەۋەدىي بىلىملىك ۋە پەزىلەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكى ئۈچۈن، پېقىرلىق ۋە دەرۋىشلەرچە خۇسۇسىيەت پەيدا قىلدى. چېچەن ۋە ئىستېداتلىق كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دائىم ئۇنىڭ سۆھبىتىگە بېرىپ ئىلىم ئىگىلەش بىلەن مەشغۇل ئىدى. خاجە [فەخرىددىن] پارس، ئەرەب ۋە باشقا تىللاردا يېزىلغان مىڭ جىلد كىتاب توپلىغان. ئۇلارنىڭ [ئۆچۈپ كەتكەن يەرلىرىنى] ئۆزىنىڭ مۇبارەك خېتى بىلەن تىكلەنگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ دۇنيادا ئەقىلىنى ئاشۇرۇشتىن بۆلەك كەسپكە ھەۋىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن ياخشى سۆزلەر ۋە ياخشى كىتابلار يادىكار بولۇپ قالدى. ئەتراپلاردىكى ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر خا-جەگە ياخشى ئىنئاملارنى ئەۋەتەتتى، خاجە ئۇلارنى ھەمراھلىرىنىڭ ۋە شاگىرتلىرىنىڭ تىرىكچىلىكىگە سەرپ قىلاتتى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇ نادىرى دەۋرانىڭ مەنزىل ۋە ماكانى ئالىملارنىڭ ئارزۇ قىلىدىغان ۋە يىغىلىدىغان جايىدۇر. دانىشمەنلەر ۋە بىلىمدانلارنىڭ قىبلىگاھى، پازىللار ۋە ھەكىملەرنىڭ يېتەكچىسى مەۋلانا غىياسىددىن مۇھەممەد جانابلىرى — ئەگەر جالىنۇس ③ تىرىك بولغان بولسا، ئۇنىڭدىن ئىلىم ۋە ھېكمەت ئۆگەنگەن بولاتتى — مۇشۇ كۈنلەردە قېرىنداشلىق يۈزىسىدىن خاجە ئەۋەدىيىنىڭ ۋارىسىدۇر. ئۇ بۈزرۈكۋارنىڭ شەرەپلىك مەنزىلىدە ئوقۇش ۋە ئۆگىنىش ئۈچۈن شارائىتلار ئۇ ئۆزى تىرىك ۋاقتىدە-كىدەكلا، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىككى ھەسسە ئارتۇقتۇر.

تاكىشى ئىكەن بەر ھايات، قالدۇرۇر يادىكار ئېتىپ ئۇ زۇررىيات. خاجە [فەخرىددىن ئەۋەدىي] يۈكسەك پەزىلەتلىك، يېتۈك شائىرلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ شەرەپلىك دىۋانى، قەسىدىلەر، قىتئەلەر ھەمدە يېقىملىق غەزەللەردىن تۈزۈلگەن... خاجە [فەخرىددىن ئەۋەدىي] 81 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ ھىجرىيە 868 (مىلادىيە 1464) - يىلى پاكىزە ئېتىكىنى بۇ مەنەتلەرگە تولغان دۇنيانىڭ چاڭ - توزانلىرىدىن خالىي قىلىپ، ئەبەدىيلىك دۈن - ياسىغا يۈرۈپ كەتتى. خاجە يەككە - يىگانە ئۆتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجداد ۋە ئەۋلادلارنىڭ پاراۋانلىقىدىن مەھرۇم. بەلكى سائادەت غەمخورلۇقى ۋە كەمبەغەللەردىن بالاسىدىن خالىي ئىدى...

ئەمىنىددىن نۇزۇل ئابادىي

[ئەمىنىددىن نۇزۇل ئابادىي] پەزىلەتلىك، ئالىي نەسەبلىك زات ئىدى. نۇزۇل ئاباد بەيھەق يېزىلىرىدىن بىرىدۇر. ئەمىنىددىن زېرەك ۋە خۇش پېئىل ئىدى. ئۇ مەۋلانا كاتىبى ۋە خاجە ئەلى شەھاب بىلەن [شائىرلىقتا] بەسلىشەتتى...

ئەمىنىددىن مەسنەۋى ئېيتىشتا زور ئىستېداتى بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرنەچچە مەسنەۋى كىتابلىرىدىنمۇ يازغان. [ئۇنسۇرىيىنىڭ] «شام ۋە پەرۋانە» ئەسىرىگە جاۋابەن يېزىلغان «مىسباھۇل - قۇلۇب» (قەلب - لەر چىرىغى) ۋە «سەلەۋاتەت - تالىبىن» (تالىبلارنىڭ نامازلىرى) ئەسەرلىرى بار. «ئەقىل ۋە ئىشقى» داستانى، «فەتھ ۋە فۇتۇھ» قىسسىسى قاتارلىقلارمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جۈملىسىدىندۇر. مانا بۇ غەزەلمۇ ئۇنىڭ:

ئەينەك كەبى ھۆسنۇڭگە گەر چۈشسە كۆزۈم، ساھىبجامال،

كىرىپكىلىرىمدىن ياش ئاقار، ھەيرەتكە سالغاي ئۇ ماقال.

تۈم قارا چېچىڭ دامىدا كۆڭلۈم چېكەر كۆپ ئىزتىراب،

بۇنداق تۇزاققا چۈشسە قۇش شۇنداق تېپىرلار بىماجال.

ئىككى كۆزۈمدىن ياش ئېقىپ قوغلار خىيالىڭنى سېنىڭ،

ئۇيقۇنى بىلمەس كۆزلىرىمنى تەرك ئېتىپ كەتكەي خىيال.

ئاھ ئۇرغىنىمدا ئۆرتىنىپ، كۆپ چايقىلۇر ھالسىز بەدەن،

گويا كۆچەت لەرزىان بولۇر چىقسا ئەگەر تاغدا شامال.

يەتسەم ۋىسالىڭنىڭ ئەگەر شادلىقىغا بىر پەس، ئەمىن،

جىسمىمنىڭ ھالى نە بولۇر روھ ئۇچسا گەر ئىزلەپ زاۋال.

ساھىب بەلخىي ④

ساھىب بەلخىي 15 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىستېداتلىق شائىرلاردىن بىرى، شۇنداقلا مۇزىكا شۇناس ئالىم، [ساھىب بەلخىي] ئىستېداتلىق ۋە بىلىملىك كىشى ئىدى، تۈرلۈك ئىلىملەر بىلەن، بولۇپمۇ تېبابەت ۋە

مۇزىكا پەنلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، شائىرلىقتىمۇ كامىل ئىدى؛ بەدەخشان شاھلىرى ۋە تېرمىزنىڭ ئۇلۇغ زاتلىرى ھەققىدە پاكىزە قەسىدىلەرنى يازغان... ئەمما، بەدەخشان پادىشاھلىرى قەدىمىي سۇلالە ۋە كەرەملىك شاھلاردىن ئىدى. بەزى ئالىملار ئۇلارنىڭ نەسەبىنى زۇلقەرنەين نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئىسكەندەر فەيلەقۇس ⑤ قا باغلايدۇ. ئۇلار ئىران ۋە تۇران پادىشاھلىرى زامانىدا ھەمىشە ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام ئۈستىدە ئىدى. پادىشاھلار بەدەخشانغا چېقىلا-مايتتى، ئۇلارغا ئىخلاسمەنلىك ۋە خىزمەت قىلىش بىلەن قانائەتلىنەتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئۇزاق زامانلار داۋامىدا ئۆتكەن پادىشاھلار دەۋرىدىن داۋام قىلىپ كەلگەنىدى. بەختىيار خاقان ئەبۇ سەئىد سۇلتان ⑥... بەدەخشان ۋىلايىتىنىڭ ئاب، ھاۋاسىنىڭ يېقىملىق ۋە ياخشى ئىكەنلىكىنى ئىشلىتىپ، ئۇنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى. بىگۇناھ شاھلارنى قىرىپ تاشلاشقا بەل باغلاپ، لەشكەر تارتتى ۋە ئاشۇ مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلدى. سۇلتان مۇھەممەد شاھ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھەم قېرىنداش ئۇلۇغلىرىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. ھىجرىيە 871 (مىلادىيە 1467) - يىلى ئاشۇ بىچارە شاھلار سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ پەرمانى بىلەن شېھىت قىلىندى. كەرەملىك شاھلارنىڭ قەدىمىي خانىدانى ۋەيران بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەسلى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئاشۇ مۇبارەك خانىدانغا قىلىنغان قەست سۇلتان ئەبۇ سەئىدقەمۇ بەخت كەلتۈرمىدى. ئۇلارغا بىر يۈتۈم [زەھەر] ئىچۈرگەن ئىدىشتىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۆزىمۇ ئىچتى.

شەرەفىددىن رىزا سەبىزەۋارىي

[شەرەفىددىن رىزا سەبىزەۋارىي] نەسىل - نەسەبى ئېسىل، خۇش پېئىل، مۇلايىم تەبىئەتلىك ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى كۆڭۈلنى ئۆرتەيدۇ، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سەربەدارلار ۋە ئەلى مۇئەييەن دەۋرىدە ۋەزىر بولغانىكەن. ئۇلۇغ خاقان شاھرۇھ سۇلتان زامانىدا سۇلتانلىقنى كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەش ئۇنىڭ زىممىسىدە ئىدى. خوراساننىڭ چوڭ ۋىلايەتلىرىدىن ھېسابلىنىدىغان سەبىزەۋارىي ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ ۋارىسلىق يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان. ئۇ كىشى ئەرۋىزى سەيپىدىلىرى ⑦ جۈملىدە سىدىندۇر. ئەرۋىزىلار نەسەبى ھەققىدە كاتتا زاتلار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ۋەزىر - لەرنىڭ نەمۇنىسى بولغان خاجە غىياسىددىن پىر ئەھمەد [خەۋافىي...] ۋەزىرلىك دەۋرىدە سەيپىد [شەرە - فىددىن] نى ئەرزمەس بىر گۇناھى ئۈچۈن قاماپ قويدى. ئۇ بىر مۇنچە ۋاقىت زىنداندا ياتتى. بىرەر كىشى بىچارە سەيپىدىنى ئازاد قىلىشقا ھەرىكەت قىلمىدى. شۇ چاغدا ئۇ مانا بۇ رۇبائىنى يېزىپ سەدرى رەفئە - كە ئەۋەتتى:

ئەي ئاسەف ⑧، مەرتىۋىلىك، جەمىئەت مىسال كەيۋانىي ⑨ شاھ،
ھالقاق قولىڭدا يانار خۇددى ئون تۆت كۈنلۈك ماھ.
شەھرى ھىراتتا بەردى يۈز بەكمۇ خۇنۇك بىر ۋاقىت،
مەندە چۈ زەنجىر، سەدرنىڭ باشىدا نەۋرۇزى كۇلاھ.

ئەمىر ئۇۋەيس سەدرى سۆرۈن چىراي كىشى بولۇپ، ئاتىمىش ياشتا ئىدى. ھەمەل ئايلىرى كىرمەس - تىنلا يەتمىش كۈن بۇرۇن بېشىغا نەۋرۇزى كۇلاھ (نۇرۇز ئايلىرىدا كىيىدىغان كۇلاھ) نى كىيىۋالاتتى. ئۇ كۇلاھ بۇ ئادەمنىڭ بېشىدا خۇددى كەيتۈ چوققىسىغا چۈشكەن قاردەك كۆرۈنەتتى (بۇ يەردە شائىر شۇ -

نېنگغا ئىشارەت قىلغان...)، ئەمەلىيەتتە بۇ ھەممەسى ئىككىنچى قېتىملىق سەييارە سەپىرىدە ئىشەنچلىك كىشىلەر تەرىپىدىن سەييارە فېئودىنى ئابۇت قىلىش ئۈچۈن ئېلىنغان مەبلەغ بەدىلىگە بۇ بىچارە سەييارە شەرت قىلىندى. [بۇ ۋەقە] ھىجرىيە 859 (مىلادىيە 1455) - يىلى ئەتراپىدا سادىر بولدى.

قاھىر بۇخارى

ئىسمى شەيخزادە تاهەردۇر، خوش پېئىل ئادەم ئىدى، سۇلتان [ئەبۇلقاسىم بابىر] دەۋرىدە پايتەخت ھىراتقا كېلىپ قالغان ۋە پايتەخت ئالىملىرى بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغانىكەن. كۆڭۈلنى كۆيدۈرىدىغان يېقىملىق شېئىرلىرى بار، بولۇپمۇ غەزەلدە تەڭدىشى يوق شائىر ئىدى. پايتەخت ھىراتتا باشقا شېئىر-لىرىغا قارىغاندا، غەزىلى كۆپرەك شۆھرەت قازاندى. زامان پادىشاھى [ئەبۇلقاسىم بابىر] ئۇنىڭ بىر غەزەلىنى بەكمۇ ياقتۇراتتى. كۆپچىلىك شائىرلار بۇ غەزەلگە نەزىرلەر يازغان. بۇ غەزەل تۆۋەندىكىچە:

مەيگۈن لىۋى ئارزۇسىدا باغرى چۇ تۈن بولغاي كىشى،
ئوخشار ئۇ لەۋلەر غۇنچىگە، ھەم باغرى خۇن بولغاي كىشى؛
تويدۇر جامالىڭغا دەپسەم، ماڭا نەسىھەتلەر قىلۇر،
پەندىنى ئەگەر كۆپ ئاڭلىسا، بەندى جۇنۇن بولغاي كىشى.
ئۇرسام ئەگەر گاھىدا ئاھ، خەلق ھەم مالاھەت ياغدۇرۇر،
چۈنكى قاچان مېھرى بىلەن باغرى پۈتۈن بولغاي كىشى؟
كۆڭۈلنى ئۇ ئەيلەر ئەسىر، قىلماس بىراق ئەسىرنى ياد،
شەپقىتىنىڭ يوقلۇقىدىن ئاھى تۈتۈن بولغاي كىشى.

ئەگەشمە ئارتۇق، بەس، يېتەر، تاھىر، گۈزەللەر كەينىدىن،
كوچاسىدا ھوشىدىن كېتىپ، تەلۋە ئويۇن بولغاي كىشى.
سۇلتان بايسۇنقۇر زامانىدا تاھىر ئەبىۋەردىي دېگەن كىشىمۇ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇمۇ خۇش سۆزلۈك
شائىر ئىدى...
خاجە مەھمۇد بەرەھنە

[خاجە مەھمۇد بەرەنە] نازۇك تەبىئەتلىك ۋە خۇش سۆزلۈك كىشى ئىدى. ئۇ شائىرلىقتا شۇنداق مەر-
تۈنگە ئېرىشتىكى، تەرىپ ۋە تەسۋىرگە سىغمايدۇ. ئەمىرزا دە ئۇدەۋلە دەۋرىدە نىشاپۇردا ئىدى. كې-
يىن مۇقەددەس مەشھەد شەھىرىگە كەلدى. تەكەببۇر ۋە دىمىغى ئۈستۈن بولغانلىقى ئۈچۈن ئالىملار ۋە
شائىرلار ئۇنىڭ بىلەن ناگان - ناگاندا ھۆرمەت يۈزىسىدىنلا كۆرۈشۈپ تۇراتتى ۋە ئۇنى ھەجۋ قىلاتتى.
شۇ سەۋەبتىن خۇراساننى تاشلاپ كېتىشنى ئىختىيار قىلدى ۋە بەدەخشانغا باردى. بەختىيار شاھ سۇلتان
مۇھەممەد بەدەخشانى پەزىلەتلىك ۋە ساخاۋەتلىك، ئوي - پىكىرلىك، شېئىر ۋە شائىرلىقتىن خەۋەردار
كىشى بولغاچقا، خاجە مەھمۇدنىڭ بېشىنى سىلىدى. ئۇ [خاجە] شاھ ئىنئام قىلغان ماللارنى سەرمايە قىل-

لىپ، [كۆپ ئۆتمەي] مالدۇر سودىگەر خاجەنى بۇزۇك بولۇۋالدى. ئۇ تاكى بەختىيار سۇلتان ئەبۇسەئىد كۆرەنگەن دەۋرىگىچە مالدۇرلىقتا شۆھرەت تاپتى. خاجە مەھمۇد] مىرزا ئابدۇللاھقا ئاتاپ بىر «دەھنامە» يازدى ۋە تەجىسس سەئىتى ھەمدە قاپىيە مۇقەررەرلىكىگە رىئايە قىلدى. دەرھەققەت، (ئۇ) ياخشى يېزىلغاندۇر... خاجە مەھمۇد زامان سۇلتانىنىڭ [سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ] تەھسىن ۋە ئىنئامىغا سازاۋەر بولدى ۋە زور شۆھرەت ۋە ئېھتىراملار تاپتى. ھىجرىيە 872 (مىلادىيە 1468) - يىلى ئۇنىڭ ھايات يۇلتۇزى بەقا چوققىسىدىن فەنا يارلىقىغا غۇلاپ چۈشتى...

خاتىمە

خاتىمىمىز زامانىمىزدىكى بۈيۈك پەزىلەت ئىگىلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە مەرتىۋىلىرىنىڭ بايانىدا بولۇپ، بۈگۈن ئەقىل بوستانى ئۇلارنىڭ بېزەكلىك پەزىلەتلىرى بىلەن زىننەتلەنگەندۇر. مەملىكەت ئىنتىزامى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدى ھەم ئادالىتى بىلەن تەرتىپلىكتۇر... ئەمما، بۇ زاماندىكى بىلىم ۋە ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشنىڭ ھۆددىسىدىن بۇ ئاجىز قەلىم چىقالماس... زامان پادىشاھلىرىنىڭ سەرخىلى، شەرىئەت ۋە ئىسلامنىڭ تۈۋرۈكى، مۇسۇلمانلار مۈشكىلاتىنى ئاسان قىلغۇچى، سۇلتان [ھۈسەين بايقارا] ھەزرەتلىرىنىڭ سادىقلىرى ھەمدە تۈرلۈك ئىلىم ۋە پەزىلەتنى ئۆزلىرىدە مۇجەسسەملەگەن، ھۈنەرپەرۋەرلىك ۋە سەنئەت سۆيەرلىك بىلەن ئۆتكەن ئۇلۇغلار ئادەتلىرىنى پاكىزە ئادەت قىلغان... ئالتە پەزىلەتلىك زاتنىڭ... ھالەت ۋە مەرتىۋىلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ بايان قىلدىم...

نۇرىددىن ئەبدۇررەھمان جامىي

مەۋلانا [نۇرىددىن ئەبدۇررەھمان جامىي] نىڭ ئەسلىي تۇغۇلغان جايى جام ۋىلايىتى خارجىرد يېزىسى بولۇپ، ئۆسكەن ۋە ھايات كەچۈرگەن يېرى پايتەخت ھىراتتۇر. ئۇ دەسلەپ ئىلىم، ئەدەب ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولدى ۋە بارا - بارا زامان ئالىملىرىنىڭ يېتەكچىسىگە ئايلاندى. تەبىئىيەت ئىلىمى ۋە پەزىلەت تىنىنىڭ يەنىمۇ يۇقىرىراق دەرىجىدە كۆتۈرۈلۈشىنى ئىستىدى. [شۇنىڭ ئۈچۈن] تالىپلىق دەردى ئالىي ھىممەتلىك ئېتىكىدىن تۈتتى. مۇرىتلىق قولىنى مەرىپەت ئىگىسى، شەيخۇلئىسلام، ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر قىبلەگاھى... شەيخلەر شەيخى، ئۇلۇغ خاجە بەھائۇددىن نەقىشەندى ⑩ جانابلىرىنىڭ... مۇرىت ۋە خەلىپىلىرىدىن سەيىد سەئىددىن مۇھەممەد كاشغەرىيگە ⑪ بەردى. مەۋلانا [ئەبدۇررەھمان جامىي] بىر - مۇنچە ۋاقىت مەۋلانا سەئىددىن [كاشغەرىيىنىڭ] ھۇزۇرىدا تۈرلۈك ۋە مۇناسىپ خىزمەتلەرنى قىلدى؛ رىيازەت، مۇجاھىدلىق، پېقىرلىق سۈلۈكىدىن كۆپ مەرتىۋە ھاسىل قىلدى. ئۇ بۇزۇكۋارنىڭ مۇبارەك خىزمەتلىرىنىڭ بەرىكىتى بىلەن مەۋلانا تەسەۋۋۇپتا ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشتى...

مەۋلانا سەئىددىن كاشغەرىيىدىن كېيىن، مىللەت ۋە دىن نۇرى مەۋلانا ئەبدۇررەھمان جامىي ئۇنىڭ ھەقىقىي ئورۇنباسارى، تەرىقەت كۇرسىسىنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالدى. مەۋلانا جانابلىرى، تەرىقەت ئەھلىنىڭ شاراپەتلىك نەفەسىنىڭ بەرىكەتلىرى بىلەن بۈگۈنكى كۈندە مەنەلەر تەلەپكارلىرىنىڭ ئارزۇسى ۋە مەڭگۈلۈك سائادىتىنىڭ قارارگاھىدۇر. پۈتۈن ئەتراپتىكى ھۆكۈمدارلار مەۋلانانىڭ دۇئاسى ۋە ھىممىتىدىن نەپ ئېلىشماقتا. [بارچە] ئىقلىم ئالىملىرى ئۇنىڭ ئالىي مەجلىسىنى ئىزدەيدۇ. ئۇنىڭ شاراپەتلىك

دېۋانى رۇم ئالىملىرى يىغىنلىرىدا بېزەك، يېقىملىق مۇنشائاتلىرى شام ئەھلىنىڭ نەفس سەنئىتىگە بېزەكتۇر. بىز شۇ كىتابىمىزنىڭ بېزىكى ئۈچۈن ئۇ ھەزرەتنىڭ يېقىملىق شېئىرلىرىدىن بىر پارچىنى كەلتۈرىمىز.

جامىينىڭ ئېيتقانلىرىدىن:

ئىشقىڭ تىكەنى سانجىلىپ سىينەمدە كۆپ ئازارلار،
ھەردەم تىكەنلەر ئاچىلىپ قىلدى يۈزۈم گۈلزارلار.
چەكتىم پىغانۇ كۆپ زۇلۇم، چاڭدەك ئىگىلىدى بۇ تېنىم،
كەلدى ئېقىپ ئېتەككىچە ياشىم مىسالى تارلار.

قويغىن قەدەم بوستان ئارا، شەۋقىڭدە گۈل، گۈلزار ئارا،
قىلسۇن ئەلەمدىن چاك ياقا، قاندىن يۇيسۇن رۇخسارلار.
كەز باغدا سەرۋى ئارىلاپ، كۆرگىن سۈمەننى سەرىلەپ،
باقسۇن دىۋاردىن مارىلاپ، ئۆمرۈڭ يولىغا زارلار.
مەسجىد بارار زاھىد خاراب، ھاجى كۆرەر چۆلدە سەراپ،
بولسىدى بىر يۈتۈم شاراب، بىكار بولۇر بۇ كارلار.
ئالساڭ، ساتاي، جانىم پىدا، بىر بۈسەدۇر ئاڭا باھا،
دېۋانە بولدۇم مۇتلەقا، بەس ئەمدى بۇ بازارلار.

ھەر خەسكە يار بولدۇڭ سەنەم، بولدى جۇدا جاندىن تېنىم،
بىر بارە ئۆلگەي ھەر ئادەم، شورلۇق جامىي كۆپ بارلار.

ئاخىر جاھاننى ئىشقى سۇلتانى چاۋۇشىنىڭ ⑫ دەبدەبىسى بىلەن لەرزىگە كەلتۈردى، دىمىغىنى ھەقىقەتلەر، مەرىپەتلەر گۈلزارى رەيھانىنىڭ پۇراقلىرى بىلەن مۇئەتتەر قىلدى. جان كۆزىنى رىشتىلەر ئالسىمى نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر قىلدى. زەۋقىنى كۈيلىدى، باشقىنى كۈيلىمىدى. قەلىمى مەجازىي ھەرپلەرنى يېزىشتىن ھەقىقەت ئايەتلىرىگە تەفسىر يېزىش بىلەن جارى بولدى...

مەۋلانا ئالىملار، ئۇلۇغ ۋە پازىللارنىڭ شېئىر ۋە قەسىدىلىرىگە كۆپ ئاجايىپ [ۋە] مەرىپەتلىك جاۋاب ئېيتقان، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بۇ تەزكىرىدە كەلتۈرۈش مۈشكۈلدۇر...

ھازىرقى كۈندە مەۋلانا مەنالار دېڭىزىنىڭ غەۋۋاسى. ۋاقتى - ۋاقتى بىلەن، شاھۋار، گەۋھەر كەبى نەسرېي ۋە نەزمىي ئەسەرلەرنى ئەنە شۇ پايانى يوق دېڭىزدىن ۋۇجۇد ساھىلىغا ئېلىپ چىقىدۇ. ئەمما، ئەمىر خۇسەرەۋىنىڭ «بەھرۇل - ئەبىر»غا جاۋابىن مەۋلانا قەسىدىسى... كۆپ ياخشىدۇر...

مەۋلانانىڭ ھازىرقى ۋاقتتا روھانىي كۈچتىن ئەمەلىيگە ئايلىنىپ، ئۇلۇغلار، ئالىملارغا مەھبۇب ۋە تەلەپكار بولۇپ قالغانلىرى - ئۇلۇغ تەڭرى ۋەلىلىرىنىڭ ھالەت ۋە دەرىجىلىرىنى بايان قىلغۇچى نەسرېي «نەفەھاتۇل ئۇنس» (دوستلۇقنىڭ خۇش ھىدلىرى)، شەيخ نىزامىغا جاۋابىن پۈتۈلگەن «مەخزەنۇل - ئەسرار» (سىرلار خەزىنىسى) قاتارلىق بىرنەچچە نەزمىي كىتاب، مۇئەمما ۋە تەسەۋۋۇپقا ئائىت بىر مۇنچە ئەسەرلىرى ۋە باشقىلار بار. مەۋلانا ئەزەلىي ئىنايەت ۋە ئەبەدىي ھىدايەت بىلەن كېلەچەكتىمۇ بۇ ھېكمەت، مەرىپەت دەرياسى دولقۇنلىرىدىن ۋۇجۇد ساھىلىغا دۇردانىلەر تۆككۈسىدۇر.

نزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىي

ئۇنىڭ شاراپەتلىك نامى ئۇشبۇ كىتاب مۇقەددىمىسىگە زىننەت، بەلكى سائادەت دىۋانىغا ئاساسىي مەزمۇندۇر.

لاماكاندىن تاغ زۇھۇر بولغۇنچە ئۇ زاتى كامىل جاناب،
كۆپ زامانلار ئايلىنىپ، كەلگۈسىدۇر ئۆزىگە زامان.

... ئاپتاپنى تەرىپلەش ئەقىل خىرەلىكىدىن نىشانەدۇر. ساپ، تازا مۇشك - ئەنبەرلىك پەزىلىتىدە قىسسەنى سوزۇش جاھىللىقنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇ ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ قۇتلۇق زامانىدا، ئۇنىڭ مۇبارەك مەدە - ھىيىسىنىڭ زىكرى جاھاننىڭ بىر قاتار مەملىكەتلىرىدە مەشھۇر، پەزىلىتىنىڭ دەبدەبىسى ۋە ئالىي ھىممىتىنىڭ كامالىتى پۈتۈن جاھانغا يېيىلغاندۇر. بۇ ھەقتە نېمە دېيىلسىلا ساۋاق ھاسىل بولغۇسىدۇر. لېكىن، بۇ كىتاب ئىمكانغا قاراپ، ئۇ بۈيۈك ئەمىرنىڭ ئەھۋالى، پەزىلەتلىرى ھەمدە شاراپەتلىك مەرتىۋە ئورۇنلىرىدىن ئازراقلا كەلتۈرۈش لازىم تېپىلدى.

بۇ نامدار ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرنىڭ ئۇلۇغ ئاتىسى زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن ۋە چا - غاتاي ئۇلۇسى ئۇلۇغلىرىدىندۇر. سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابىر باھادىر... ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەملىكەت ئىدارىسى ۋە دۆلەتكە كېيىللىك قىلىش ئۇنىڭ قولىدا بولۇپ، سۇلتاننىڭ يېقىن كىشىسى ئىدى. ئالىم - لىقى تۈپەيلىدىن [ئوغلغا] پەزىلەت ئۆگىتىشنى تەرك ئەتمىدى. تامام ھىممىتىنى سائادەتلىك پەرزەنتىنى پەزىلەت بېزەكلىرى بىلەن زىننەتلەش ۋە ھىدايەت نۇرلىرى بىلەن روشەن قىلىشقا سەرپ قىلدى... ئۇ بۈزۈكۋارنىڭ تىرىشچان ھەرىكىتى بىھۋەدە كەتمىدى ۋە ئاتىدىن نادىرى دەۋران ئىززەت ۋە تەمكىنلىك كۈرسىسىدا قارار تاپتى. زىكر قىلىنغان مەغپىرەتلىك پادىشاھ زامانىدا، ئۇنىڭ ھەشەمىتى ۋە كاتتاي ھىممىتى بىلەن ھەممە ۋاقىت پەزىلەت ئارتتۇرۇشقا ئىنتىلدى. پەزىلەت ئىگىلىرى بىلەن سۆھبەتتە بول - دى. ئۇنىڭ كەرەملىك تەبىئىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنى شېئىر ئېيتىش، ئەسەر ۋە خەۋەرلەرنى ئۆگىنىشكە قا - رىتىلدى. ياشلىق چاغلىرىدا ئىككى تىل ئىگىسى، تۈركىي شېۋىدە ساھىبى پەن پارسىدا ساھىبى پەزى - لەت بولدى. مۇئەللىپ [ئۇشبۇ تەزكىرە مۇئەللىپى] ئۇلۇغ ئەمىر خۇسۇسىدا مۇلەممەھ تەرىزىدە مۇنداق دېدى:

تۈركىيىسىن كۆرۈپ قىلۇرلار ئېردى تەركۈ تەۋبە ھەم،
گەر تىرىك بولسا لار ئېردى لۇتقىي بىرلەن كەردەرىي.
با ۋۇجۇدى فارسىي دەر جۇنبى شېئىرى كامىلەش،
چىست ئەشئارى زاھىرۇ كىست بارى ئەنۋەرى؟

سۇلتان [ئەبۇلقاسىم] بابىر سۆزمەنلىك ۋە ئىستېداتىنى پەرۋەرىش قىلغۇچى پادىشاھ ئىدى. ھەمىشە ئۇلۇغ ئەمىرگە تەبىئىتىنىڭ مۇلايىملىقى، پاراسىتى ئۈچۈن ئاپىرىن ئوقۇيتتى. بەزەن ئۇلۇغ ئەمىر ياز - غان تۈركىي ۋە پارسىي شېئىرلارنى مۇتالىئە قىلاتتى ۋە تەبىئىتىنىڭ قۇدرىتى ۋە سۆزىنىڭ شېرىنلىقىدە -

غا ئەجەبلىنەتتى. ئۇنىڭ چەكسىز مەزھەمەتلىرىدىن بەھرە ئالاتتى ۋە ياخشى دۇئالار بىلەن [ئۇنىڭغا] مە-
دەت ئېبرەتتى... ئىككىنچىسى، مەزھەمەتلىرىدىن بەھرە ئالاتتى ۋە ياخشى دۇئالار بىلەن [ئۇنىڭغا] مە-
دەت ئېبرەتتى. بۇ كۈنلەردە بۇ ئۇلۇغ ئەمىردىن ۋە دۆلەتنىڭ ھامىيىسى، شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ پۇشتى پاناھىدۇر،
زامان پادىشاھى [سۇلتان ھۈسەين مىرزى] ئۇنىڭ پايدىلىق نەسبەتلىرىدىن بەھرە ئالماقتا. مۇناسىپ
دوستلىرى، [يۇقىرى] مەرتىۋىلىك ئەربابلار ئۇنىڭ يېقىملىق سۆھبىتىدىن مىننەتدار ھەم رازىدۇر. ھەم-
مەتلىك مەجلىسلىرى ئالىملارنىڭ تىلىكى، ئالىي دەرگاھى پېقىرلارنىڭ مۇراجىئەتگاھى، داستىخاننى
غەرب مۇساپىرلار ئۈچۈن تۈرلۈك نازۇ نېئمەتلەرگە تولغان، ئىشكى موھتاجلارغا ھەر ۋاقىت ئۈچۈك-
تۇر.

بۇ ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ يېقىملىق تەبىئىتى ۋە مۇلايىم پەيلى سۇلتان جانابلىرىغا يېقىنلىق، مۇسۇل-
مانلارنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا كېيىنلىك، شەرىئەت ۋە سۈننەت، مەملىكەت ۋە مىللەت ئىشلىرىنى روناق
تاپقۇزۇش بىلەن بەند بولسىمۇ، ھەمىشە پەزىلەت ئارتتۇرۇش ۋە ئىلىم بىلەن مەشغۇل بولۇپ تۇرماقتا،
ئۇنىڭ ھەممەجلىسلىرى ئىستېداتلىق، پەزىلەتلىك كىشىلەردۇر. ئۇنىڭ مۇبارەك كۆڭلى ئەھلى دىلدىن
ئۆزگىنى ئىشتەيتتى. ئېغىر تەبىئەتلىكلەر ئۇنىڭ ھىممەت نەزىرىگە يەڭگىلەتكەن بولۇپ كۆرۈنۈشەتتى.
ئائەھلىلەر يىغىنلىرىغا بارمايتتى.

ئۇنىڭ تۈركىي ۋە پارىسى شېئىرلىرى يېقىملىق تەبىئىتىنىڭ خۇلاسىسى، دىلىنى پارە - پارە قىل-
غۇچى مۇئەممالىرى نازۇك - ئىنچىكە پىكىرنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇنىڭ مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان بىلىم دەريا-
سى مەنزۇمۇ چاچمادۇرلىرىنى ھەر نەچچە كۈندە بىر قېتىم [قىرغاققا] چېچىپ تۇرۇپتۇ ۋە ئىلىم ئەھلى
ئۇنى قۇلاقلىرىغا ئېسىپ، بەلكى ئاقىل كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن قۇلاقلىرىنى بېزەپ تۇرۇشۇپتۇ.
ئۇ ئەمىرنىڭ يېقىملىق تەبىئىتىدىن تا بۈگۈنگىچە بارلىققا كەلگەن تۈركىي ۋە فارىسى تىلىدا يازغان
[ئەسەرلىرى] دىن مەرىپەتلىك شەيخ نىزامى [گەنجەۋىي]نىڭ «خەمسە»سىگە تۈركىي تىلىدا يازغان جاۋابى
بولۇپ، بۇ ياخشى پىكىرلىك ئەمىردىن ئاۋۋال بىرەر كىشى پەزىلەتنى بۇ قەدەر تىكلىيەلمىگەن. دەرھەقىدە-
قەت، ئاشۇ داستاندا ئۇ پاساھەتنى ھەقدادىغا يەتكۈزگەن. بىز [بۇ يەردە] «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدىن
مىسال تەرىقىدە، ئىككى بېيىت كەلتۈرەيلىكى، باھارغا بېغىشلانغان بۇ ئىككى بېيىتتا يۈكسەك ئوخشى-
تىشلار، تېرەن ئويلار باردۇر... بېيىت:

مەرز ئۈزرە كىيەر سەدبەرگە جەۋشەن،

شەشپەر كۆتەرۈر باشىغە سەۋشەن.

لالە ۋەرەقىن بېرىپ سەباغە،

باغرى قارادەك ئۇچار ھەۋاغە.

ئۇنىڭ [يېقىملىق] تەبىئىتى، باشقا بېيىتلاردىكى سەنئەتلەر ۋە بەدىئىيلىك شۇ ئىككى بېيىتتىن
مەلۇمدۇر. مىسرا:

ئەگەر خانەدە كىشى بولسا شەپەننىڭ ئۆزى كىفايە،

مەزكۇر تەزكىرىدە قوبۇل قىلىنغان تەرتىپ تەقەززاسى بويىچە پەزىلەتلىك كىشىلەرگە مەلۇم بولسۇن

ۋە كېيىن ئۇ ھەزرەتتىن يادىكار بولۇپ قالسۇن دېگەن نىيەتتە ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ فارىسى ھەم تۈركىي شېئىرلىرىدىن بەزىلىرىنى ھېيىقماستىنلا كەلتۈرىمىز. خاجە خۇسرەۋ دېھلەۋىينىڭ «بەھرۇل - ئەبرار»غا جاۋابەن ئۇلۇغ ئەمىر يازغان پاكىزە قەسىدەمۇ بار ۋە ئاشۇ قەسىدىدىن بىر قىسمى مەزكۇر تەزكىرىدە كەلتۈرۈلدى.

ئەمىر ئۇلۇغ ئەمىر يازغان پاكىزە قەسىدەمۇ بار ۋە ئاشۇ قەسىدىدىن بىر قىسمى مەزكۇر تەزكىرىدە كەلتۈرۈلدى. ئاتەشنى ياقۇت شاھلار تاجىنى ھەر ئان بېزەر، باشتا بولسا خام خىيال چۇغى مەرامغا يەتكۈزەر. شاھ ئۆلۈمدىن قورقسا ۋەيران بولۇر مۈلكى ئۇنىڭ،

ئاقىۋەتسىز بولسا شاھ، يۇرت مەملىكەت تاپقاي زەرەر. زىبۇ زىننەت زەنجىرى پەست قىلغۇسى شاھ شەۋكەتتىن، شىر پەقەت ئورماندا شىر، زەنجىردە شىرلىك نېتەر.

گەرچە ئەمىر خۇسرەۋ پېشقەدەم ۋە پەزىلەت ئىگىسى بولسىمۇ، «بەھرۇل - ئەبرار»دىكى مەرىپەتلەر، ھەقىقەتلەر ھەم ئويلارنىڭ ئىپادىسى بىلەن تۈرلەرنىڭ پىكرىنى تارتىشىدا كەمچىلىككە يول قويمايدۇ. خان. بېيىت:

بۇ ئۇنىڭ جاۋابىدۇر، خۇسرەۋ سۆزىدىن كەم ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككى سۇخەن بىرى بىرىدىن ياخشىراق.

ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ تۈركىي دىۋانى سۇلتانلار، ئېسىل زادىلەر مەجلىسىنىڭ بېزىكىدۇر. نەۋائى نەۋائى ھاكىمدا ئۇششاقى بىنەۋالارنى توغرا يولغا سېلىپ قويىدۇ. مۇخالىپلار ئۇنىڭ قەلىمىنىڭ غىچىرلاشلىرىدىن مەغلۇپ، خۇسرەۋانىي ئاھاڭى سۇلتان ھۈسەيىنگە مەھبۇبىدۇر. نېمىدىگەن ياخشى، [ئۇنىڭ] داڭقى تۈركلەر مەملىكىتىدىن ھىجازغىچە ⑬... داغدۇغىسى نىشاپۇردىن ئىسپاھانغىچە يەتتى. ئەجەم مەملىكىتى ئەھلى قۇلىقىغا بۇ سادادىن [سىرغا تاقاپ]، ئالەمنىڭ [ھەممە] بۇرجەكلىرى بۇ دەريا گەۋھىرى بىلەن تولۇپ تاشتى. تاڭ شامىلى ئۇنىڭ خەۋىرىنى ئىراققا يەتكۈزدى ۋە تۈبى دەرىخى ⑭ بەرگىلىرىنى بۇ نىھال شاخچىلىرىغا يېپىشتۇردى...

مەن ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ شاراپەتلىك دىۋانىدىن بىر غەزەلنى تاللاپ ئالدىمكى، پېقىرلىق تەبىئىتىدە روھىي تەبىئىتىمگە مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ دىۋانىدىن [يەنە] بىر مۇنچە مەسنۇۋ غەزەللەرنىمۇ تاپتىم. مەز - كۈر غەزەل بۇ دەردەن بىچارە جاراھىتىگە تۈز سەپتى، بەلكى بۇ مەجرۇھنىڭ بەزى جاراھەتلىرىنى زىيادە قىلدى. ئاشۇ غەزەل بۇدۇر:

يا رەب، ئول ئاي ھۈسنىن ئىل فەھمىگە نامەفھۇم قىل،
بۈيلە مەۋجۇد ئەتمەسەڭ، ئەۋۋەل مېنى مەئدۇم قىل.
بولسا ئىشقىمدە قۇسۇرى كۆڭلىمنى مەندىن ساۋۇت،
ئىشقىم ئەر پاك بولسا، تاشدەك كۆڭلىم ئانى مۇم قىل.
بارچە كۆزدىن ئۈيلەكسىم، كۆزۈمنى مەھرۇم ئەيلەدىڭ،

دېمەكى بارمۇ ئىكەن مېھرىم نەۋائىي كۆڭلىدە،

ئۇنىڭ ساۋابقا ئىشارەت قىلغۇچى پىكرى ئارتۇقچە مال - مۈلكىنى خەير - ئېھسان ھەمدە خەيرلىك ئىشلارغا سەرپ قىلىشنى تەقەززا قىلدى. مىراسخورلار ۋە چوتاقچىلارنىڭ ئۇزۇن قوللىرىنى قىسقارتتى. سوڭرە... خالىس مۈلكىنى ۋە ھالال بايلىقىنى خۇدا يولىغا سەرپ قىلىپ، مەملىكەتتە مەدرىسىلەر، مەسچىتلەر، راباتلار، خەيرلىك جايلار ھەمدە دارۇشىپا قۇرۇشقا خەجلىدى. ئاشۇ جايلارغا بەلگىلەنگەن ۋەخە - پىلەرنى مۇئامىلىدە يۈرگەن [پۇل ھېسابىدا] تەخمىنەن 500 تۈمەن كېپەكىنى 15 تەشكىل قىلىدۇ... ئەگەر ئۇلۇغ ئەمىر قىلغان خەيرلىك ئىشلارنى بىر مۇبىر ھېسابلايدىغان بولساق، قىسسە سوزۇلۇپ كېتەدۇ. پەقەت پايتەخت ھىراتتا ۋە باشقا جايلاردا قۇرۇلغان مەشھۇر مەنزىلەردىن ئايرىملىرىنىلا كەلتۈر - مەكچىمىز. ئاۋۋال ھىراتتىكى جامە مەسچىتى، مەدرىسە، خانىقاھ، دارۇشىپا، ھاممامغا ئوخشاش ئىمارەت - لەردۈركى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر يەردە جەننەت سەلسەبىلى ۋە ئېرىقى قىزغانغۇسى كېلىدىغان ئىنجىل ئېرىقىنىڭ ياقىسىدىدۇر. پۈتۈن ئالەم مۇساپىرلىرى بۇنداق زىيا، نۇقسانسىز ئىمارەتلەرنى [باشقا يۇرتلاردا] كۆرسىتىپ بېرىشەلمەيدۇ. [ئۇنىڭ] يەنە بىر ئىمارىتى راباتى ئىشقى بولۇپ، ئۇنىڭ زىكرى مەز - كۈر تەزكىرىنىڭ بېشىدا ئۆتتى. يەنە بىر راباتى سەنگەست بولۇپ، ئۇنىڭ زىكرىمۇ ئۆز ئورنىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. شۇ كۈنلەردە باشقا بىر قانچە جايلاردا ئالىي ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىشقا پەرمان بەرگەن. مەرىپەت - لىك سەيىد قاسىم ئەنۋەر جانابلىرىمۇ شەيخ فەرىدىددىن ئەتتار 16... قەبرىسىگە قۇرۇلۇۋاتقان ئىمارەت - لەر، نىشاپۇرغا قاراشلىق دىزاراتتىكى رابات ئەيازخاس راباتىدىن كېيىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بەلكى ئۇنىڭدىن ئالىيراق ھەم مۇستەھكەم رەكتۇر. شۇلار جۈملىسىدىندۇر. [يەنە] تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن بىر مۇنچە ۋاقىتتىن بېرى، ئۇ ۋەكىل سايلىغان كىشىلەرنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا خۇراساننىڭ مەشھۇر بۇلاقلىرىدىن جاھان كۆڭلىنى ئاچقۇچى تۇس ۋىلايىتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى چەشمە ئى گىل سۈيى مۇقەددەس.

دەس مەشھەد شەھىرىگە كەلتۈرۈلدى. [بۇنىڭ بىلەن] مەشھەدنىڭ مۇقىم خەلقىنى سۇسزلىق ئازابىدىن قۇتقۇزدى... بۇ شۇنداق ئېھسان بولدىكى، جاھان پادىشاھلىرىيۇ، ئاكابىرلىرى بۇنداق ئىشنى ھۆددە قىلىشتىن ئاجىزدۇر. بۇ ئېرىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئون ئىككى پەرسەخ بولۇپ، ھەممە جايللىرى تەكشى ئەمەس. [ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ] بۇ خەير - ئېھسانى ھەممە شاراپەتلىك ئېھسانلىرىدىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. بۇ ئېرىق تۈپەيلى، مۇقەددەس مەشھەد شەھىرى، خۇدا خالىسا بېھىشت قىزغانغۇدەك، چىن سۈرەتخانىسىنىڭ ئىچى تارلىقىنى كەلتۈرگۈدەك بولىدۇ. بۇ ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ خەير - ئېھسانى بىلەن قۇرۇلغان ئىمام رەتلەرنىڭ ھەممىسىنى تەرىپلەپ تۈگىتەلمەيمىز. چۈنكى [ئۇلار] ساناق ۋە ھېسابتىن ئارتۇقتۇر.

كەمىنە مۇئەللىپنىڭ ئۇشبۇ ئەمىر مەدھىيىسىدە ئېيتقان مۇلەممەھ قەسىدىسى باركى، ئۇنىڭ بەزىسى تۈركىيچە، بەزىسى بولسا فارسىدۇر. چۈنكى، سۆز چېۋەرلىرىنىڭ زىكرى ئۇشبۇ تەزكىرىدە كەلتۈرۈلدى، بەندە ئۆزىنى پەزىلەتلىكلەر قاتارىغا قوشۇشقا قۇۋۋىتى كەلمىدى. [شۇنىڭ ئۈچۈن] بۇ ئۇلۇغ ئەمىر مەدھىيىسىگە قول ئۇردى. مانا بۇ بېيىتلەر ئاشۇ قەسىدىدىندۇر.

سۈبھى دەم ئاچتى يۈزىدىن پەردەنى نىلۇفەرى،
جىلۋە بەردى ھۈسنىگە زىبا ئەرۋىسى خاۋەرى.
ئەز ئوفۇق تاشۇد يەدى بەيزائى مۇسا ئاشكار،
بۇل ئەجەب قارانى شەبرا رەفت سېھرى سامەرى.
بولدى زاھىر كۇفرۇ ئىمان كۇفرى زۇلمەت نۇرىدىن،
شاھى خاۋەردىن ھەزىمەت قىلدى خەيلى بەربەرى.
ئاتەش خۇر ئوردى شەبرا سۇخت ئەز دەمھايى سۈبھ،
ئاسمان گۈنى ھەيئەت كەردە شەكلى مەجمەرى.
دەھر زۇلمەتتىن خەلاس ئولدى زۇلەيخا كۆزىدىن،
بەس، نەزەر لۇتقى ئەيلەدى يۇسۇف تەمەننىڭ سەرى.
دىۋى زۇلمەت شۇد گۈرېزان ئەز سۇلەيمانى سەھەر،
سۈبھ ئەز ياقۇتى خۇر بىنمۇد تا ئەڭگۈشتەرى
يۇسۇفى مەھ چىھرە مىسر چاھىدە بولدى ئەزىز،
ھەر نەزارەگاھدا ئاڭا ھەزاران مۇشتەرى.
ئەز تۇلۇنى شەممەنى خاۋەر جەھان پۇر نۇر شۇد،
ۋەز نەۋائىي زۇھرە دەر گۈش ئامەد ئىن دۇررى دەرى.
كى ئەي، جەمالىڭ قىبلەدەك، ساھىب نەزەرلەر مەنزەرى،
ئارەزنىڭ بەرگى سۈمەندۇر، بەلكى گۈلبەرگى تەرى.
تا مەللىك دىيد رويەت، سەجدەھايى شۇكر كەرد،
ئەكسى رۇخسارەت چۈ پەيدا، گەشت، پىنھان شۇد پەرى.

ئەي قاراقچى، كۆزلەرنىڭ سەر فېتىنەنى دەۋرى قەمەر،
كاكۇلۇ شەبگۈنى مۇشكىنىڭ بەللىرى سەرى.

چۈن كەمالەت مەنتىقى تۈتى نەدارەد ھالەتى،

با لەبەت شەككەر تەرى چى بۇد، چۈتۈ شىرىن تەرى

تىنەتنىڭ، يا رەب، مەللىكىدىنمۇ دۈركىن دۇنيادە،

بولمادى زاھىر سېنىڭدەك دەۋرى ئەيىمەدە پەرى.

لەمئەنى گەر دەر خىتا ئەفتەدى نۇرى ئارەزەت،

بېشكەندە نەققاشى چىن ئان خامەنى سۈرەتگەرى.

مۈلكەتى ھۈسنۇ جەمال ئانداق مۇسەللەمدۈر سەڭا،

كىم، پەزىلەت بابىدە زاتىڭ جەھاننىڭ سەرۋەرى.

ئاسمانى مەئدەلەت، خۇرشىدىدىن، بەھرى شەرەف،

ئانكى خۇردە گوشمالەش گوشى چەرخى چەنبەرى.

مەزھەرى دەۋلەت ئەلىشىر، ئولكى شېئىرى ھەق ئېرۇر،

ھەر مەئارىكىدە ئاننىڭ فەتھۇ سەئادەت ياۋەرى.

ئان چۈنان كەز مەقدەمى سەيپىد شۈدە يەسرىب ئەزىز،

گەشت دارۇلفەزلى ئالەم ئەز ۋۇجۇدى ئۇ ھەرى.

بەھرى ھېكمەتتۇر ئاننىڭ زىيىا زەمىرى رەۋشەنى،

لۇئۇيى مەنزۇمى ئول بەھرى شەرەفنىڭ گەۋھەرى.

ئەي بەيۇمنى ھىممەتەت ئاباد مۈلك ئەز ئەدلۇ داد،

ۋەي بەدەۋرى دەۋلەتەت گەشتە قەۋى دىن پەرۋەرى.

بۇ خەسايىل بىرلە ھاسىل قىلىدىك ئول ئالىي مەقام،

كىم كۆيەر ئەنداق مەقامدە رۇھى ئەزەمنىڭ پەرى.

قىلىسەڭىز گەر بىر نەزارە ئەنۋەرىي دىۋانەنى،

شامىلى ھالىمدۇر، ئەي كامىل، بۇ سۆزنىڭ زاھەرى.

ئاسمان دەر كىشتىنى ئۇمۇرۇم... كۈنەد دائىم دۇ كار،

گاھى شادى ئابادانىي گاھى ئەندۇھ لەنگەرى.

بىر نەزەر بىرلە مېنى بەھرى مەزەللەتتىن چىقار،

نەۋۋە دەۋۋەت سەن مېنى تۇقاندا قىلغىل ياۋەرى.

تا بەرىن ئەيۋانى مىنا ھەلقەنى سىمى ھىلال،

مېكۈنەند گوشى فەلەكرا ھەر سەرى مەھ زېۋەرى.

بولسا ئەي، ھاكىم سەڭا مەھكۇم دەۋرانى فەلەك،

ماھى ئىقبالىۇ جەلالىڭ كۈسۈفۇ نۇقساندىن نەرى.

شەيخ ئەھمەد سۇھەيلىي ⑰

بۇ نامدار، ئالىي نەسەب [ئەمىر] چاغاتاي ئۇلۇسىدىن ئۇلۇغ بىر خانىدانغا مەنسۇپتۇر. ئۇنىڭ ئەزىز ئەجدادلىرى ساھىبىقىران [ئەمىر تېمۇر] ھەزرەتلىرى زامانىدا يۈكسەك مەرتىۋە ئىگىسى ۋە ئەمىرۇلئۇ-مەرا، شاھرۇھ سۇلتان ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بولسا سۇلتانلىقنىڭ كاتتا ئىشلىرى بېشىدا تۇرغان. بۇ ئۇلۇغ، خۇش ئەخلاق ئەمىر ئالىي نەسەبلىك بولسىمۇ، پەزىلەت ۋە ئەدەپ ئۆگىنىش يولىدا تەربىيەلەندى. ياخشى خۇلق بىلەن زامانداشلىرىدىن پەرقلىق بولدى. ئۇزۇن تون كىيىپ [دائىما] ئىبادەت قىل-غۇچىلار قاتارىدا تۇردى. ھەمىشە دەرۋىشلەرگە خىزمەتتە، ئالىملارغا ھۆرمەتتە كۈن كەچۈردى. تەڭرى بەندىلىرىنىڭ كىميا خاسىيەتلىك ھىممىتىنىڭ مەدەنىي بىلەن بۈگۈن دىن، دۇنيا بايلىقىغا مۇشەررەپ، ئالەم سۇلتانى ھۇزۇرىدا ھۆرمەتلىك، بارچىنىڭ نەزەرىدە ئەزىز ۋە كەرەملىك بولدى...

ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ ئۇلۇغ پەزىلەتلىك ئەمىر ئىككى دىۋان ئىگىسىدۇر. بىرى ئەجەم سۇلتانىغا ئاتاپ يېزىلغان تۈركىي دىۋان، ئىككىنچىسى ئۆز قولىدىكى شېئىرلار دىۋانى بولۇپ، ھەقىقەتلەر دېڭىزىنىڭ كېمىسى ۋە نازۇك ئىشارەتلىرىنىڭ خەزىنىسىدۇر.

پىقىر مۇئەللىپ بۇ پەزىلەتلىك ئەمىردىن شۇنداق ئىشتىكەندىم: «ياشلىق چېغىمدا مەرىپەتلىك شەيخ ئازەرىينىڭ... شاراپەتلىك مۇلازىمىتىگە باردىم ۋە ئۇ ھەزرەتنىڭ ھىممىتىگە باش ئۇردۇم. [ئاشۇ ۋاقىتتا] تەبىئىي شېئىر ئېيتىشقا قادىر ئىدى. لېكىن، مۇۋاپىق تەخەللۇس تاپالمىدىم. [شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ] شەيختىن مېنى بىرەر تەخەللۇس بىلەن شەرەپلىك قىلىشلىرىنى سورايدىم. شەيخ قولىدا بىر كەتابنى تۇتۇپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇ: «كىتابنى [بىرەر جايدىن] ئاچايلى، ئېھتىمال مۇناسىپ سۆز چىقىپ قالار...» [كىتابنى] ئاچقان ھامان ئاۋۋالقى ۋارىقىدا «سۇھەيل، سۆزى چىقتى. ئۇنى ناھايىتى چىرايلىق دەپ قاراپ، ماڭا «سۇھەيلىي» دەپ تەخەللۇس قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەنالار ئىشكى ئېچىلدى ۋە مۇرۇۋەتلىك ئادەملەرنىڭ ھىممىتىدىن پەيز يېتىشتى».

شۈبھى يوقكى، مۇرۇۋەتلىك [كىشىلەر] ھىممىتى سۇھەيلىينىڭ چاقنىشىدىن كەم ئەمەس ئىدىكى، بەدەخشاننىڭ تېشىنى ياقۇت، يەمەندە كەئبەنى چەرم [دېگەن جاي] يوق قىلىدۇ. ئەگەر، پەزىلەت ئىگىلىرى سۇھەيلىي دىۋانىنىڭ جىلدلىرىنى يەمەن كەئبەسى (تېشى)دىن ياساپ، بۇ گۈزەل سۆزمەنگە بەدەخشان لەئلىلىرىنى چاپسىمۇ ئىنساپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماس ئىدى. بولۇپمۇ، بۇ پەزىلەت ئىگىسىنىڭ مانا بۇ مەتلەئى ئاجايىپتۇر:

سايەمدىن ئۆزگە يار يوق كىمسەدىن يەتكەن كۈنى غەم،
لېك قاراڭغۇ تۈنلەرىمگە قىلماغاي تاقەت ئۇ ھەم.

ئەمما، بۇ پەزىلەت ئىگىسىنىڭ فارىسى ۋە تۈركىي دىۋانىدىن ئىككى مەتلەۋ كەلتۈرۈش بىلەن كۇپا-يىلىنىمىز.

تۈركىي مەتلەۋ:

قەدىمىي زامانلاردا، كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇق بىلەن ئۆلچەنەتتى.

ئەي، مېنى جەۋزۇ جەفا بابىدا مۇئتاد ئەيلەگەن،
ئۆزگەلەر بىرلە ۋەفا قەسرىنى بۇنىياد ئەيلەگەن.

فارسىي مەتلەۋ:

نەبەشە:

نەباشەد خانەنى زەركارى شاھىي ھەۋەس مارا،

كى ئىن دىۋارى مېنەتخانەنى ئەندۇھ بەس مارا.

تەرجىمىسى:

بىزگە شاھنىڭ تىللاكارى خانىسى ھەۋەس ئەمەس،

بۇ غەمۇ مېنەت ئۆيىنىڭ ئەسكى تېمى بولسا بەس.

مۇئەللىپنىڭ گۇمانى شۇكى، بۇ نامدار (ئەمىر) نىڭ ھەر ئىككى تىلىدىكى شېئىرلىرى يېقىملىق ۋە سەنئەتلىك يېزىلغان. ئاۋۋالقى مەتلەۋدە ئۆزىگە خاس مەنالار باركى، ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇستازلارنىڭ دىۋانلىرىنىمۇ كۆرۈپ، بۇنىڭدەك يېقىملىق شېئىرنى ئۇچراتمىدىم. سۈھەيلىنىڭ سىرلىرىنىڭ نۇرى ۋە شېئىرلىرىنىڭ شۆھرىتى سۈھەيلى يۇلتۇزى كەبى بولۇپ، بەدەخشاندىن تاكى يەمەن مەملىكەتلىرىگىچە تارقالغاندۇر...

يەنە ئۇنىڭ تۈركىي دىۋانىدىن بۇ غەزەلنى قەيت قىلىپ ئۆتمەكچىمىز.

تۈركىي غەزەل:

ئىشقىدە مەن كامىلۇ فەرھادۇ مەجنۇن شۆھرەتى،
ئاللاھ، ئاللاھ، نې كىشىلەرگە بۇ ئىشنىڭ ھىممەتى.
ياقا يىرتماقتۇر، سىنىق كۆكسۈم، نىگار، ئۆلمەك نې تاڭ،

ئىشقىنىڭ رەسۋاسى ئاخىر ئۇشبۇلاردۇر زىينەتى.
ئۆز مەسۇن دەپ رىشتەنى جانىم قولۇمنى باغلاماڭ،
كىم نەچە تار ئولسە نازۇك، يەتمەس ئانىڭ قۇۋۋەتى.

ئەيىكى دەرسەن ئىشقى رەنجىدىن فەلان بولماس خەلاس،
خاتىرىڭ جەم ئەتكى، يوقتۇر بۇ خەبەرنىڭ سېھۋەتى.
ئەنكەبۇتتىدۇر نەھىفۇ زار كۆڭلۈمكىم ئېرۇر،

مەسكەنى كۆكسۈمدە ئەنكىرگەن تىكەن ھەيئەتى.

ئاشىق ئولغاچ دىنۇ دانىش كويىدىن تۈشتۈم يىراق،

ۋەھ، بۇ كافىرنىڭ مۇنىڭدەك ئەيش ئېرۇر خاسىيەتى.

سورسالار ئەھباب كۆڭلۈم ھالەتنى، ئايت، ئەي سەبا،

كىم بىر ئاشنايۇ يۈز ئەر بىرلە تۇتاشمىش سۈھبەتى.

ئەي، كۆڭۈل بەرگۈچى بولغانلار ئاڭا، ئول كوردەك

بېدىلىكىم، ئول قىلىبدۇر ئىشقى ئالەم ئىبرەتى.

دوستلار، كەلمەڭ سۈھبەتلىرىنىڭ مەزارى باشىغە،

كىم كۆڭۈل بۇزغۇنچىدۇر ئانىڭ بۇزۇلغان تۈربەتى.

ئىزاھاتلار:

① خاجە فەخرىددىن ئەۋەدىي — 15 - ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك ئالىم ۋە قەسىدىچى شائىر. ئۇنىڭ ھاياتىغا ئا. ئىت مەلۇماتلار يوق ھېسابتا. لېكىن، «مەجالسۇن - نەفائىس» تا ئۇ ھەقتىكى ئايرىم سۆزلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. نەۋائىي بۇ ئالىم ۋە شائىر ھەققىدە مۇنۇلارنى يازغان: خاجە ئەۋەدىي مۇستەۋفىنىڭ لەقىمى «كەدۇد» مۇ دېيىشىمۇ، ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانىسى ئىدى. ئۇ كۆپلىگەن ئىلىم ۋە پەنلەرنى بىلەتتى... ئەمما، پەلەكىيات (ئاسترونومىيە) دە شۆھرىتى بار ئىدى. بۇ پېقىر ئۇ بۇزۇكۋارنىڭ سۆھبىتىگە باراتتىم، كۆپ ئىلتىپاتلىرى بار ئىدى. شېئىرىيەتتە ئۇ دىۋانمۇ تۈزۈپتۇ، ياخشى قەسىدىلىرى بار. بۇ مەتلەۋ ئۇنىڭ:

بەردى زىننەت كۆز بىلەن جانغا جامالىڭنىڭ بېغى،

بولدى پەرز نەرگىسكە غورۇر كۆزلىرىدە باقمىغى.

② بېھەقىي تارىخى — ئەبدۇلغەزل مۇھەممەد ئىبن ھۈسەين بېھەقىيىنىڭ (11 - ئەسىر تارىخچىسى) «تارىخى ئالى سابۇكتېكىن» ناملىق ئەسىرى بار.

③ جالىنۇس — قەدىمكى يۇنان ئالىمى گالېن (مىلادىيە 130 — 200 - يىللىرى).

④ ساھىب بەلخىي — شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ۋە قەسىدە تۈرلىرىدە قەلەم تەۋرەتكەن. ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالسۇن - نەفائىس» تا مۇنداق دېگەن: مەۋلانا ساھىب بەلخىي شېئىرىيەت پېنىدە ماھارەتلىك كىشى بولۇپلا قالماي، نوتا ۋە مۇزىكا ئىلمىدىمۇ كامىل ئىدى. ئۆز غەزەللىرىنى ئۆزى ئىجاد قىلغان مۇقاملارغا سالغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئىقتىدارىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇ جۈملىدىن چارىگاھ مۇقامى مەشھۇردۇر... خاجە سەلماننىڭ گۈزەل قەسىدىسىگە جاۋاب ئېيتقان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ كۆپ ئىستېداتى مەلۇم بولىدۇ. يەنە بىر قەسىدىسىنىڭ جاۋابىدا بۇ مەتلەۋ ياخشى چىقىپتۇ:

ئەي قەددى قامىتىڭدىن بولدى روزى قىيامەت،

راست بولسا گەر قىيامەت، قەددىڭ ئۆزى قىيامەت.

⑤ ئىسكەندەر فەيلەقۇس — مەشھۇر جاھانگىر ئىسكەندەر زۇلقەرنەين — ماكېدونىيىلىك ئالېكساندىر (مىلادىيە 336 - يىلىدىن 323 - يىللىرىغىچە)، فەيلەقۇس — ئىسكەندەرنىڭ ئاتىسى فىلىپ II نىڭ (مىلادىيە 359 - يىلىدىن 336 - يىلىغىچە) شەرقچە ئاتىلىشى.

⑥ ئەبۇ سەئىد سۇلتان — تېمۇرىيلەردىن (مىلادىيە 1451 - يىلىدىن 1469 - يىلىغىچە) ماۋەرائۇننەھر ۋە ئىراننىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى.

⑦ ئەرۋزى سەيپىدىلىرى — مەدىنە شەھىرى يېنىدىكى ئەرۋزى ۋادىسىدىن چىققان سەيپىدىلەر.

⑧ ئاسەف — رىۋايەتلەردىكى سۇلايمان پەيغەمبەر ۋەزىرىنىڭ ئىسمى.

⑨ كەيۋان — زۇھەل (ساتۇرن) سەييارىسى؛ مەجازدا يۈكسەك ئاسمان.

⑩ خاجە بەھائۇددىن نەقشبەند — تەسەۋۋۇپتا نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى (مىلادىيە 1388 - يىلى

ۋاپات بولغان).

⑪ سەئىددىن مۇھەممەد كاشغەرىي — نەقشەندىيە تەرىقىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن (مىلادىيە 1456 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ۋاپات بولغان).

⑫ چاۋۇش — تۈركىيىدە سۇلتان ھۈزۇرىغا كەلگۈچىلەر ئىزىنى ئىشلىتىپ، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراش. تۇرغۇچى مەنسەپدار؛ ھۈدەيچى.

⑬ ھىجاز — ئەرەبىستاندىكى مەككە ۋە مەدىنەنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر.

⑭ تۈبى دەرىخى — رىۋايەتلەردىكى دەرىخ بولۇپ، يەتتىنچى قەۋەت ئاسماندا ئۆسەرمىش.

⑮ كېپەكىي — 14 - ئەسىر ۋە قىسمەن 15 - ئەسىردە مۇئامىلىدە بولغان پۇل بىرلىكى. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى كېپەكخان (مىلادىيە 1318 - 1326) تەرىپىدىن چىقىرىلغان پۇل.

⑯ فەرىددىن ئەتتار — «ئىلاھىيىنامە»، «ئەسرارنامە»، «بۇلبۇلنامە»، «مەنتىقۇت - تەيىر»، «تەزكىرەتۇل - ئەۋلىيا» كەبى ئەسەرلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان مۇتەسەۋۋۇپ شائىر (مىلادىيە 1229 - يىللار ئەتراپىدا ۋاپات بولغان).

⑰ شەيخ ئەھمەد سۈھەيلىي — ئەلىشىر نەۋائىينىڭ زامانىدىكى ۋە يېقىن دوستلىرىدىن بىرى. ئۇ سۇلتان ھۈسەيىن ھۆكۈمىتىدە يىگىرمە يىل مۆھۈردارلىق لاۋازىمىدا تۇرغان. ئۇ قەسىدە، غەزەل ھەم مەسنەۋى تۈرلىرىدە تۈركىي ۋە پارىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلدا قەلەم تەۋرەتكەن ئىستېداتلىق شائىردۇر. نەۋائىي «مەجالسۇن - نەفائىس» تا ئۇنىڭ غەزەل ۋە مەسنەۋىلىرىدىن ئايرىم پارچىلىرىنى كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىستېداتىنى يۈكسەك باھالىغان. ھەقىقەتەنمۇ، سۈھەيلىينىڭ نەۋائىي تىلغا ئالغان مانا بۇ غەزەلى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن يېزىلغان:

خەستەھال ئاشىقنى، دىل، ئۆلتۈرۈپ يەتكۈزمە غەم،

ئاتما جەفالار تاشنى ئەسلا مەجرۇھ قۇشقا ھەم.

ياكى مانا بۇ مەتلەننى ئوقۇيلى:

ھەر زەماندا قامەتنىڭ كۆڭۈلگە نالە بەخش ئېتۇر،

قورقامەن، نەخلى بەلا بىر تەلبە مۇۋە بەخش ئېتۇر.

نەۋائىي سۈھەيلىي ھەققىدىكى پىكىرنى مۇنداق تۈگىتىدۇ: «ئۇنىڭ ئەۋۋەلدىن ئاخىرغىچە پېقىر بىلەن ئىلتىپات ۋە بىرلىكى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭدىن ئارتۇق تەرىپ قىلىنسا، ئۆزۈمنى تەرىپلىگەندەك بولۇپ قېلىشتىن قورقۇپ قىسقارتىلدى. ئاقىۋىتى خەيرلىك بولسۇن». سۈھەيلىي كۆپلىگەن ئالىم ۋە شائىرلارغا ھامىيلىق قىلغان. مەسىلەن، مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز ئەل كاشىغىي «ئەنۋەرى سۈھەيلىي» ئاتالغان ئاجايىپ ئەسىرىنى ئۇنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغان ۋە سۈھەيلىيگە بېغىشلىغان.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تىل فاكولتېتىدا)

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى توغرىسىدا

مىرسۇلتان ئوسمانوف

ئىلاۋە، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى توغرىسىدا»

ناملىق ماقالە ھەققىدىكى پىكىرىم

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كېلىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىشۇناسلىقى يەنى ئۆزىمىزنىڭ تىل تەتقىقاتىدا بۇ مەسىلە مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىنىمىغانىدى. مىرسۇلتان ئەپەندىنىڭ مەزكۇر ماقالىسى بۇ مەسىلە ئۈستىدە تۇنجى بولۇپ، مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەھلىل ۋە مۇھاكىمە ئارقىلىق تىل تەتقىقاتى ساھەمىزدە ئۆزىمىزگە خاس بىر مۇستەقىل كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ئۇنى ئەمەلىي پاكىتلار (تىل پاكىتلىرى) بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ، ئىلمىي خۇلاسە دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. بۇنى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدە (بولۇپمۇ ئۆزىمىزنىڭ تەتقىقاتىدا) بىرىنچى قېتىم بولىۋاتقان ئىش دەپ ھېسابلاشقا، ماقالىنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە ئەرزىيدۇ، دەپ قارايمەن.

ماقالىنىڭ ئىلمىي ۋە رېئال قىممىتى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلەنگەن:

1. ماقالىدا ھىسسىياتقا بېرىلمەي، ئەمەلىي تىل پاكىتلىرى ئويىپىكتىپ تەھلىل قىلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىلغان. مۇشۇنداق بىر ئىلمىي ئۇسۇل ماقالىنىڭ ھەممە بۆلەكلىرىدە، پۈتۈن ماقالىدا دېگۈدەك يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. بىرەر ئورۇندىمۇ تىل پاكىتىنى ئاساس قىلماستىن، تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ، ئابىستىراكت پىكىر قىلىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىگەن.

2. ماقالىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. 8 - ئەسىر (ئورقۇن ئابىدىلىرى)دىن تارتىپ تا 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى («قۇرئان» نىڭ تۈركىي تىلىدىكى تەفسىرى)غىچە بولغان ھەر خىل يېزىقتىكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك مۇراجىئەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشقا تېگىشلىك مىساللارنى يېتەرلىك ئالغان، شۇنداقلا مەنبەسىنىمۇ ئېنىق كۆرسەتكەن. مۇنچىلىك كۆپ تىل پاكىتلىرى چەتئەل تۈركولوگلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تارقاق كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنىڭ تىل تەتقىقاتى ساھەسىدە مۇنچىلىك مول، مۇنچىلىق ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىغان. بۇنىمۇ تىل تەتقىقاتىمىزدىكى بىر يېڭىلىق ھېسابلاشقا بولىدۇ.

3. ماقالىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەتقىقاتىدىكى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلىرى (ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش مەسىلىسى) توغرىسىدىكى پىكىرلىرى يېڭى ئىزدىنىش بولۇپ، بۇ پىكىرلەر «دىۋان» تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىنكى تىل تەتقىقاتىدا ئويلىنىپ بېقىشقا يېتەكلەش رولىنىمۇ ئوينىشى مۇمكىن.

4. نەزەرىيە جەھەتتىن، ماقالىدا، «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشى» مەسىلىسى توغرىسىدا قىلىنغان مۇھاكىمىلەرگە (ئا. م. شېرباكنىڭ ئۈچ تۈرلۈك سەۋەبىگە) بېرىلگەن جاۋاب ئورۇنلۇق بولۇپ،

ئەمەلىي پاكىتىمۇ شۇنداق. بۇ مەسىلە، بىز ئۆزىمىزنىڭلا ئەمەس، بەلكى خەلقئارادىكى مۇشۇنداق پەكىرلەرگە نىسبەتەن ئالاھىدە رولغا ئىگە. نېمىشقا دېگەندە، ئا. م. شېرباكنىڭ ئەسىرى پەقەتلا ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە يېزىلغان، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنكاس قىلىشى مۇۋاپىق ۋە زۆرۈر.

ماقالىنىڭ باشقا تەرەپلىرى ئۈستىدە تۇختالمىدىم. ئومۇمەن، بۇ ماقالە ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى ساھەسىدىكى بىر يېڭىلىق، يېڭى ئىزدىنىش سۈپىتىدە ئېلان قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئابدۇشۈكۈر تۇردى (تەتقىقاتچى) — 2009- يىلى 8- ئاينىڭ 4- كۈنى

تۈركىي تىللار ئۈستىدە جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە ئېلىپ بېرىۋاتقان بىر قىسىم تۈركولوگىلار ئۇيغۇرلار تارىختا قوللانغان بىر قانچە خىل يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىكى بەزى ئىملا ۋە فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە قاراپ ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر قىسىم تۈركىي تىللاردا بولغىنىدەك ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتىدۇ.

بىر قىسىم تۈركولوگىلار بولسا، تۈركىي تىللاردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە قوللىنىشتىن قالغانلىقى (ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇن مۇنداق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولغانلىقىنى مۇقەررەرلەشتۈرگەن ئاساستا — ئاپتور) نى ئوتتۇرىغا قويۇشقان^①.

بۇ يەردە مەسىلە ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلى يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ فونېمىلىق رولىنىڭ بار - يوقلۇقى، ياكى بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆزىتىشىچە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇ يادىكارلىقلاردا ئايرىم بىر بەلگىلەر بىلەن يېزىلىشى پەقەت بىر ئىملا ئادىتى ئىكەنلىكى... قاتارلىق بىر تۇتاش مەسىلىلەرنى بۇ توغرىدا كىشىنى قايىل قىلارلىق ئاساسلار ئوتتۇرىغا قويۇلمىغىنى ئۈچۈن ھازىرمۇ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە تامامەن ھەل بولۇپ كەتتى دېگىلى بولمايدۇ. قارىغاندا بۇ تېما يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولسا كېرەك.

بىر قىسىم تۈركولوگىلار تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىمىزدا قوللىنىلغان دەپ ھۆكۈم قىلىنىۋاتقان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى زادى ئوتتۇرا ئەسىرگە تەۋە يازما يادىكارلىقلىرىمىزدا قوللىنىلغانمۇ - يوق؟ شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇنىڭ دىئالېكت ۋە

① ج. كلاۋسون «تۈركىي رۇنىك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى» («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» خەنزۇچە، 1992- يىلى 3-4 سان)

شېۋىلىرىدە داۋاملىق قوللىنىلىۋاتامدۇ - يوق؟ بۇ مەسىلىلەر ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىدا ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان مەسىلىلەر بولۇپ قالدى.

ئالايلى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرىدىن ئا. م. شېرباك مۇشۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە تەۋە ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلغۇچىلارنىڭ بىر ۋەكىلى.

ئا. م. شېرباكنىڭ «شىنجاڭدىن تېپىلغان 10-13- ئەسىرلەرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلارنىڭ گرامماتىكىلىق ئۆچىرىكى» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى بىۋاسىتە ئۇيغۇر تىلىغا قارىتىلغان. شۇڭا، ماقالىمىزدا ئۇيغۇر تىلىدا زادى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېمىلىق رولىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدا تەھلىل يۈرگۈزىمىز.

ئا. م. شېرباك ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي تۈركىي تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىقى ھېچبىر گۇمان تۇغدۇرمايدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئالاھىدە ھەرپلىك بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن. مۇنداق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ قېلىشى ۋە ئارقىمۇ ئارقا كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر - بىرىگە يېپىلىپ كېتىشى بىلەن پەيدا بولغان، ياكى ئومۇمەن تۈركىي تىللارغا خاس ئۇزۇنلۇق ساقلىنىپ قالغان. ئەمما مۇنداق سوزۇلمىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر نېمە دېيىش قىيىن»^①

ئا. م. شېرباك «ئومۇمىي تۈركىي تىللارغا خاس بولغان سوزۇلمىلىقتىن قېلىپ قالغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىلا كېلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىرگە تەئەللۇق ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئېلىنىدۇ ۋە مىساللار «دىۋان» نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى قېتىملىق نەشرى بويىچە بېرىلىدۇ) دىكى ئىككى ئەلىق — «ا» بىلەن ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى (قاراڭ: «دىۋان» I توم 107 — 112- بەتلەر) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە بەزەن ئىككى سوزۇق تاۋۇش بىلەن يېزىلغان «ئوق، ئوت، يۈز (ئەزا)، يەل» سۆزلىرىنى مىسال كەلتۈرىدۇ.^②

ئا. م. شېرباك يۇقىرىدىكى «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىقى گۇمان تۇغدۇرمايدۇ» دېگەن پىكىرىگە قارشى ھالدا يەنە مۇنداق دەيدۇ: «شۇنداقسىمۇ شەرقىي تۈركىي تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنى كەسكىن ۋە مۇنتىزىم ھالدا ئۇزۇن ھەم قىسقا دەپ بۆلۈنىدۇ، دېيىشكە بولمايدۇ. كۆپلىگەن سۆزلەردە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش كېلىشكە تېگىشلىك ئورۇنلاردا دائىم دېگۈدەك قىسقا سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى كەلگەن، ئېھتىمال بۇ دەۋرلەرگە كەلگەندە (10-13- ئەسىرلەر)

① ئا. م. شېرباك: يۇقىرىقى ئەسەر 34- بەت. 1961. مۇسكۇ - لېنىنگراد — بۇ نەقىلىنىڭ ئەسلى روسچە تېكىستى ماقالىمىزدا ئېلىنغان مىساللارنىڭ يېزىق سىستېمىسى كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن بېرىلمىدى.

② ئا. م. شېرباك: يۇقىرىقى ئەسەر. 34- بەت.

بەزى شېۋىلەردىكى ئۇزۇن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى قارىمۇ - قارشى قويىدىغان ئەھۋال مەنە پەرقلىنىدۇرۇش خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، پەقەت ئەنئەنىۋى ئىپادىسىنىلا ساقلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن»^①

قارىغاندا، ئا. م. شېرباك بۇ دەۋر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېمىلىق رولدا كېلىش ئېھتىمالىنىڭ يوقلۇقىغا تەرەپدار. لېكىن ئۇ يەنىلا: «بۇ دەۋر تىلىدا سەككىز قىسقا ۋە سەككىز ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشنىڭ بولغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ» دەيدۇ.^②

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئا. م. شېرباكنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدىكى بايانلىرىدا تۆۋەندىكى ئېنىقلىقلار بار.

بىرىنچى: بوۋا تۈركىي تىلغا خاس ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى. ئا. م. شېرباك: «بوۋا تۈركىي تىلغا خاس ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار (ئومۇمەن تۈركىي تىللارغا خاس بولغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار دېمەكچى) ئوغۇزخان رىۋايىتىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا دېققەتنى جەلپ قىلغۇدەك ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭدا <قار> سۆزى <qayar> شەكلىدە بېرىلگەن» دەيدۇ.^③

ھەقىقەتەن «ئوغۇزنامە» 243- قۇردا «قار» سۆزى «qayar»، 246- قۇردا «قارلۇق» - قەبىلە نامى «سۆزى qayaoqluq»، 273- قۇردا «قاتىر — قېچىر» سۆزى «qayagir»، 249- قۇردا «تام — تام» سۆزى «tayam» شەكلىدە كەلگەن.

ئا. م. شېرباك بوۋا تۈركىي تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولغانلىقىغا ئىسپات تەرىقىسىدە «ئوغۇزنامە»دىن تىلغا ئالغان بۇ مىساللاردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر (يەنى كېيىنكى دەۋرلەردە سۆز ئوتتۇرىسىدىكى «لا — غ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان دېيىلسە، مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش پەقەت ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى بىرىنچى باسقۇچ بولىدۇ؛ بۇ باسقۇچ تاماملانغاندىن كېيىن سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىدا ئوچۇق ھالەتتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئىككىنچى بوغۇمىنىڭ بېشى بولۇپ قالغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ بىر - بىرىگە كىرىشىپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ھاسىل قىلىشى ئىككىنچى باسقۇچ بولىدۇ، مۇنداق بىرىنچى ۋە ئىككىنچى باسقۇچلۇق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا قاچان، قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ۋە ئاياغلاشقانلىقى توغرىسىدا ئا. م. شېرباك ھېچقانداق بىر پىكىر بايان قىلغان ئەمەس.

ئا. م. شېرباك «ئوغۇزنامە»دىن بوۋا تۈركىي تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن كەلتۈرۈۋاتقان بۇ مىساللار ئۈستىدە فېن تۈركولوگى م. رەسەنن مۇنداق دەيدۇ: «ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى...» <ئوغۇزنامە> دە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلمىلىقى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر «لا» نى قىستۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن... مۇنداق

① ئا. م. شېرباك يۇقىرىقى ئەسەر 34-، 35- بەتلەر. ئىككىنچى قىسىم رېمىتېز: «ئىككىنچى قىسىم».

② ئا. م. شېرباك: يۇقىرىقى ئەسەر 35- بەت. ئىككىنچى قىسىم رېمىتېز: «ئىككىنچى قىسىم».

③ ئا. م. شېرباك: يۇقىرىقى ئەسەر 34- بەت. ئىككىنچى قىسىم رېمىتېز: «ئىككىنچى قىسىم».

ئىپادىلەش ئېھتىمال سۆزلەرنى خاتا ئېتىمولوگىيەلەشتۈرۈش ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن»^①.

بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتەيلى، بوۋا تۈركىي تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىقىغا مىسال ئۈچۈن كەلتۈرۈلمۈاتقان سۆزلەرنىڭ ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «qayar» ئەمەس، «qar»، «qayarluy» ئەمەس، «qarluy» شەكلىدە يېزىلغانلىقى ھەممىگە مەلۇم، ۋە ھالەنكى «ئوغۇزنامە» نىڭ بۇ نۇسخىسى دەۋر ئېتىبارى بىلەن ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى دەۋرىدىن خېلىلا كېيىندۇر.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېمىلىق رول ئوينىغانلىقى - ئوينىمىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشلىرى مۇجىمەل. ئوتتۇرا ئەسىرگە تەۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر تىلى يازما يادىكارلىقلىرىدىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن تۈركولوگىلار دائىم دېگۈدەك مىسالغا ئېلىپ كېلىۋاتقان oot — ئوت (U1 9₁₁)، qīin — قىيىن (TTVI 11)، jūüz — 100 (suu 658₁₁)، jīil — يەل (suu 435₁)، قاتارلىق سۆزلەردىكى «üü، ii، oo» لەرنى يۇقىرىقى بىرىنچى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ھاسىل بولۇپ قالغان ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئىزچىل ھالدا قوللىنىلغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار دېيىشكە ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق. «رەسەننى» دېگەن بۇ مىساللار «قوچۇ ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەردىمۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئېلىنغان. لېكىن، ئەسەرنىڭ يازغۇچىلىرى قويۇلمۈاتقان مەسىلىگە ئىزاھ بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ مەسىلىلەرگە نىسبەتەن مۇقىملاشتۇرۇش توغرىسىدىكى ئېنىق بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش بەك تەس... قوچۇ ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى كەسكىن ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇش، دەپ پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ بولمىغاندا ھازىرچە تېخى يېتەرلىك ئاساسلار يوق»^②.

ئەمدى بىز بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە كەڭرەك تەھلىل يۈرگۈزۈپ كۆرەيلى، ئالدى بىلەن ئورقۇن يېزىق يادىكارلىقلىرىغا كېلەيلى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئىپادىلەنگەن يېزىق يادىكارلىقلىرى باشقا تۈركىي تىللار قاتارىدا ئۇيغۇر تىلىغىمۇ تەۋەدۇر. ئورقۇن يېزىق يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىقى (يېزىقتا ئىپادىلەنگەنلىك ياكى ئىپادىلەنمىگەنلىك شەرتلىرى ئاساسىدا) كىشىنى قايىل قىلارلىق ئاساسلار يوق. مەسىلەن، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ بىرىنچى قۇرىدا «bu ødkə — بۇ ۋاقىتتا» دېگەن بېرىكمە ئالتە ھەرپ بىلەن پۈتۈلگەن؛ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرق تەرەپ ئىككىنچى قۇرىدا «bødkə — بۇ ۋاقىتتا» بەش ھەرپ بىلەن

① م. رەسەننى: «تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي فونېتىكىسىغا دائىر ماتېرىياللار» رۇسچە تەرجىمىسى، 1955. مۇسكۋا.
② لى جىڭۋېي، جىن شاڭيى، يەن شۈيىڭ «قوچۇ ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە، 112-بەت. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى. 2003-يىلى. 48-بەت. رۇسچە تەرجىمىسى: خالىيەت، 4-بەت.

پۈتۈلگەن. كېيىنكى مەڭگۈ تاشتا بىرىنچى سۆزنىڭ ئايغىدىكى «u» ئىككىنچى سۆزنىڭ بېشىدىكى «ø» تاۋۇشى يانداش كەلگەنلىكتىن، فونېتىكىلىق قائىدە بويىچە ئالدىنقى «u» تاۋۇشى بىلەن كېيىنكى «ø» تاۋۇشى بىرىكىپ كەتسىمۇ، ھېچقانداق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھاسىل بولمىغان. شۇڭا، يېزىقتا پەقەت بىرلا «ø~ü~y» بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن شىڭقوشەلى تۈتۈڭ تەرجىمىسى ئاساسىدا جىۋەل قايا تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ترانسكرىپسىيەلىك تېكىستى ۋە ئىندېكىسى (1994- يىلى ئەنقەرە) ۋە ۋ. باڭ تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان «سەككىز يۈكمەك سۇترا» نىڭ ترانسكرىپسىيەلىك تېكىستى، تەرجىمىسى ۋە ئىندېكىسى (1934- يىلى، بېرلىن) قاتارلىق ئىككى ئەسەرنى كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم سۆزلەردىلا o, ø, u, ü, i~i سوزۇق تاۋۇشلىرى oo, øø, uu, üü, ii~i شەكلىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. لېكىن، بۇلارنىڭ مۇشۇ ئەسەرلەردە كۆرۈلۈش قېتىم سانى ئىنتايىن ئاز بولغان. مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇق» نى ئالساق، boo — بۇ (بىر جايدا) øøç — ئۆچ، ئىنتىقام (بىر جايدا). juul — بۇلاق (بىر جايدا)، tuuš — تۇش، ئۈدۈل (بىر جايدا)، süü — قوشۇن، چېرىك (7 جايدا)، süüla — قوشۇن تارتىش (2 جايدا)، jüüz — يۈز — 100 (10 جايدا)، üün — ئۈن، تاۋۇش (بىر جايدا)، jiil — يەل (20 جايدا) jillig — يەللىك، شاماللىق (بىر جايدا) ئۇچرايدۇ. ۋە ھالەنكى، مۇتلەق كۆپچىلىك ئورۇنلاردا يۇقىرىقى سۆزلەردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئورنىغا قىسقا سوزۇق بەلگىلىرى — o, ø, u, ü, i/i قوللىنىلغان.

«سەككىز يۈكمەك سۇترا» نى ئالساق، ئۇنىڭدا «ootun - پەسكەش» سۆزى «otun» شەكلىدىمۇ، «qiin — قىيىن» سۆزى «qin» شەكلىدىمۇ كۆرسىتىلگەن. نەشرگە تەييارلىغۇچى ھەر ئىككى شەخس بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىندېكىسىدا ئاز ساندىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن يېزىلغان سۆزلەرنى قىسقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن يېزىلغان شەكلىگە سېلىشتۇرۇشنى ئەسكەرتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 1- بۆلۈم - 5 - يەنە ل. يۈ. تۈگۈشۈۋا تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى 5 - بۆلۈم - رۇسچە»^① نى كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، بىر قىسىم خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «uu» شەكلىدە ئېلىنغانلىقىدىن باشقا، buu — ئالاقە، باغلىنىش، küü — نام، ئاتاق، süü — ھەربىي قوشۇن، tuuy — تۇغ، tüü — تۈك، ھەممە، jooγ — ئېگىز، يۇقىرى، juul — بۇلاق قاتارلىق بىر قانچە سۆزدىلا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. تۈركولوگىلار تەرىپىدىن كۆپىنچە مىسالغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان «يەل — شامال» سۆزى ئالتە يەردە «jil» تۆت يەردە «jiil» شەكلىدە ئېلىنغان. «يۈز — 100» سۆزى نەچچە ئون جايدا «jüz» شەكلىدە

① ل. يۈ. تۈگۈشۈۋا: «ئۇيغۇرچە شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمە ھالى»، موسكۋا، 1991.

پەقەت ئىككى جايدا «jüüz» شەكلىدە ئېلىنغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان (ياكى كۆچۈرۈلگەن) باشقا ئەسەرلەردىمۇ، شۇ قاتاردا مۇناسىۋەتلىك لۇغەتلەردىمۇ بۇ ئەھۋال ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت. شۇ نەرسە گۇمان توغدىرىدۇكى، ئۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى مەۋجۇت بولغان بولسا، ئۇنى ئىملادا مۇشۇنداق سوزۇق تاۋۇشنى تەكرار يېزىش بىلەن ئىپادىلەش ئادىتى بولغان بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن بۇيان قوللىنىپ كېلىنگەن *a*، *ɤ* تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسىلىق رولى بۇ ئەسەرلەردە نېمىشقا «aa» ۋە «ɤɤ» شەكلىدە كۆرۈلمەيدۇ؟ مانې ۋە براخىمى يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلاردا *a*، *ɤ* تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر بىلەن يېزىلغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇرلار بار.^① لېكىن مانې ۋە براخىمى يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر بىلەن يېزىلغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەقىقىي ئۇزۇن تاۋۇش ئىكەنلىكى گۇمانلىق. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا «بۇ» ئالمىشى بەزەن «boo» شەكلىدە ئېلىنغان بولسا، مانې يېزىق يادىكارلىقلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بەزىدە «bo» مۇ ئېلىنغان. «bol — بولماق» پېئىلى «bholsar — بولسا، bholor — بولۇر» شەكلىدە ئېلىنغان.^② ۋون لېكوك تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان. س. ھىمران تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان «خۇاست نەھۇفت» دە پەقەت «ئوت، ئاتەش» سۆزى «oot» شەكلىدە ئىككى «o» بىلەن يېزىلغان. «ئون» سانى ھەم «oon»، ھەم «on» شەكلىدە ئېلىنغان. «يەل» سۆزى «jil»، «يۈز» سانى «jüz» شەكلىدە ئېلىنغان.^③ ۋون گابىننىڭ سوزۇق تاۋۇشتىن ئالدىن بىر «h — ھ» بەلگىسىنى قويۇپ ئىپادىلىگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا چېتىشلىق مەسىلە يوقتەك، بەلكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كەلپىن شېۋىسىدە سارقىندى ھالەتتە ساقلىنىپ كەلگەن جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئالاقىدار مەسىلە باردەك كۆرۈنىدۇ. مۇنداق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دېئالېكت ۋە شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەسلىكى بەلكىم ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى مەلۇم بىر شېۋىدىلا بولغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. ۋون گابىن 10-13- ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان خاقانىيە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى — خاقانىيە تۈركچىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان تىلنى تەكشۈرۈپ شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى بىر قۇر كۆرۈپ ئۆتەيلى. «تەئەللۇق تىل» نامى بىلەن بىرلىكتە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان تىلنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان تىلنى تەكشۈرۈپ شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى بىر قۇر كۆرۈپ ئۆتەيلى.

① ۋون گابىن «قەدىمكى تۈركىي تىل گرامماتىكىسى» تۈركچە. 31- بەت ۋە ئىندىكىس قىسمى.

② ۋون گابىن «قەدىمكى تۈركىي تىل گرامماتىكىسى» تۈركچە. 31- بەت ۋە ئىندىكىس قىسمى.

③ ۋون لېكوك «خۇاست نەھۇفت»، س. ھىمران تەرجىمىسى، تۈركچە. ئەنقەرە. 1941- يىلى، 105- ۋە 126- بەتلەر.

«*طائفة من روادها*» (تصنيف ٤٥٠٠ هـ) «*رقعة طائفة من روادها*» ٢٥٠ هـ.

1. «دىۋان»دىكى ئۇزۇن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدا

«دېۋان» نىڭ I تومى ئاساسەن سالىم سۆزلەر (سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر) بۆلۈمى. شۇڭا، بىز بۇ مەسىلىنى «دېۋان» نىڭ I تومىدا سۆزنىڭ ئەڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ «ئەلىق — ا» دىن كېيىن لىن ھەرپلىرى (ساكىنىلىق ئوقۇلىدىغان «ئەلىق — ا، ۋاۋ — و، يا — ى» ھەرپلىرى) كەلتۈرۈلۈش بىلەن ئىپادە قىلىنغان سۆزلەرگە مەركەزلەشكەن ھالدا بايان قىلىمىز.

«دىۋان» نىڭ I تومىدا لىن ھەرىپلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. 1980- يىللىرى «دىۋان» فونېتىكىسى بىلەن تونۇشلۇق مىمىزنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى شۇنىڭ بىلەن بىللە بىزدىن بۇرۇن «دىۋان» نىڭ تەرجىمىسى بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن سوزۇق تاۋۇشلارنى «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش» دەپ تونۇپ، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى ئارقىلىق ترانسكرىپسىيە قىلغانىدۇق. ئارىدىن مەلۇم ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. «دىۋان» نىڭ قايتا نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن «دىۋان» تىلىنى بىر قەدەر چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىش جەريانىدا، ئۆتكەندە قىلغانلىرىمىزنىڭ بىر خىل ئەگەشمىچىلىك ئىكەنلىكى، بۇ قىلغانلىرىمىزنىڭ بەزىلىرى «دىۋان» تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئانچە ئۇيغۇن بولمىغانلىقى ھېس قىلىندى. شۇنداق قىلىپ «خاقانىيە تۈركچىسى» دە زادى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم - ئايرىم فونېمىلارنى تەشكىل قىلغانىمۇ، يوق؟ دېگەن مەسىلە ئۆزلۈكىدىن ئالدىمىزغا قويۇلۇپ قالدى.

گەرچە «دىۋان» نىڭ قايتا نەشر قىلىنىشى جەريانىدا بۇ مەسىلىگە چېتىشلىق خاتالىقلارمىز تۈزىتىلگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ قوللىنىلغان ياكى قوللىنىلمىغانلىقىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە «دىۋان» دىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى ھەم بۇ توغرىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلىرىنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ بېقىش زۆرۈر بولۇپ قالدى.

1) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان» دا لىن ھەرىپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇق
قاۋۇشلار توغرىسىدىكى بايانلىرى

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا لىن ھەرىپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ھېچقانداق يەردە لىن ھەرىپىسىز — ئۈزۈك تاۋۇشلارغا تۈرلۈك ھەرىكىلەرنى قويۇش ئارقىلىقلا ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىمۇ قارشى قويغان ئەمەس. پەقەت «اۈن *ün* — ئۈن، تاۋۇش» (دىۋان I توم 68- بەت) سۆزىنى ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش بىلەن ھەم قىسقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن تەلەپپۇز قىلىشقا بولىدۇ، دېگەن. «اۈد *od* — زامان» (دىۋان I توم 62- بەت)،

«أوز *ot* — تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇقى» (دىۋان I توم 63- بەت)، «أوت *ot* — تۆشۈك» (دىۋان I توم 61- بەت)، «أوت *ot* — ئوت، ئوت خالتىسى» (دىۋان I توم 61- بەت) سۆزلىرىدىكى لىن ھەرپلىرىدىن بولغان «و» نى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەن. «أولك *ülük* — ئۆلۈش، ھەسسە» (دىۋان I توم 98- بەت)، «أوز *üz* — ئوز ياغ» (دىۋان I توم 63- بەت) سۆزلىرىدىكى لىن ھەرپلىرىدىن بولغان «ا» نى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق يەردە لىن ھەرپى بىلەن ئىپادە قىلىنغان سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدا بىر نېمە دېيىلگەن.

بۇلاردىن باشقا لىن ھەرپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىملا مەسىلىسىدە «دىۋان I توم 526- بەتتە ئوتتۇرا ھەرپى ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگىلەر بىلەن بېرىلگەن سۆزلەرنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازماقچى بولغاندا فەتھەنى «ئەلىق — ا» بىلەن، زەممە ئالامىتىنى «ۋاۋ — و» بىلەن، كەسرەنى «يا — ي» بىلەن يېزىش لازىم كېلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەن.

2) لىن ھەرپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ «دىۋان» دا كۆرۈلۈشى

لىن ھەرپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر «دىۋان» I تومدا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا كۆرۈلىدۇ.

بىرىنچى: «دىۋان» I توم 60—69- بەتلەردىكى فَعْل، فُعْل، فَعْل (fi'l, fu'l, fa'l) ۋەزىنىدىكى ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنىلىق كەلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر بابىنىڭ مەنقۇس (ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ بىرەر ھەرپى لىن ھەرپى بىلەن كەلگەن) سۆزلەر قىسمىدا:

بۇ قىسمىدا لىن ھەرپى «ۋاۋ — و» نىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر جەمئىي 32، ئىككى بوغۇملۇقلىرى ئالتە، ۋ تاۋۇشنىڭ ئەرگىن ۋارىيانتى ھېسابىدا «ئەلىق — ا» دىن كېيىن لىن ھەرپى «يا — ي» نىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، يەنى «e» بىلەن باشلانغان سۆزلەر جەمئىي 10، «ئەلىق — ا» دىن كېيىن «يا — ي» نىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن يەنى «i» بىلەن باشلانغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر جەمئىي بەش.

مۇشۇ بەتلەردىكى قالغان سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە لىن ھەرپى قوللىنىلمىغان.

ئىككىنچى: «دىۋان» I توم 107—112- بەتلەرنىڭ ئايغىغىچە كۆرۈلىدىغان فَعْل، فُعْل، فَعْل (fi'l, fu'l, fa'l) ۋەزىنىدىكى ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك كەلگەن سۆزلەر بابىنىڭ مىسال^① قىسمىدا:

بۇ قىسمىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كۆرسىتىلگەن ۋەزىگە قارىمۇ قارشى ھالدا بىر

① ئەرەبچە «ا، و، ي» ھەرپلىرىنىڭ بىرى بىلەن باشلانغان سۆزلەر.

بوغۇملۇق بولۇپ، كۆپىنچىسى «ئەلىق — ا» نىڭ ياردىمى ئارقىلىق «آا» شەكلىدە
 ئىپادىلەنگەن *a* سوزۇق تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەردۇر، ئومۇمىي سانى 22. تەركىبىدە
 «ئەلىق — ا» قوشۇلمىغان، پەقەت ھەرىكە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن «از *oz* — قىز *qiz* —
kizil oz — قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق» ۋە «اف *ov* — ئۆي» قاتارلىق ئىككى سۆز
 مۇشۇ قىسىمغا كىرگۈزۈلگەن.

ئۈچىنچى: «دىۋان» I توم 232- بەتتىن 234- بەتكىچە بولغان ھەمزە^① لىك پېئىللار بۆلۈمىنىڭ ئىككى ھەرپلىكلەر بابىدىكى مەنقۇسلار.

بۇ قىسىمدىكى سۆزلەر ئىككى بوغۇملۇق بولۇپ، لىن ھەرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سۆزلەرنىڭ سەككىزى *g* بىلەن، يەتتىسى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن، بىرى *e* بىلەن باشلانغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا «دىۋان» I توم 178- بەتتە «اۋۇنچ *utunč* — ئۆياتلىق ئىش»، «دىۋان» I توم 218- بەتتە «اۋىھى *ühi* — ئۆكە، مۈشۈكياپىلاق»، «دىۋان» توم 246- بەتتە «آارشىدى *arišdi* — ئالداشتى» قاتارلىق سۆزلەرمۇ لىن ھەرىپى ياردىمى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان.

3) «دىۋان»دا لىن ھەرىپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

«دېۋان» دا ۈ تاۋۇشى ھېچىەردە ئىككى ئەلىق بىلەن «اا» شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان ئەمەس. بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ۈ تاۋۇشى كۆپىنچە «ئەلىق — ا» نىڭ فەتھەسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بەزىدە «ئەلىق — ا» دىن كېيىن بىر «ي—» ھەم كەسرە ئالامىتى قويۇش ئارقىلىق يەنى «اي—» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە ۈ تاۋۇشىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇنداق ۈ تاۋۇشى ئەگەر شۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم بولسا، ۈ تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنىڭ، ئەگەر يېپىق بوغۇم بولسا ۈ تاۋۇشىنىڭ ئەركىن ۋارىيانتىنىڭ پاكىتىدۇر. بىز بۇ ھەقتە ئورقۇن ئابىدىلىرىدە «ئەل - مەملىكەت، خەلق» سۆزىنىڭ بەزىدە «۷| - ئەل» بەزىدە «el - ۷|» بەزى ئابىدىلەردە «El - ۷|» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرەلەيمىز. شۇڭا، «ئەلىق — ا» دىن كېيىن بىر «يا - ى» ۋە ئاستىغا كەسرە قويۇپ ئىپادىلەنگەن ۈ تاۋۇشىنى لىن ھەرپىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش دەپ ھېسابلىمايمىز. مۇنداق سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن يەنە تۆۋەندىكى مىساللارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

بَشَكْلَكْ *baxiklik* — بۆشۈكلۈك («دیوان» I توم 661-بەت) — 4 — *iblis* ۲-بەت

بَشَكْتَنُ *baxiktin* — بۆشۈكتىن («دیوان» III نوم 79، -105، -257 بەت) بىر رەتلەپ

① ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى بولغان «ئەلىق — ا» نىڭ ئاستى ياكى ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تۈرلۈك سوزۇق تاۋۇشلار.

66

1. *aq* — ئاچ «(دىۋان» I نوم 108- بەت). (ئالاقە - ئالاقە) *aq* — ئاچ «(دىۋان» I نوم 108- بەت).
2. *aqti* — ئاچتى، قورساق ئاچتى «(دىۋان» I نوم 232- بەت). *aqti* — ئاچتى «(دىۋان» I نوم 232- بەت).
3. *aqlik* — ئاچلىق «(دىۋان» I نوم 154- بەت). *aqlik* — ئاچلىق «(دىۋان» I نوم 154- بەت).
4. *aquroqan* — ئاچۇرىدىغان «(دىۋان» I نوم 212- بەت). *aquroqan* — ئاچۇرىدىغان «(دىۋان» I نوم 212- بەت).
5. *aqurdi* — ئاچۇردى «(دىۋان» I نوم 354- بەت). *aqurdi* — ئاچۇردى «(دىۋان» I نوم 354- بەت).
6. *aqikti* — ئېچىرقىدى «(دىۋان» I نوم 256- بەت). *aqikti* — ئېچىرقىدى «(دىۋان» I نوم 256- بەت).
7. *aqdi* — ئاغدى، كۆتۈرۈلدى «(دىۋان» I نوم 234- بەت). *aqdi* — ئاغدى، كۆتۈرۈلدى «(دىۋان» I نوم 234- بەت).
8. *aqisadi* — كۆتۈرۈلگۈسى كەلدى «(دىۋان» I نوم 366- بەت). *aqisadi* — كۆتۈرۈلگۈسى كەلدى «(دىۋان» I نوم 366- بەت).
9. *aqitti* — چىقاردى «(دىۋان» I نوم 284- بەت). *aqitti* — چىقاردى «(دىۋان» I نوم 284- بەت).
10. *aqixdi* — چىقىشتى «(دىۋان» I نوم 249- بەت). *aqixdi* — چىقىشتى «(دىۋان» I نوم 249- بەت).
11. *aqix* — ئۆرلەش، چىقىش «(دىۋان» I نوم 83- بەت). *aqix* — ئۆرلەش، چىقىش «(دىۋان» I نوم 83- بەت).
12. *aqitoqan* — چىقىرىۋېرىدىغان «(دىۋان» I نوم 211- بەت). *aqitoqan* — چىقىرىۋېرىدىغان «(دىۋان» I نوم 211- بەت).
13. *at* — ئات، ئىسىم «(دىۋان» I نوم 107- بەت). *at* — ئات، ئىسىم «(دىۋان» I نوم 107- بەت).
14. *atliq* — قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «(دىۋان» I نوم 108- بەت). *atliq* — قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «(دىۋان» I نوم 108- بەت).
15. *atadi* — ئاتىدى «(دىۋان» III نوم 343- بەت). *atadi* — ئاتىدى «(دىۋان» III نوم 343- بەت).
16. *ardi* — ھاردى «(دىۋان» I نوم 232- بەت). *ardi* — ھاردى «(دىۋان» I نوم 232- بەت).
17. *aroqurdi* — ھارغۇزدى «(دىۋان» I نوم 301- بەت). *aroqurdi* — ھارغۇزدى «(دىۋان» I نوم 301- بەت).
18. *aruk* — ھارغىن «(دىۋان» I نوم 89- بەت). *aruk* — ھارغىن «(دىۋان» I نوم 89- بەت).
19. *arukluk* — ھارغىنلىق «(دىۋان» I نوم 203- بەت). *arukluk* — ھارغىنلىق «(دىۋان» I نوم 203- بەت).
20. *arukladi* — ھاردۇق ئالدى «(دىۋان» I نوم 400- بەت). *arukladi* — ھاردۇق ئالدى «(دىۋان» I نوم 400- بەت).
21. *az* — ئاز «(دىۋان» I نوم 109- بەت). *az* — ئاز «(دىۋان» I نوم 109- بەت).
22. *azlandi* — ئاز كۆردى «(دىۋان» I نوم 392- بەت). *azlandi* — ئاز كۆردى «(دىۋان» I نوم 392- بەت).
23. *az körünür* — ئاز كۆرۈنىدۇ «(دىۋان» I نوم 104- بەت). *az körünür* — ئاز كۆرۈنىدۇ «(دىۋان» I نوم 104- بەت).

- اَنن يوكى اش بولسا اَجَقَا اَز كُرْتور - ماقال). (تس - 201 ۋە 1 «ناتىق» ۋك — *an yu* I.
6. اَزْدې *azdi* — ئازدى («دىۋان» I نوم 233 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *azdi* ۋك.
- اَزْتې *azitti* — ئازدۇردى («دىۋان» I نوم 280 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *azitti* ۋك.
- اَزْتِغان *azitoqan* — ئازدۇرۇپرىدىغان («دىۋان» I نوم 210 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *azitoqan* ۋك.
- اَزْلْدې *azildi* — ئېزىپ كېتىلدى («دىۋان» I نوم 264 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *azildi* ۋك.
- اَزُق *azuk* — ئازغان («دىۋان» I نوم 90 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *azuk* ۋك.
7. اَوى *oy* — ئوي، ئويمان («دىۋان» I نوم 69 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oy* ۋك.
- اَوْنْدې *oydi* — ئويدى («دىۋان» I نوم 235 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oydi* ۋك.
- اَوْتُرْدې *oyturdi* — ئويدۇردى («دىۋان» I نوم 356 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oyturdi* ۋك.
- اَوْشْنْدې *oyuxdi* — ئويۇشتى («دىۋان» I نوم 354 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oyuxdi* ۋك.
- اَوْلْدې *ojuldi* — ئويۇلدى («دىۋان» I نوم 355 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ojuldi* ۋك.
8. اَوْرْدې *ordi* — ئوردى («دىۋان» I نوم 232 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ordi* ۋك.
- اَوْرَغاق *oroqak* — ئورغاق («دىۋان» I نوم 161 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oroqak* ۋك.
- اَوْرُلْدې *oruldi* — ئورۇلدى («دىۋان» I نوم 262 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *oruldi* ۋك.
- اَوْرۇم *orum* — ئورۇم («دىۋان» I نوم 102 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *orum* ۋك.
9. اَوْلْتى *ulatti* — ئولاتتى («دىۋان» I نوم 285 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulatti* ۋك.
- اَوْلْنْدې *ulaxdi* — ئولاشتى («دىۋان» I نوم 255 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulaxdi* ۋك.
- اَوْلْنْدې *ulandi* — ئولاندى («دىۋان» I نوم 274 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulandi* ۋك.
- اَوْلَاغ *ulao* — ئۇلاق. كىيىم ئۇلىقى («دىۋان» I نوم 165 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulao* ۋك.
- اَوْلَاغ *ulaoqu* — ئۇلاق بولىدىغان نەرسە («دىۋان» I نوم 184 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulaoqu* ۋك.
- اَوْلَاغ *ulao* — ئات - ئۇلاق («دىۋان» I نوم 165 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ulao* ۋك.
10. اَوْل *ul* — ئۇل، ھۇل («دىۋان» I نوم 67 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *ul* ۋك.
- اَوْلْدې *uldid* — ئاقسىزلىقتىن ئۇلدىدى («دىۋان» I نوم 360 - بەت). ۋك رەسپىيە رەتوك — *uldid* ۋك.

- الْدُق *ulduq* — ئۆلدىغان ئات («دىۋان» I توم 136-بەت). — ئۆلدىغان ئات
- اوندۇردى *ündürdi* — ئوندۇردى («دىۋان» I توم 300-بەت). — ئوندۇردى
11. اۇنار *ünar* — ئۈنەر («دىۋان» I توم 89-بەت). — ئۈنەر
- اۇندۇرۇر *ündürür* — ئوندۇرۇر («دىۋان» I توم 300-بەت). — ئوندۇرۇر
12. اۆلۈك *ölüg* — ئۆلۈك («دىۋان» I توم 98-بەت). — ئۆلۈك
- اۆت *ölüt* — ئۆلۈمتۈك، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش («دىۋان» I توم 72، 73-بەت). — ئۆت
- اۆتلەدى *ölütlädi* — جان تىمكى («دىۋان» I توم 394-بەت). — اۆتلەدى
- اۆلدۈردى *öldürdi* — ئۆلتۈردى («دىۋان» I توم 299-بەت). — اۆلدۈردى
- اۆلسەدى *olsadi* — ئۆلگۈسى كەلدى («دىۋان» I توم 367-بەت). — اۆلسەدى
- اۆلشەدى *olxadi* — ئۆلەر ھالەتكە يەتتى («دىۋان» I توم 373-بەت). — اۆلشەدى
- اۆلشەتتى *olxatti* — ئۆلەر ھالەتكە يەتكۈزدى («دىۋان» I توم 347-بەت). — اۆلشەتتى
- اۆلۈگەسىدى *ölügsadi* — ئۆلگۈسى كەلدى («دىۋان» I توم 398-بەت). — اۆلۈگەسىدى
- اۆلۈم *ölüm* — ئۆلۈم («دىۋان» I توم 103-بەت). — اۆلۈم
13. اۆردى *ordi* — چاچ ئۆردى («دىۋان» I توم 232-بەت). — اۆردى
- اۆرشدى *örüşdi* — ئۆرۈشتى («دىۋان» I توم 247-بەت). — اۆرشدى
- اۆرۈلدى *örüldi* — ئۆرۈلدى («دىۋان» I توم 263-بەت). — اۆرۈلدى
- اۆرۈكچ *örgüq* — ئۆرۈمە چاچ («دىۋان» I توم 129-بەت). — اۆرۈكچ
- اۆرۈكچەندى *örgüqländi* — ئۆرۈمە چاچلىق بولدى («دىۋان» I توم 410-بەت). — اۆرۈكچەندى
- اۆرۈك *örük* — ئۆرۈلگەن چاچ («دىۋان» I توم 140-بەت). — اۆرۈك
- اۆرما *orma* — ئۆرۈمە چاچ («دىۋان» I توم 175-بەت). — اۆرما
- اۆرۈك *örük* — ئۆرۈك چاچ، ئۆرۈلگەن چاچ («دىۋان» I توم 94-بەت). — اۆرۈك
- اۆرۈك *örün* — ئۆرۈم، ھەق («دىۋان» I توم 181-بەت). — اۆرۈك
- اۆرۈمچۈك *örümçük* — ئۆمۈچۈك («دىۋان» I توم 206-بەت). — اۆرۈمچۈك

- اوزۇلدى *üzlündi* — ئۈزۈلدى («دىۋان» I توم 342-بەت). — ئۈزۈلدى
- ازىدى *üzdi* — ئۈزدى («دىۋان» I توم 223-بەت). — ئۈزدى
14. ازلدى *üzüldi* — ئۈزۈلدى، ھالىدىن كەتتى («دىۋان» I توم 264-بەت). — ازلدى
- ازتۇردى *üztürdi* — ئۈزدۈردى («دىۋان» I توم 295-بەت). — ازلدى
- ازىشىدى *üzüxdi* — ئۈزۈشتى («دىۋان» I توم 248-بەت). — ازلدى
- ازلشدى *üzlūxdi* — ئۈزۈلۈشتى («دىۋان» I توم 319-بەت). — ازلشدى
- ازسادى *üzsadi* — ئۈزگۈسى كەلدى («دىۋان» I توم 365-بەت). — ازلدى
- ازلگان *üzülğan* — ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان («دىۋان» I توم 215-بەت). — ازلدى
- ازلنۇر *üzlünür* — ئۈزۈلىدۇ («دىۋان» I توم 342-بەت). — ازلدى
- ازللىك *üzüklük* — ئۈزۈلگەنلىك («دىۋان» I توم 206-بەت). — ازلدى
- ازۇم *üzüm* — ئۈزۈم («دىۋان» I توم 388-بەت). — ازلدى
15. اولك *ülük* — ئۈلۈش، ھەسسە («دىۋان» I توم 98-بەت). — اولدى
- الشدى *ülaxdi* — ئۈلەشتى («دىۋان» I توم 255-بەت). — اولدى
- التي *ülatti* — ئۈلەشتۈردى («دىۋان» I توم 286-بەت). — اولدى
16. ازىز *iz* — ئىز («دىۋان» I توم 140-بەت). — ازىز
- ازىلك *izlik* — چورۇق («دىۋان» I توم 141-بەت). — ازىز
17. اين *ig* — كېسەل («دىۋان» I توم 67-بەت). — اين
- اگلادى *igladi* — كېسەل بولدى («دىۋان» I توم 378-بەت). — اگلدى
- اگلدى *üglaldi* — كېسەل بولدى («دىۋان» I توم 390-بەت). — اگلدى
- اگلتى *iglatti* — ئاغرىتتى، كېسەل قىلدى («دىۋان» I توم 351-بەت). — اگلدى
- اگلشنى *iglaxdi* — كېسەل بولۇشتى («دىۋان» I توم 321-بەت). — اگلدى

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 17 تۈپ سۆز ۋە بۇلاردىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ ياكى ئۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرىدە سۆز بېشىدا لىن ھەرپىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى ئىزچىل ئەمەس. يەنى گەرچە تۈپ سۆزدە لىن ھەرپى

مۇشۇنداق قارىغاندا، دىن باشقا ئالتە سوزۇق تاۋۇش (ئا، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى) نىڭ لىن ھەرپلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىنىش نىسبىتى تۆۋەندىكىدەك: — *lin* ۱۰۰%
«دىۋان» دا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان يىلتىز سۆزلەر 600 دىن سەل ئوشۇقراق.
بۇلاردىن

دېمەك، 600 دىن ئوشۇقراق يىلتىز سۆز ئىچىدە ۈ دىن باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشى پەقەت 78 ئورۇندىلا لىن ھەرىپىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

(4) ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەردە لىن ھەرىپى ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەھۋالى

ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق. ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇش كۆپىنچە شۇ ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئاستى ياكى ئۈستىگە ھەرىكە (سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى) قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. «دىۋان» I تومدا سۆز بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ فەتھەسى (a ياكى ۈ سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنمەي، مەزكۇر ئۈزۈك تاۋۇشقا «ئەلىق — ا» نى قوشۇش ئارقىلىق a سوزۇق تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن سۆز پەقەت 13؛ فەتھە بىلەن «ئەلىق — ا» نى تەڭ قوللىنىش ئارقىلىق a سوزۇق تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن سۆز ئىككى: «و» ھەرىپى ئارقىلىق لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن سۆز 12؛ «و» بىلەن زەممە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە) نى تەڭ قوللىنىش ئارقىلىق لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن سۆز ئىككى. «يا — ى» ھەرىپى ئارقىلىق «i» سوزۇق تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن سۆزلەر ئالتە. مۇنداق بىر خىللىقنىڭ يوقلۇقىنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «قېلىپچىنىڭ قىممىتىنىڭ ئىسپاتى» — «قېلىپچىنىڭ قىممىتىنىڭ ئىسپاتى»

تاتىق *tatioq* — تېتىق، تاتلىق («دىۋان» I توم 530-بەت). تاتلىق نىلغىنىلارغا

تاتلىق نەرسە («دىۋان» I توم 645-بەت). تاتلىق نەرسە

تاتىدى *tatindi* — تېتىملىق («دىۋان» I توم 586-بەت). تاتىدى نەرسە

تاتۇرغان *taturoqan* — تېتىتىدىغان («دىۋان» I توم 669-بەت). تاتۇرغان نەرسە

قاغۇن *qaoqun* — قوغۇن («دىۋان» I توم 533-بەت).

قوغۇن *qaoqunluq* — قوغۇن بار («دىۋان» I توم 650-بەت).

قوغۇنلۇق *qaoqunluk* — قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر («دىۋان» I توم 656-بەت).

كۆشك *koxik* — پۈركەنچە، پەردە، پانا («دىۋان» I توم 531-بەت).

كۆشكلىك *koxiklig* — سايىلىق يەر («دىۋان» I توم 662-بەت).

كۆشكە *koxiga* — كۆلەڭگە، ساي («دىۋان» I توم 584-بەت).

كۆلك *kolik* — كۆلەڭگە، سايە («دىۋان» I توم 531-بەت).

كۆلكلىك *koliklig* — كۆلەڭگە، سايىلىق يەر («دىۋان» I توم 663-بەت).

كۆلىكە *koliga* — قويۇق كۆلەڭگە («دىۋان» I توم 584-بەت).

«قۇتادغۇ بىلىك» نى ئالساق، ئۇنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى مەلۇم بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئەسلىدىكى ئىملا ئەھۋالى مەلۇم ئەمەس. قوللىمىزدىكى نەمەنگان نۇسخىسى ئالساق، ئۇنى ئەسلىي نۇسخىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن دەپ پەرەز قىلغانىدۇمۇ، ئۇنىڭدا ئەسلىي نۇسخىدىكى يېزىلىشىغا ئوخشاشقان بولۇشى مۇمكىن دېيىشكە بولىدىغان بىرەر سۆز يوق. مەسىلەن: ئۇنىڭدا «ئىككى ئەلىق — «بىلەن يېزىلغان سۆزلەر يوق. «ئەلىق — «دەن كېيىن بىر «و، ي» ھەرپلىرىنى قويۇپ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن *i* ۋە *e* تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلىگەن. مۇنداق ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئەرەب ئىملاسى ئۇسۇلىدىكى «ئەلىق — «نىڭ ئۈستىگە زەمە، ئاستىغا كەسرە ئالامىتى قويۇپ ئىپادىلەشكە قارىتا ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئۆزگىرىش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«قىسسە» (ك. گرونېك تەييارلىغان، 1948 - يىلى كوپېنھاگېندا نەشر قىلىنغان) نىڭ ئىملاسىنى ئالساق، بۇنىڭدىمۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلەنگەنلىكىگە دائىر ئىملا ئالاھىدىلىكلىرى كۆرۈلمەيدۇ. بەزى سۆزلەردە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى «و» دەن كېيىن بىر «ئەلىق — «ا» قويۇلۇپ يېزىلغان، لېكىن بۇنىڭدىمۇ ئىزچىللىق يوق، بۇنداق

«ئەلىق — ا» نىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. يەنى مۇنداق شەكىللەر «ئەلىق — ا» سىز يېزىلغان سوزۇق تاۋۇشلارغا قارمۇ قارشى قويۇلغان ئەمەس. تۆۋەندىكى مىساللارنى سېلىشتۇرايلى:

الغوا وقت — ئاللىدىغان ۋاقىت (قىسسە 5r)

كلكو كون — كېلىدىغان كۈن (قىسسە 9v)

براكو — بىرەيلەن، بىراۋ (قىسسە 27v)

تورتاكو — تۆتەيلەن (قىسسە 27v)

يىتاكو — يەتتەيلەن (قىسسە 22v)

قرشوا — قارشى، ئۈدۈل (قىسسە 16v)

قرشواكلدى — ئۈدۈل كەلدى.

قرشو — قارشى ئۈدۈل (قىسسە 28r)

قرشوتوتوب — ئۈدۈل تۇتۇپ.

تىرانوا باشلادى (قىسسە 3r) / تىرانو باشلادى (قىسسە 6v) — تەۋرىنىشكە باشلىدى.

الغالوا — (قىسسە 5v) / الغالى — ئالغىلى (قىسسە 12r)

كىركالوا — (قىسسە 11v) / كىركالى — كىرگىلى (قىسسە 6v)

باروا — (قىسسە 4v) بارو — بېرى (قىسسە 9r)

«ئەتەبەتۇل - ھەقايىق» نىڭ B ۋە C نۇسخىلىرىدىمۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدە بەلگىلەر بىلەن يېزىلغانلىقى كۆرۈلمەيدۇ.

يېقىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇنىڭدىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن *e, i* تاۋۇشلىرىنىڭ لىن ھەرپلىرىدىن «و، ي» نىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغانلىقىدىن باشقا *a, ɛ* تاۋۇشلىرىنىڭ ئىككى ئەلىق بىلەن «ا» شەكلىدە يېزىلمىغانلىقى ئېنىق.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قارىغاندا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېما سۈپىتىدە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىكى پىكىرلەرنى ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىدا يېتەرلىك ئاساسلارغا تايىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان، دېگىلى بولمايدۇ.

ئەمدى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېما سۈپىتىدە تەڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتەيلى.

رەسەننىڭ. رەسەننىڭ: «ھازىرقى تۈركىي تىللاردا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئومۇمەن ئۇچرىمايدۇ»^① دەيدۇ ۋە بۇ ھەقتە: «كېيىنكى تەتقىقاتلاردىن قىممەتلىك نەتىجىلەر مەيدانغا چىقىدۇ، دەپ ئۈمىد قىلىشقا بولىدۇ» دەيدۇ.^②

پروفېسسور تالات تېكىن «تۈركىي تىللاردا بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» دېگەن ئەسىرىدە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» ماۋزۇسى ئاستىدا گ. يارىڭنىڭ تىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان ئاساستا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $\bar{a}$ ئۈچۈن بىر قىسىم سۆزلەردە $n, r, l, \lambda, \xi, \check{\xi}, z, t$ تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن a نى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $\bar{o}$ ئۈچۈن $\check{\xi}$ ۋە t تاۋۇشلىرىدىن ئالدىن كەلگەن o نى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $\bar{e}$ ئۈچۈن ja, da پېئىللىرىدىكى a نى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $[\bar{i}]$ ئۈچۈن it (ئىت)، pit (پىت) سۆزلىرىدىكى $[i]$ نى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $\bar{e}$ ئۈچۈن ora (ئۆرە)، oz (ئۆز) سۆزلىرىدە $[r]$ نى $[z]$ تاۋۇشىدىن ئالدىن كەلگەن e نى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش $[\bar{u}]$ ئۈچۈن $üç$ (ئۈچ)، $jüz$ (100)، $küsü$ (كۈرسىمەك، كۆپمەك) سۆزلىرىدىكى $ü$ نى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.^③ ۋە ھالەنكى، مۇنداق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مەنە پەرقلىنىدۇرۇش رولىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدا بىر نېمە دېمەيدۇ. ھەتتا پروفېسسور تالات تېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلى شېۋىسىدىكى^④ $qaš+i+o(a) qešiqa$... نىڭ قېشىغا) سۆزىدىكى 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «i» نىمۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش دەپ كۆرسىتىدۇ.^⑤

پروفېسسور تالات تېكىننىڭ بۇ كېيىنكى مىسالنى قەيەردىن ئالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئەگەر بۇ سۆزنى ئىلى شېۋىسىنى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەكشۈرگۈچىلەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئېيتىلىشىدىن خاتىرىلىگەن بولسا، بۇ «i» ئۇزۇن ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. مۇزىكا ساھەسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئېيتىلىشى بىلەن جانلىق ئەدەبىي تىلدىكى ئېيتىلىشى ئوخشىماسلىقى تەبىئىي.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىقىنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە گ. يارىڭدىن كەلتۈرۈلگەن يۇقىرىقى مىساللاردىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز ۋە دىئالېكتلاردا كۆرۈلۈشىدىكى فونېتىكىلىق شارائىتنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. مەلۇم بىر تىلدىكى ھەرقانداق بىر تاۋۇش ياكى فونېما پەقەت مەلۇم بىر فونېتىكىلىق شارائىت، يەنى باشقا تاۋۇشلار بىلەن ئۆزئارا ھەم قارىمۇ قارشى ھەم مۇۋاپىقلاشقان شارائىتتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ شۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلە. راس، ھازىرمۇ تىلىمىزدا كۆپىنچە l ۋە r فونېمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن پەس سوزۇق

① م. رەسەننىڭ يۇقىرىقى ئەسەر 58 - بەت ۋە 61 - بەت.

② م. رەسەننىڭ يۇقىرىقى ئەسەر 58 - بەت ۋە 61 - بەت.

③ تالات تېكىن «تۈرك تىللىرىدا بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» 54 - بەت. ئەنقەرە، 1995.

④ تالات تېكىننىڭ بۇ شېۋىنى «تارانچى دىئالېكتى» دەپ ئالغانلىقىغا ئەپسۇس دېمەكتىن باشقا چارە يوق.

⑤ تالات تېكىن «ئورقۇن تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى» 51 - بەت. ئىستانبۇل، 2003.

تاۋۇش «*e, o, a*» لار بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە نىسبەتەن ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەكسىچە، مۇنداق شارائىتتىكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار «*ü, u, i*» قىسقىراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا مەنە پەرقلىنىدۇرۇش رولىغا ئىگە بولمايدۇ. ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب *r* بىلەن *l* تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلىش ئالدىدا پەيدا بولىدىغان ئازغىنە بىر تەييارلىق باسقۇچىدىكى ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئالدىدىكى پەس سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ كېتىشىدۇر. «*algak · berip · ora - · ora*» قاتارلىق سۆزلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

تالات تېكىن كۆرسەتكەن «*kü sü*» دېگەن مىسالدىكى ئۇزۇن *ü* بولسا، «*kü rsü*» دىكى «*r*» چۈشۈپ قالغانلىقتىن پەيدا بولغان ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتۇر. «ئىت، پىت، ئۈچ» سۆزلىرىدىكى *i* ۋە *ü* لەر ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ دىئالېكتلاردىمۇ ئوخشاش قىسقا ۋە جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلاردۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىمۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى مەۋجۇت ئەمەس. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىن كەلپىن شېۋىسىدە جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى پەقەت بىر قانچە پەس سوزۇق تاۋۇشلاردا سارقىنىدى ھالەت سۈپىتىدە (ئىزچىل ئەمەس) كۆرۈلىدۇ. جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى ئايرىم تەتقىقات تېمىسى. شۇنداق بولسىمۇ، تۆۋەندە جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالاقىدار بىر قانچە مىسال كۆرسىتىپ قويدۇق. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزدە ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن ئاھاڭداش دەپ قارىلىپ كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ كەلپىن شېۋىسىدە جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار سەۋەبىدىن پەرقلىنىدىغانلىقى بايقالغانىدى:

ئاتماق، ئېتىش، تاشلىماق، تاشلاش	<i>aht -</i>
ئات (ھايۋان)	<i>aht</i>
ئات، ئىسىم.	<i>at</i>
ئەت، گۆش.	<i>əht</i>
ئەتمەك، ئېتىش	<i>ət -</i>
ئوت، ئوت - چۆپ	<i>oht</i>
ئوت، ئوت قويماق	<i>ot</i>
ئۆتمەك، ئۆتۈش	<i>əht-</i>
ئۆت، ئۆت خالتىسى	<i>ət</i>
ئۆچمەك، ئۆچۈش	<i>əhq -</i>
ئۆچ، ئۆچ كۆرۈش	<i>əq</i>

ta^hp-

tap

kə^hp-

kəp

sa^hp-

تاپماق، تېپىش

تاپ، تاپ سالماق (تېرىلغۇدا)

كۆپمەك، كۆپۈش

كۆپ، جىق

ساپماق، كىيىمەك

(qapanniŋ . yəŋini sa^hp)

sa^hp

sap

ساپ، پاكىز، ئارىلاشمىغان

ساپ، كەتمەن سېپى

ئېنىقكى، بۇ ھادىسە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن چېتىشلىق ئەمەس. «تەتقىقاتى» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى شۇ سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قارىتىلغان. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلىدىغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش a، ۋە lار ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر نۇقتىسىدىن ئالغاندا كۆپىنچە ئىككىلەمچى سوزۇق تاۋۇش، چەت تىللاردىن بولۇپمۇ ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا بىرلەمچى سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قىسقا ياكى قىسقىراق ئېيتىلىشى ئومۇمەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزىغا يات تۈيۈلغاندىن باشقا، سۆز مەنىسىدىكى پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. مەسىلەن ئالساق، ئەگەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى a، ۋە ۋ تاۋۇشلىرى چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردىكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا، كۆپىنچە 70 مىللى سېكونتتىن 100 مىللى سېكونت ئەتراپىدىكى ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (ئەگەر r ۋە l تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلسە، ئۇنىڭدىن سەل ئۇزۇنراق ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ مۇمكىن).

ئەگەر سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدا كەلگەن a ۋە ۋ تاۋۇشلىرى چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردىكى بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەردىكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا ئۇ ھالدا ئايرىم ھالدا 190 — 250 ۋە 150 — 200 مىللى سېكونت ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن (بۇ ھەقتە قاراڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1992 - يىلى نەشرى).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئىملاسىدا a، ۋ تاۋۇشلىرى مەيلى ئۇ ئەسلى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردىكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بولسۇن، مەيلى ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردىكى بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بولسۇن، سۆزلەرنىڭ ئوچۇق

بوغۇملىرىدا ئۆزىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ساقلاپ ئاجىزلاشمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلماي يېزىلىشى بېكىتىلگەن.

مەلۇم بىر فونېمىلىق رولدا قوللىنىلغان تاۋۇشنىڭ بىر تىلىنىڭ قىسقا بىر مەزگىللىك تەرەققىيات باسقۇچىدا قوللىنىلىپ، يەنە بىر تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا كۆرۈلمەسلىكى ياكى تاسادىپىي يوقىلىپ كېتىشىنى تىلدىكى فونېمىلارنىڭ تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ يەردە مۇھىم ئامىل تىلنىڭ ئادەت كۈچى ۋە ئېھتىياجىدۇر. ئالاىلى، ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى خاتىرىلەردە قوللىنىلغان، تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېمىلار 1250 يىلدىن كېيىن بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز رولىنى ئۆتەپ كېلىۋاتىدۇ. لېكىن، يېقىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن شۇنچە كۆپ سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقىغا قارىماي، ئەرەب، پارس تىلىغا خاس بولغان «ث، ح، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع» قاتارلىق 8 تاۋۇش ئېھتىياج بولمىغانلىقتىن ئۇيغۇر خەلق جانلىق تىلىغا فونېما سۈپىتىدە ئۆزلەشمىدى ۋە ئاخىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېمىلىرى (تاۋۇشلىرى) تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلدى.

ھەر قايسى تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش ئەمەس. شۇڭا، ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسىنى ھەممىلا تۈركىي تىللارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ دەپ بايان قىلىۋېرىش توغرا ئەمەس، بەلكىم، تۈركىي تىللارنىڭ يېزىق يادىكارلىقلىرى دەۋرىنىڭ 7- ئەسىرنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن تېخى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى بولمىغان مەلۇم فونېتىكىلىق ھادىسىلەر بىزگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى سۈپىتىدە ھېس قىلىنىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدىكى بەزى ئايرىم، سىستېمىسىز ئىملا ئادەتلىرىگە قاراپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى بولغان ۋە مۇنداق تاۋۇشلار ھازىرمۇ مەۋجۇت، دېگەن مەسىلىگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكت ياكى شېۋىلىرىدىن جاۋاب تېپىش مۇمكىن ئەمەس.

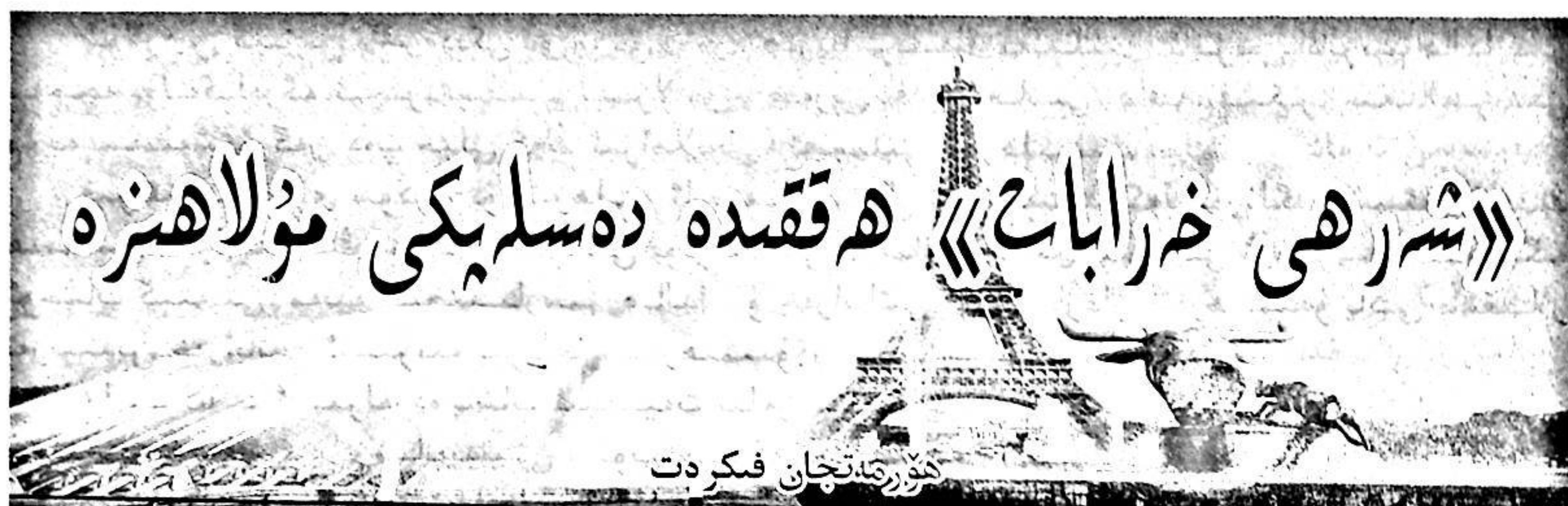
شۇڭا، بىز خۇلاسە سۈپىتىدە مەيلى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا بولسۇن، مەيلى باشقا سىستېمىدىكى ھەرپلەر قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقىدا بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت يادىكارلىقلاردا بەزى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ تەكرار يېزىلىشىنى فونېما كۆزدە تۇتۇلمىغان بىر ئىملا ئادىتى ياكى ئەينى دەۋردىكى مەلۇم بىر ئۇيغۇر تىلى شېۋىسىدە چەكلىك سۆزلەردىلا قوللىنىلىدىغان جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ (خۇددى بۈگۈنكى كەلپىن شېۋىسىدە سارقىندى ھالەتتە قوللىنىلغانىدەك) ئىملادا ئەكس ئېتىشى دەپ چۈشىنىش لازىملىقىغا مايىللىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكتلىرىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى يوقتۇر. بەزى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇنراق ياكى قىسقىراق تەلەپپۇز قىلىنىشى مەنىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

2009- يىلى 5- ئاينىڭ 31- كۈنى، ئۈرۈمچى

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«شىنجاڭدىن تېپىلغان 10-13- ئەسىرلەرگە ئائىت يازما ماتېرىياللار» يادىكارلىقلارنىڭ گرامماتىكىلىق ئۇچۇرىكى، 1961- يىلى، مۇسكۇئا - شىنجاڭ لېنىن گرادى. پىيۇرە. ج. كلاۋسون: «تۈركىي رونىك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى» («تۈركىي تىللىرى تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» خەنزۇچە، 1992- يىلى 3-4 سان). م. كاشغەرىي: «دىۋانۇلۇغانىت تۈرك - تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1981-1984. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» نەمەنگان نۇسخا، فاكسىمىل. رەسەن: «تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي فونىتىكىسىغا دائىر ماتېرىياللار» رۇسچە تەرجىمىسى، 1955- يىلى، مۇسكۇئا. لى جىڭۋېي، جىن شائىي، يەن شۇپىڭ «قوچۇ ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات» خەنزۇچە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003- يىلى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى جىۋەل قايا: «ئالتۇن يارۇق» ترانسكرىپسىيەلىك تېكىستى ۋە ئىندېكىسى 1944- يىلى، ئەنقەرە. ۋ. باڭ، «سەككىز يۈكمەك سۇترا» ترانسكرىپسىيەلىك تېكىستى ۋە ئىندېكىسى 1934- يىلى، بېرلىن. ل. يو. تۈگۈشمۇ: «شۋەنزىڭنىڭ تەرجىمىھالى» 5- بۆلۈم، رۇسچە، 1991- يىلى، مۇسكۇئا. ۋون گابىن: «قەدىمكى تۈركىي تىل گرامماتىكىسى» تۈركچە تەرجىمىسى ۋون لېكوك: «خۇاست نەھۇفت» س. ھىمران تەرجىمىسى، تۈركچە، 1941- يىلى، ئەنقەرە. ئىسرائىل يۈسۈف، قەيۇم خوجا. دولقۇن قەمبەرىلەر نەشرىگە تەييارلىغان «مايتىرى سىمىت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987- يىلى نەشرى. ت. تېكىن: «تۈرك تىللىرىدا بىرلەشچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» 1995- يىلى، ئەنقەرە. ك. گرونېك: «قىسسە»، 1948- يىلى، كوپېنھاگېن. خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپ «ئەنەبەتۇل - ھەقايق» بېيجىڭ. م. ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» 1991- يىلى، ئۈرۈمچى.



ھۆرمەتلىك تېخنىكا فېدېراتسىيەسى

2002 — 2004 - يىللاردا تاشكەنتتە خەراباتىنىڭ ئەدەبىي مىراسى ئۈستىدە ئىزدىنىش، جۈملىدىن «مەسنەۋىي خەراباتى» نىڭ قولىيازىملىرىنى كۆرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، شۇ قولىيازىمىلار ئارىسىدا خەراباتى ئەدەبىي مىراسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتىمۇ قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرى بولغان 5938 نومۇرلۇق قولىيازما نۇسخىسى دىققىتىمنى ئالاھىدە تارتقاندۇ. سەۋەبى، بۇ قولىيازما خەراباتىنىڭ «مەسنەۋىي خەراباتى» ئەسىرىنىڭ مىسالى بىلەن ئەمەس، بەلكى باشقا بىر نەسرىي ئەسەر بىلەن باشلانغانىدى.

5938 نومۇرلۇق بۇ قولىيازما ھىجرىيە 1304 — 1305 (مىلادىيە 1906 — 1907) - يىللاردا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، خەتلىرى ناھايىتىمۇ ئېنىق ۋە چىرايلىق، قولىيازىمنىڭ ئۆزىمۇ ياخشى ساقلانغان. «مەسنەۋىي خەراباتى» غا بۇ نۇسخىدىمۇ ئۇنىڭ باشقا قولىيازما نۇسخىلىرىغا ئوخشاشلا ئەسەر نامى ئالاھىدە يېزىلمىغان، پەقەت قارا سىياھ بىلەن «تۈركى خەرابات» دەپ يېزىلغان. شۇ نامنىڭ ئاستى تەرىپىگە بۇ قولىيازىمنى رەتلەپ كاتولوگ ئىشلىگەنلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەر يېزىپ قويۇلغان:

(1) رىسالە ئى دەر ھەقىقەتى فەقىر

(2) مەسنەۋىي خەراباتى

قولىيازىمىلارنى تۈپلەشتە بىرنەچچە ئەسەر بىرگە تۈپلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. بۇنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. شۇنداقىمۇ مەندە نېمىشقا «مەسنەۋىي خەراباتى» نىڭ قولىيازىمىنىڭ بېشىغا بۇ نەسرىي ئەسەر كۆچۈرۈلۈپ قالغاندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن قولىيازىمنىڭ باش قىسمىدىكى نەسرىي ئەسەرنى ئوقۇشقا كىرىشتىم. ئوقۇپ بارغانسېرى بۇ ئەسەرنىڭ تەسەۋۋۇپتىكى «فەقىر، رىزا» چۈشەنچىلىرىنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاش مەقسەت قىلىنغان شەرقىي تۈركىي ئەسەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئەسەرنىڭ بىرىنچى جۈملىسى ئەرەبچە بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن تۆۋەندىكىچە باشلىنىدۇ:

«ئەمما ئىشقى مۇھەببەت ھەمدى فەقىرلىق بىرلە سابىتدۇر ۋە مۇۋافىق ۋە لايىقتۇرۇر. ئانىنىڭ ئۈچۈنكىم ئۇل شاھى ئاشىقان ۋە خاجە ئى ھەر دۇ جەھان ۋە سەيىدى ئىنسۇ جان، ئىككى ئالەمنىڭ سەرۋەرى ۋە ئەھلى ئەسھابىنىڭ پەردەدەرى ۋە كۈللى مەۋجۇداتىنىڭ جەۋھەرى ۋە مەئنى بەھرىنىڭ گەۋھەرى، ئىززەت ئەھلىنىڭ ئەفسەرى ئەئنى ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم دەپدۈركى: «الفقر فخرى» (ئەل فەقرۇ فەخرى — فەقىرلىق مېنىڭ فەخرىمدۇر)، يەئنى مەن ھېچ نەرسىگە ناز قىلمايدۇرمەن، مەگەر فەقىرلىققە خۇشئودتۇرۇرمەن، دېدىلەر. مۇندىن مەئلۇم ۋە مەفھۇمدۈركىم، فەقىرلىقتىن بەلەند ۋە ئالىي دەرەجە بولماي.

شۇلاردىن كېيىن «فقر» دىكى «ف»، «ق»، «ر» ھەرپلىرىنىڭ مەنىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر نەچچە بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلىپ (بىرلا «ف» ھەرپى «فەرد، فانىي، فاقە، فىكىر» مەنىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن دەپ خېلى كەڭ ئىزاھلانغان) تەپسىلىي شەرھىلىنىدۇ.

قىزىقارلىق يېرى شۇكى، بۇ شەرھىلەر ئارىسىدا مىسال تەرىقىسىدە كەلتۈرۈلگەن شېئىرلارنىڭ ھەممىسى خەراباتىنىڭ مەسنەۋىيلىرىدىن بولۇپ، بىر قارماققا خۇددى خەراباتىي ئەسىرىنىڭ شەرھىگە ئوخشاپ كېتەتتى. مەندە ئىختىيارسىز ھالدا «بۇ خەراباتىي ئۆزى يازغان شەرھىمىدۇ ياكى باشقىلار تەرىپىدىن خەراباتىي ئەسىرىگە يېزىلغان شەرھىمىدۇ؟» دېگەن سوئال تۇغۇلدى.

17 - 18 - ئەسىرلەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر خەراباتىي ئۇيغۇر تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىنىڭ يىرىك نامايەندىسى بولۇپ، بىزگە ئۇنىڭ ھىجرىيە 1146 - يىلى (مىلادىيە 1733 - يىلى) يېزىلغان «مەسنەۋىي خەراباتىي» ناملىق تەسەۋۋۇپىي - ئەخلاقىي مەزمۇندىكى چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسىر شەرقنىڭ بۈيۈك شائىرى مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىيىنىڭ «مەسنەۋىي» سىنىڭ تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خۇددى ئەلىشىر نەۋائىي ئۆمۈر بويى فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەيىر» نىڭ تەسىرى ئاستىدا ياشىغىنىغا ئوخشاش، خەراباتىمۇ ئۆمۈر بويى جەلالىددىن رۇمىيىنىڭ «مەسنەۋىي» سىنىڭ تەسىرىدە ياشىغان ۋە شۇ ئەسىردىكى تەپەككۇر دۇردانىلىرىدىن ئۆز خەلقىنى بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن، قولغا قەلەم ئېلىپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەندى. ھەتتا شائىر ئۆزىنى رۇمىيىنىڭ «مەنۋىي پەرزەنتى» ھېسابلاپ، ئەسىرىگە «مەسنەۋىيى مەۋلانا خەراباتىي فەرزەندى مەۋلانايى رۇمىي» ① دەپ نام قويغان ھەمدە ئەسىرىنى «مەسنەۋىي» نىڭ رۇمىي ئۆز قولى بىلەن يازغان دەسلەپكى 18 بېيتىنىڭ تەرجىمىسى بىلەن باشلىغان، «مەسنەۋىي» نى تەرىپلەپ:

«مەسنەۋىي» ئاينىنى ئۇ ئۆزى دىل،
«مەسنەۋىي» گەنجىنى ئۇ ئۆزى دىل.
«مەسنەۋىي» دەردى نىھانلارغە دەۋا،
«مەسنەۋىي» ناسۇرى جانلارغە شىفا.

«مەسنەۋىي» كىم بادەئى ۋەھدەت ئېرۇر،
لەرزەتى ھەم ئىشرەتى رەھمەت ئېرۇر. ②

دېگەنگە ئوخشاش ئاجايىپ مەدھىيىلەرنى يېزىپ، ئاندىن ئاساسىي مەزمۇنغا ئۆتكەندى. بۇ ھەقتە ئالدىنقى تەتقىقاتلىرىمدا ③ مەخسۇس توختالغان بولغاچقا بۇ يەردە قايتىلىمىدىم.

بۇ ماقالىدە مەن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن 5938 نومۇرلۇق قوليازىمنىڭ بېشىدىكى ئاشۇ شەرھى ھەققىدە مېنى ئىزچىل ئويلاندۇرۇپ كېلىۋاتقان مەسىلە ھەققىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن. ئالدى بىلەن ئەنە شۇ شەرھىلەردىن بەزىلىرىنى كۆرۈپ ئۆتسەك:

«ئەي بەرادەر بىلگىلىكى ۋە ئاگاھ بولغىلىكى، لەفزى فەقر ئۈچ ھەرفدۇر. ھەر كىشىكىم بۇ ھەرفلەرگە ئەمەل قىلسا، فەقرلىق دە قەدەم بولۇر. فەقرلىق دەرەجەلەرنى ئۈچ قىسىم دەرىلەر: ئەۋلا، ئەۋسەت ۋە ئەدنا بىلمەك لازىمدۇر. ئىززەت ۋە ھۆرمەت خەزىنەسىنىڭ كەلىدى ئۈچدۇر، تا كەلىدىسىز ئېشىكلەر ئاچىلماس. يەئنى فەرد ئانىڭ ئۈچۈنكىم (شۇ قۇرنىڭ يېنىغا، ھاشىيەگە «فەقىرىنىڭ ئەۋۋەلقى مەئنى فەرددۇر» دەپ ئالاھىدە يېزىپ قويۇلغان. كېيىنكى مەنىلەرنىڭ يېنىغىمۇ قايسى ھەرپنىڭ نەچچىنچى مەنىسى ئىكەنلىكى يېزىپ قويۇلغان)، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئايتىدۇر: «(ئەللاھ فەردەن يۇھىببۇل -

فەرد)، يەنى خۇدايى ئائىلا تاقىدۇر ۋە تاقىنى دوست تۇتادۇر» ۋە ھەممەدىن شەرت ئۇشبۇدۇر. فەرد ئولماغان مەرد ئولماس. يەنى ئەۋۋەللى شەرت فەرد بولماق ئىدى. ئىككىنچى شەرت ئۆزىنى فانى قىلماق، ھەممەدىن تا فانى بولماسدىن ئىلگەرى. چۈنچى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئايتىدۇرلەركى: «تموتو مۇتو قەبلە ئەنتە مۇتو، يەنى نەفىسىڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار ئۆلمەسدىن بۇرۇن».

ئۈچىنچى شەرت ① فاقە ... يەنى ھەر ئاشىقكى باردۇر، ئانىڭ ياخشى تەئامى ۋە شەرابى ئاچلىك ۋە تەشەببۇس. فەقەرنىڭ تۆرتىنچى شەرتى فېكىر قىلماقلىكدۇر ۋە باتىل تەرەققىدىن تانېپ ھەق تەرەققىگە دىلىنى ئۆيرىماق. ئەمما، فېكىر ئۈچ قىسمىدۇر. ئەۋۋەل فېكىرى نىئەت، ئىككىنچى فېكىرى قۇدرەت، ئۈچىنچى فېكىرى ئاخىرەتدۇر. ②.

بۇ ئۈچ قىسىم پېكىر تەپسىلىي ئىزاھلىنىپ، بېيىتلەر مىسال كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «فقر» سۆزىدىكى «ق» (قاف) ھەرپىنىڭ مەنىلىرىنى شەرھلەشكە ئۆتىدۇ. «ئەي ئەزىز بىلگىلىكىم، مەئنى قاف قىيام ۋە قەئد ۋە قەدەم ۋە قەتئ ۋە قۇربەت ۋە قەنئەتدۇر» ③.

شۇ تەرىقىدە «قاف» نىڭ مەنىلىرى بەش نۇقتا بويىچە ئىزاھلىنىپ، بايان قىلىنىدۇ، ئاندىن «فقر» دىكى «ر» (رە) نىڭ مەنىسىگە ئۆتىدۇ ۋە «ر» نىڭ مەنىلىرى «رىيازەت، رىزا، رەھبەر، راھ، رەنج» سۆزلىرىنىڭ ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكى چۈشەندۈرۈلىدۇ. ④.

قىسقىسى، 60 بەتتىن ئارتۇق سەھىپە مانا شۇ بىرلا «فقر» مەقامىنى شەرھلەشكە ئاجرىتىلغان. شەرى ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى كاتىپ تەرىپىدىن يېزىلغان تۆۋەندىكى مەلۇمات مەندە پەيدا بولغان گۇمانىي قاراشنىڭ توغرا بولۇپ چىققانلىقىنى دەلىللەگەندە، مەن دەسلەپكى پەرىزىمنىڭ ھەقىقەتەن توغرا ئىكەنلىكىگە ئەمىن بولدۇم. شەرھلەر تۈگەپ، كەلتۈرۈلگەن «قۇرئان» قىسسىلىرى تامام بولغاندىن كېيىن تۆۋەندىكىلەر يېزىلغانىدى: (1305 - يىلى شەرى خەرابات تامام بولدى).

دېمەك، بۇ «شەرى خەرابات» ناملىق ئەسەر بولۇپ، ھىجرىيە 1305 - يىلى (مىلادىيە 1907 - يىلى) تاماملانغان (شۇ يىلى كۆچۈرۈلگەن ياكى يېزىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس). ئەسەرنى رەتلەپ، كاتولوگ تۈرغۈزۈۋېتىپ بولسا بۇ مەلۇماتنى كۆرمەستىن، بېشىدىكى بىرنەچچە ۋاراقنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «رسالەئى دەر فەقر» دەپ نام بەرگەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ «شەرى خەرابات» دەپ ناملانغان تەسەۋۋۇپتىكى فەقر، رىزا مەقاملىرىنىڭ ھەربىر ھەرپلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان يوشۇرۇن مەنالارنى شەرھلەش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان شەرى خاراكتېرىدىكى ئەسەر ئىدى.

«شەرى خەرابات» تىكى شەرھلەر ئارىسىدا بىز يەنە خەراباتىنىڭ نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە مۇناسىۋىتى، باشقىچە ئېيتقاندا شائىرنىڭ نەقىشەندىيە شەيخلىرىدىن بىرى بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسلىكىنى تەستىقلايدىغان مىسرالارنىمۇ ئۇچرىتىمىز.

كەل، ئەي سادىق، كىرىپ بۇ يولغە ھەر دەم،
دېگىل مەنزىلگە يەتسەم خەير مەقدەم.

يۈرۈپ ھەر بىر قەدەم سالغىل نەزەرنى،
ئانىڭ سۈنلەرنى كۆزگە قىل زەم.

نەزەرنى دەر قەدەم تۇتقىل ھەمىشە،
سەفەر قىل دەر ۋەتەن ھۇشۇڭنى دەر دەم.

تۈشسە گەر بەلا كېلىپ باشىڭگە،
قاچۇرماي باشنىۋ قىل گەردەنىڭنى خەم.

بەلا ئوقى ياغىنىدەك ياغسە سەبەر ئەت،
كۆرەرسەن دوست دىدارىنى ئۇل دەم.

بەلا بولمىش مۇيەسسەر ھەر كىشىگە،
بىرەۋنى تەڭرى قىلماس ئۆزگە مەرەم.

قەدەم بۇ يولغە قويغان بىرلە يەتمەس،
كىشى تا بولمايىن شىبلىيۇ ئەدەم.

خەراباتا، قىلسەڭ [ئۆمىدى] لىقانى ①،
بۇ يولدا قىلماغىل نەفسىڭنى ھەمدەم ②.

نەقىشەندىيەنىڭ ئاساسىي ئەخلاقىي تەلەپلىرىدىن بولغان «كەم يېمەك، كەم ئۇخلىماق، كەم سۆزلىمەك» نىڭ خەراباتىي ئەسىرىدە ئايرىم - ئايرىم پەسىللەر بويىچە بايان قىلىنىشى ۋە يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن مىسرالاردىكى كەسپ - ھۈنەر ئىگىلەش، ھالال ياشاش تەشەببۇسلىرىدىن بىز خەراباتىيىنىڭ نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى تەرىقىتىنىڭ ئەسلىي مەقسەت ۋە غايىلىرى، تەشەببۇسلىرىنى توغرا يەتكۈزۈش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن «شەيخى زەمان» (شائىرنىڭ سۆزى) لاردىن بىرى بولغانلىقىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسلىكىنى قىياس قىلالايمىز. قوليازىمنىڭ باش قىسمىدىكى «شەرھى خەرابات» تامام بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن مەلۇمات قەيت قىلىنغاندىن كېيىن، يەنى قوليازىمنىڭ [64A] ۋارىقىدىن باشلاپ،

ئايتايىن ھەمدىڭنى ئەي يەزدانى پاك،
ئىچتىلەر خۇنى جىگەر مەردانى پاك.

دېگەن بېيىت بىلەن باشلىنىدىغان تاشباسما نۇسخىلاردىكى «مەسنەۋىي خەراباتىي» كۆچۈرۈلگەن. «شەرھى خەرابات» نامى بىلەن «مەسنەۋىي خەراباتىي» نىڭ قوليازما نۇسخىلىرىدىن بىرىنىڭ باش تەرىپىگە بىرگە كۆچۈرۈلگەن ئۇشبۇ شەرھىنى شائىر خەراباتىي «مەسنەۋىي خەراباتىي» ئەسىرىدە شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلغان. تەسەۋۋۇپ چۈشەنچىلىرى، تەرىقىت مەقاملىرىنى يەنىمۇ كەڭرەك چۈشەندۈرۈش، بايان قىلىش زۆرۈرىيىتى بىلەن «شەرھى خەرابات» دەپ ئىسىم قويۇپ يازغان شەرھى (بۇ خىل ئېھتىماللىقنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ) بولسا كېيىنكىلەر ئۇنىڭ «مەسنەۋىي خەراباتىي» ئەسىرى بىلەن بىرگە كۆچۈرگەنمۇ ياكى باشقىلار تەرىپىدىن شائىرنىڭ «مەسنەۋىي خەراباتىي» ئەسىرىگە يېزىلغان شەرھىمۇ (شۇنداقمىكىن دەيلى دېسەك، سوپى ئاللايىرنىڭ «سەباتىل ئاجىزىن» شەرھىلىرىگە ئوخشاش بېيىتمۇ بېيىت شەرھىلەنمىگەن)، بۇنىسى ھازىرچە بىزگە نامەلۇم. بۇنىڭغا كېيىنكى تەتقىقاتلار ئېنىقلىق كىرگۈزۈشى مۇمكىن. بىز بۇ يەردە پەقەت تەتقىقاتىمىز جەريانىدا ئۇچراتقان مەزكۇر «شەرھى خەرابات» ھەققىدە ئۇچۇر بېرىش ۋە دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تارىختىكى رەتلىنىش ئەھۋالى

تۇرسۇن ساۋۇت ئۈدەش.

مۇقاملار مارشىمىز، مۇقاملار بايراق
ئۇيغۇرنىڭ مۇقامى جاھاندا ياڭراق.
— ئا. تەكلىماكانى

مۇقەددىمە

ھەممىگە ئايانكى، تارىختىكى ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ بىخلىنىش، شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش باسقۇچلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاندىن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتالايدىغان ئالاھىدە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغانلىقىنى ئوڭايلا بايقاپ يېتىمىز. شۇ جۈملىدىن «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت»، «شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى مۆجىزە»، «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» قاتارلىق شەرەپلەرگە ئائىل بولۇپ، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن، ھەتتا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ھۆرمەت تۈرىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» مۇ بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ 1000 — 1500 يىللىق تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ قارىشىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى يازما بايانلارغا مۇراجىئەت قىلىش تولمۇ زۆرۈر. بۇ ھەقتە تۆمۈر داۋامەت «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق نوپۇزلۇق كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن... مۇقاملارنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان (چوڭ نەغمە، قەدىمكى چاغلاردا «بۈيۈك كۈي»، (داچۇي 大曲) دەپ ئاتالغانىدى. مىلادىيە 4 - ئەسىردە «بۈيۈك كۈيلەر»دىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاۋۋال «قۇمۇل بۈيۈك كۈي»، ئۇنىڭدىن كېيىن كۇچا، قوچۇ، قەشقەر، خوتەن كۈيلىرى تارقالغانىدى. «ۋېينامە. لۈي گۇاڭ ھەققىدە»، «سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، مۇقاملارنىڭ دەسلەپكى كۈي - سۈتۈقلىرى - «بۈيۈك كۈيلەر»، مىلادىيە 6 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا مۇنتىزىم كۈيلەر سىستېمىسى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغانىكەن. 6 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ھەر جاي، ھەر ماكاندا خەلق ئىچىدە تارقالغان مۇقام كۈيلىرى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، بىر - بىرىگە سىڭىشكە باشلىغان. 12 - ئەسىردىن كېيىن «بۈيۈك كۈي»، دېگەن نام بارا -

بارا «مۇقام» دېگەن ئەرەبچە نام بىلەن ئالماشقان»^① دېگەن قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. دېمەك، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ئۆزىنىڭ ئون نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىخلىنىش، شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش باسقۇچلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، بىر پۈتۈن مۇقام سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ جەرياندا مۇقاملار داڭلىق بەستىكار، داپەندە، ناخشىچى، چالغۇچى، شائىر، ئۇسسۇلچى، ئالىملار تەرىپىدىن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىتىلدى ۋە شاگىرتلارغا ئۆگىتىلدى، قايتا - قايتا رەتلىنىپ بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلدى. شۇڭا، مۇقامچىلىقتا بۇ ھەقتىمۇ ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش تولىمۇ مۇھىم، ئەلۋەتتە. ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»ى تارىختا تۆۋەندىكىدەك رەتلىنىش، سېستىمىلىشىش باسقۇچلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن.

بىرىنچى، مۇقامنىڭ يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى رەتلىنىش ئەھۋالى

«يەكەن خانلىقى ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئالتۇن قەسىرلىرى خاراب توپىسىغا ئايلىنىپ تۈگىدى. ئەمما، ئۇنىڭ مەنۋى يادىكارلىقى — ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامى ئەسىرلەر قوينىدا مەڭگۈ قالدى»^②.

«يەكەن خانلىقى دەۋرى (1514 — 1679) شىنجاڭ تارىخىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت قايتا گۈللەنگەن، تىنچلىق، مۇقىملىق ئورنىتىلغان بىر ئاسايىشلىق دەۋر. سۇلتان سەئىدخان (1486 — 1533) ۋە ئۇنىڭ قابىل ۋارىسلىرىدىن بولغان ئابدۇرەشىدخان (1510 — 1560)، ئابدۇكېرىمخان (1528 — 1591)، ئابدۇللاخان (1627 — 1665 — يىللار تەختتە ئولتۇرغان) قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەرىپەتپەرۋەر، دانا، قابىل خانلاردىن سانىلاتتى. ئۇلار ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. بىلىم ئىگىلىرىنى قەدىرلەيتتى، شۇڭا يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار، شائىرلار، تارىخشۇناسلار، مۇغەننىيلەر يېتىشىپ چىقىپ خەلقىمىزگە مول مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى»نى رەتلەش ۋە بېكىتىش يەكەن خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەڭ زور نەتىجىسىدۇر»^③. تارىخىي كىتابلاردىكى بايانلارغا قارىغاندا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قابىلىيەتلىك خان ئىدى. ئۇ ئاجايىپ سىياسىي، ھەربىي تالانتقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ چاغدىكى مەشھۇر مۇزىكانت، خەتتات ۋە شائىر ئىدى. «خۇسۇسەن روھنى كۆتۈرگۈچى سازنى شۇ قەدەر ماھىرلىق بىلەن چالدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا زۆھرە يۇلتۇزى نەغمىسىز، خۇشناۋا بۇلبۇل ناۋاسىز بولۇپ قالىدۇر... ھەممە ھۈنەر ۋە ئىختىرا قىلىشتا قولى ماھىر ئىدى»^④. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخشۇناس مەھمۇد چۇراسنىڭ «تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشىچە: «ئابدۇرەشىدخان ھەربىر ئىشتا تەڭدىشى يوق ئىدى. ئىلمى مۇسقىي (مۇزىكا)دا ماھىر ئىدى. بەلكى مۇسەننىق (ئىجادكار) ئىدى»^⑤. ئۇيغۇر يېقىنقى

① تۆمۈر داۋامەت: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ كىرىش سۆزى، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - 3 - بەتلەر.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 230 - بەت.
③ ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 291 - بەت.
④ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - نوم 314 - 315 - بەتلەر.
⑤ «تەۋارىخ»، شافىگرپ نۇسخا 74 - بەت.

زامان تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر تارىخ ئالىمى موللا مۇسا سايرامى (1836 — 1917) نىڭ «تارىخى ئەمىنىيە» سىدە: «ئابدۇرەشىدخان... مۇزىكا ئىلمىدە ئىككىنچى فىساغورس (پىفاگور — ئاپتور) ئىدى»^① دېگەن مەلۇماتنى بەرگەن.

ئابدۇرەشىدخان مەدەنىيەتلىك، بىلىملىك خان بولغىنى ئۈچۈن بازىس بىلەن ئۈستۈرۈلما مۇناسىۋىتىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر - بىرىگە تۈرتكە بولىدىغان تاناسىپلىقنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا سېتىققا قانداق كۆڭۈل بۆلۈپ تەدبىر قوللانسا، مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتكىمۇ شۇنداق كۆڭۈل بۆلەتتى. نەتىجىدە ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە يەكەن خانلىقى تارىخىدا بىرقەدەر نىسپىي تىنچلىق ۋەزىيىتى ئورنىتىلغان. جەمئىيەت تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەت گۈللەنگەن «ئالتۇن دەۋر» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدە مۇزىكا ئىقتىدارى ۋە پەۋقۇلئاددە سالاھىيىتى بولغاچقا، ئوردىغا ئەينى دەۋردىكى قىدىرخان، ئاماننىساخانغا ئوخشاش داڭلىق مۇقامشۇناسلارنى توپلاپ مۇقاملارنى رەتلەش ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ساقلاپ قېلىشتا زور تۆھپە قوشتى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى بەستىكار، مۇغەننىلەر ھەققىدىكى بايانلار خوتەنلىك شائىر ۋە مۇزىكا شۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا (تەخەللۇسى: «مۇئىجىزى») 1854 — 1855 - يىللىرى يازغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ 16 - ئەسىردىكى مۇقام ئۈستىلىرى ۋە ئىسلاھاتچىلىرىدىن قىدىرخان بىلەن ئاماننىساخان ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىپ، ئۇلار توغرىسىدا تۇنجى بولۇپ مەلۇمات بەرگەن كىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، مەلىكە ئاماننىساخان (1523 — 1557) ئەسلىدە نامرات ئائىلىدە چوڭ بولغان. ئۇ كىچىكىدىن شېئىرىيەت، ھۆسنخەت ۋە ساتار چېلىشقا خۇشتار بولغان، كېيىنچە «دىۋان نەفىسى» دېگەن شېئىرىي توپلامنى ۋە مۇزىكا ھەققىدە «شۈرۈھۈل قۇلۇب» (قەلبىلەر شەرھىلىرى) ناملىق بىر رسالە يېزىپ، «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، سەنئەتتىكى تالانتى بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن.^② ئۇ ئابدۇرەشىدخاننىڭ خانىشى بولۇپ ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن مۇزىكا ئۈستىلىرىنى يىغدۇرغان. مەشھۇر مۇقامشۇناس، سازەندە قىدىرخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرى، داستانلىرى، مەشرەپلىرى بىر قېتىم رەتلەنگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا بايان قىلىنىشىچە، قىدىرخان (؟ - 1562) شۇ چاغدىكى خۇش ئاۋازلىق مۇزىكانت ۋە پېشقەدەم شائىر بولۇپ، ئۇ «دىۋان قېدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنىڭ ئاپتورى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى، ئىران، ئىراق، كەشمىر، بەلخ، خارەزم، ئىستانبۇل قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن كەلگەن شاگىرتلارغا مۇزىكا ھەققىدە مەخسۇس تەلىم بەرگەن مەشھۇر بەستىكار.^③ قىدىرخان ئاماننىساخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەشتە، ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىشقا ئاساسلىق خىزمەت كۆرسەتكەن. قىدىرخان نەۋائىيغا ئىخلا

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 18 - بەت.

② مۇئىجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 67 - بەت.

③ مۇئىجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 58 - 59 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قىلىدىغان شائىر ئىدى. شۇڭا، كۆپلىگەن مۇقام تېكىستلىرىگە نەۋائىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىنى كىرگۈزگەن.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، ئاماننىساخان ۋە ئەينى دەۋردىكى مۇقامشۇناسلاردىن قەدىرخان قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە غەيرىتى بىلەن جاي - جايلاردىن كۆپلىگەن ئەلنەغمىچىلەر، مۇقامشۇناسلار جەلپ قىلىنىپ، مۇقاملارنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى كەڭ كۆلەمدە توپلانغان، «بەش تونىكا، يەتتە ئاھاڭ» ۋە «ئون ئىككى پەللە» قائىدىسى بويىچە ئىنچىكە تەتقىق قىلىنىپ سىستېمىلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ھازىرقى ئۆرنىكى شەكىللەنگەن. بۇ ئۆرنەك راك، چەبىيات، سىگاھ، چەھارگاھ، پەنجىگاھ، ئۆزھال، ئەجەم، ئۇششاق، بايات، نەۋا، مۇشاۋىرەك، ئىراقلاردىن ئىبارەت^①.

قەدىرخان ۋە ئاماننىساخاننىڭ مۇقامنى رەتلەش، ئەمەلىيەتتە بىر قېتىملىق دادىللىق بىلەن قىلىنغان مۇقاملارنى توپلاش، رەتلەش، يېڭىلىق يارىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بولۇپ، يېڭىدىن رەتلەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ كلاسسىك مۇزىكىغا ھەقىقىي جان كىرگۈزگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا مۇقام ئىزچىل تۈردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىگە جور بولۇپ كەلدى. مەيلى قايسى تارىخىي دەۋردە بولسۇن، مۇقام ساداسى بىپايان يېزا - سەھرا ۋە كۈجۈم بازار - شەھەرلەرنى قاپلاپ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول ھوسۇل ئالغان چاغدىكى شادلىقىنى، زۇلمەت ئىچىدىكى بۇرۇقتۇرمىلىق كەيپىياتىنى، گۈزەل كېلەچەككە بولغان ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش تۈۋرۈكى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ قىممىتى ھازىر مۇزىكا ساھەسىدىن ھالقىپ، تارىخىي، بەدىئىي، ئېستېتىك ھۈزۈرلىنىش ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بەدىئىي قامۇس بولۇپ قالدى^②.

ئىككىنچى، مۇقامنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەتلەش ئەھۋالى

ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قەشقەر، خوتەن، ئىلى ۋە باشقا رايونلاردا ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى رەتلەشكەنلىكى مەلۇم. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ رەتلەش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىشقا بولىدۇ.

1. مۇقامنىڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەۋرىدىكى رەتلەش ئەھۋالى

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ 1830 - يىللاردىن باشلاپ، چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن قەشقەرگە يەرلىك ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن كىشى بولۇپ، ئەسلى تۇرپانلىق ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ئىلىم - مەرىپەتكە قىزىقىدىغان، ئەتراپلىق تەربىيەلەنگەن كىشى ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، تاشكەنت، شەمەي قاتارلىق شەھەرلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۇ يەردىكى رېئال

① نۆمۈر داۋامەت: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ كىرىش سۆزى. جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 5 - بەت.

② مۇھەممەد زۇنۇن: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ يېڭى باھارى - ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 207 - ، 208 - بەتلەر.

ئىجتىمائىي ھالەتلەرنى بىۋاسىتە كۆزدىن كەچۈرگەن بولغاچقا، ئەينى دەۋردىكى دۇنيا ئەھۋالىدىن ئاز - تولا خەۋەردار ئىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىدا بىرقەدەر تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر بولۇشىغا ئاساس سالغان. ئۇ قەشقەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە بىر تەرەپتىن قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىر قاتار چارە - تەدبىرلەرنى قوللاندى. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بىلىم - مەرىپەت ئىگىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت - شارائىتلىرىنى ھازىرلىدى، بولۇپمۇ زوھۇرىدىن بەگ ئەينى دەۋردىكى خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان داڭلىق يازغۇچى، شائىرلار ۋە مۇزىكانتلارنى ئالدىنلا بايقاپ، ئۇلارغا ئوردىدا ياخشى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار شائىرلاردىن بىرى ئىدى.

زۈھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەرنىڭ داڭلىق مۇقامچىلىرىدىن ئاكا - ئۇكا ھېلىم، سېلىم ۋە ئۇزاق ھاجىلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، «ئون ئىككى مۇقام»نى بىر قېتىم رەتلەپ چىققانلىقى مەلۇم. ئاغزاكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھېلىم، سېلىملارنىڭ بىر شاگىرتى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇقامشۇناسى تۈردى ئاخۇن ئاكا (1881 - 1956) نىڭ دادىسى تەۋەككۈل ئاخۇن (1843 - 1931) ئىكەن. ئىككىنچى بىر شاگىرتى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇقامشۇناسى قاسىم ئاخۇن ئەلنەغمە (1899 - 1945) نىڭ دادىسى تۈردى ئاخۇن ئىكەن. تۈردى ئاخۇن ئاكا بىلەن قاسىم ئاخۇنلارنىڭ 1951 - يىلى ئۈرۈمچىدە سىمغا ئالدۇرغان «ئون ئىككى مۇقام» ئەنە شۇ ھېلىم، سېلىملارنىڭ مەكتىپىگە مەنسۇپ بولغان يادىكارلىقلاردۇر.

1879 - يىلى مەشھۇر ئۇيغۇر مۇقامشۇناسلىرىدىن ھېلىم، سېلىم ۋە سېتىۋالدى قاتارلىق كىشىلەر جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن مۇقاملارنى يەنە بىر قېتىم رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ، ھەجىمى تېخىمۇ چوڭ بولغان ئۇسسۇللۇق، يۈرۈشلۈك، مۇزىكا نەغمىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقى مەلۇم. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر مۇقامى كۈنساين مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن. «ئون ئىككى مۇقام»نى كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇتۇش ھەم تەشۋىق قىلىشتا، ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق شائىر مۇدەررىس موللا سابىر بىننى ئابدۇقادىر ناقىس (1840 - 1920 - يىللارغىچە) نىڭ تۆھپىسى چوڭ بولغان. ناقىس ئۆزىنىڭ «دىۋانى ناقىس» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنىڭ «ھ» ھەرپلىك قاپىيىدە يازغان ئىككى غەزلىدە «ئون ئىككى مۇقام» تىزىملىكلىرىنى تۆۋەندىكىدەك تىلغا ئالغان: راك، چەبىيات، سىگاھ، چەھارگاھ، پەنجىگاھ، ئوششاق، راست، بايات، نەۋا، ئۆزھال، ئەجەم، ئىراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت^①.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تونۇتۇش ۋە تەشۋىق قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن داڭلىق شائىرلاردىن يەنە بىرى ئابدۇللا خەتتپ ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد ئەمىن ئەلام ئاخۇنۇم (ئەبدۇللا پوسكامى). ئۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان مەشھۇر ئەسىرى «كىتابى ئەبدۇللا» نىڭ «نەغمەچى» دېگەن ماۋزۇسىدا مۇقام ھەققىدە تۆۋەندىكى بېيىتلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىل 2 - سان «دىۋانى ناقىس» قا قارالسۇن.

2. مۇقامنىڭ ئەلىشىر ھاكىمبەگ دەۋرىدىكى رەتلىنىش ئەھۋالى

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ۋە ئەلىشىر ھاكىمبەگلەر مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بولغاچقا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تونۇش بىلەن بىرگە ئۇنى تېخىمۇ ئۇلۇغلاپ، ئوردىغا مۇقامچىلارنى يىغىپ رەتلەتكۈزۈپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا تارقىلىپ كېلىشىگە چوڭ ئاساسلارنى سالغان. بۇلارنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار خىزمىتىگە ئاپىرىنلار ئېيتىلسا ئەرزىدۇ.

ئىلى مۇقاملىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، ھېكمەت ئوردىسىدا مۇقامچى موللا گايىت، پەخىم قاتارلىقلار تەرىپىدىن بىر قېتىم تەرتىپكە سېلىنغانلىقى ماقالىلەردە قەيت

① ئەبدۇللا يوسىپكەم: «كىتابى ئەبدۇللاھ» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 - يىلى نەشرى، 135 -، 136 -، 137 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قىلىنماقتا. بۇ ئىلى لېرىك ناخشىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئون ئىككى شۆبە (چوڭ نەغمە) شەكلى ئىدى.

ئۈچىنچى، مۇقاملارنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى رەتلەشنى

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرىنىڭ شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ۋە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن دېموكراتىك كۈچلەر كۆپىيىپ خەلق ئويغىنىشقا باشلىدى. 1933 - يىلىدىكى «12 - ئاپرېل» ئىنقىلابىدىن كېيىن شېڭ شىسەي «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كومپارتىيە بىلەن دوست بولۇش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش» قاتارلىق ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مەلۇم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ شىنجاڭدا يېڭى پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ مەدەنىيەت - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، نەشرىياتچىلىق، كىنوچىلىق ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ ھەممىسىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ يېڭى مول نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، مەدەنىيەت - مائارىپتا زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى. مۇنداق تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ناخشا - مۇزىكا، ئۇسسۇل، مۇقام سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ يول ئېچىپ بەردى. ئۈرۈمچىدە «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلدى، بولۇپمۇ غۇلجىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سانائەتچىلەر شىنجاڭدىكى ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ھەم روناق تاپقان مول ھوسۇللۇق سەنئەت تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلىغا نۇرغۇن تەسىرى بار زاتلار، ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار توپلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر جەھەتتىكى قوللىشى ۋە كۈچ چىقىرىشى بىلەن غۇلجا سانائەتچىلەر قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن قابىلىيەتلىك سەنئەتچىلەرنى جەلپ قىلدى.^①

مۇزىكا ئۇستازى مۇھەممەد موللا - كارۇشاڭ ئاخۇنۇم (1843 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەردە تۇغۇلۇپ، 1923 - يىللاردىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۇنتۇلغان نۇرغۇن مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئىلى چالغۇچىلىرىنىڭ ئېسىگە سالغان، چۈشۈپ قالغانلىرىنى تولۇقلىغان. خاتا چېلىنىپ كەلگەنلىرىنى تۈزىتىپ، ئىلىدىكى مۇقامچىلىقنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرگەن. ئاۋامنىڭ مۇقامغا بولغان قىزىقىشىنى قايتا ئويغاتقان ئىكەن. روزى تەمبۇر (1892 - 1957)، ئابلا دۇمباق (1850 - 1930)، جامى ئاكا (1876 - 1959)، بارات تەمبۇر (1875 - 1949)، ھاسان تەمبۇر (1873 - 1946) قاتارلىق مۇقامشۇناسلار كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاھاڭلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىپ، رەتلەپ، تولۇقلاپ، ئىلى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تىكلەنگەنىكەن.^②

1935 - يىللاردىن باشلاپ غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدىكى سانائەتچىلەر ئۆمىكى خەلق

① مەمتىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 126 - بەت.

② مەمتىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە 98 - 139 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاممىسى ئىچىدىن «غېرىپ - سەنەم» داستانىنىڭ ئاھاڭلىرىنى يىغىشقا باشلىغان. 1946 - يىلىدىن باشلاپ غۇلجا تىياتىر ئۆمىكىنىڭ چالغۇچىلىرى مەشرەپ ناخشىلىرىنىڭ كۈي - ئاھاڭلىرىنى توپلىغان ھەم مەخسۇس مۇقام كۇرسى ئېچىپ، سازەندىلەرگە مۇقام ئۆگەتكەنلىكى مەلۇم، بولۇپمۇ 1948 - يىلى تىياتىر ئۆمىكى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ بىۋاسىتە كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن روزى تەمبۇردىن مۇقام ئۆگىنىش تەشەببۇسىنى قوزغىغان، شۇنداقلا ئىلى مۇقاملىرى يەنە بىر قېتىم رەت تەرتىپكە تۇرغۇزۇلغان ھەم شۇ ئاساستا ئۆگىتىلگەن.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر كۈي، ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئىتى نوقۇل خەلق مەشرەپ - سەيلىلىرى، ھېيت - ئايەملىرى، توي - تۆكۈن، ئائىلە - بوستان ۋە ۋاڭ - گۈڭ قەسرە - ھەرەملىرىدە ئوينىلىدىغان ھالەتتىن سەھنىلەردە بايرىقى روشەن ھالدا فېئودالىزمغا، جاھانگىرلىككە، نادانلىققا قارشى ئوينىلىدىغان بولدى. بۇ ئۇيغۇر كۈي، ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئىتىنىڭ يېڭى قىياپىتى ۋە يېڭى تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى. دەرۋەقە، بۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ خەلق مۇقام - مەشرەپ قورغىنىدىن سەھنە سەنئىتىگە يۈزلىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى مۇقامچىلىق نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى سەھنە سەنئەتلىرى كۈي، ئۇسسۇل، تراگېدىيە، كومېدىيە تىياتىرلىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئۈلى شەكلىدە مەيدانغا كىرىپ كەلدى. ئۈرۈمچى، قەشقەر، غۇلجا، تۇرپان، چۆچەك، ئاقسۇ قاتارلىق ھەرقايسى شەھەرلەردە قۇرۇلغان، «سانائەتچى» ۋە «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى» خەلق سەنئەتچىلىرىنى ئاساس قىلىپ سەھنە سەنئىتى قوشۇنى تەشكىللىدى. بۇ سەھنە ئەسەرلىرى، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ۋە سەھنە كونسېرتلىرىنىڭ كۈيلىك ئۈلى يەنىلا ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئىدى.

كۈي ئۇسسۇللىرىنىڭ خەلق ئىچىدىكى ۋەكىللىرى تۇردى ئاخۇن ئاكا، قاسىم ئەلنەغمە، دولان تۇرسۇن، ھېلىم خەلىپە، روزەك باشى ھەنىپخان قاتارلىقلار يېڭى سەنئەت باھارىغا ئۆزى تۆھپىلىرىنى قوشتى.

1930 - يىللاردىكى يېڭى روھىيەت، مۇقام قىزىقىشى ۋە سەھنە سەنئىتى تەقەززالىرى «رۇخسار مۇقام»نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شەرت ھازىرلىدى.

«رۇخسار مۇقامى»نى زىكرى ئەلپەتتا ئاكا (1915 - 1987) 1939 - يىللىرى ئىشلەپ چىققان مۇقاملار سىستېمىسىدىكى بىر كۈيلىك ئەسەردىن ئىبارەت. گەرچە «رۇخسار مۇقامى» نەغمە سانى ۋە نەغمىلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى جەھەتتىن كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى مۇقاملاردەك تولۇق چوڭ نەغمە قاتارى ۋە داستان مەشرەپ نەغمە قاتارىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى ۋە ھازىرقى زامان تۈركىي خەلقلىرى مۇقاملىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك مۇزىكىلىق مۇجەسسەملىك ئالامەتلەرنى تولۇق ھازىرلىغان.

دېمەك، ئىلىدا 1935 - يىلىدىن باشلاپ «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ داستان ۋە مەشرەپ تۈرى رەتلىنىشكە باشلىغان. بۇ ئىشقا سانائەتچى ئۆمىكى يېتەكچىلىك قىلدى. ئىلىدا 1930 - 1940 - يىللارنىڭ ئۆزىدە ئاممىۋى مۇقام دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ دولقۇن 1950 - يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەممە چوڭ شەھەرلىرىگە يېيىلدى.

تۆتىنچى، مۇقاملارنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى رەتلىنىش ئەھۋالى

ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقى ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ ئاجايىپ گۈزەل ۋە رەڭگارەڭ ئېسىل سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتىپ، زامانىمىزدىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ

تەرەققىياتىنى مۇنبەت تۇپراق بىلەن تەمىنلىگەن. پارتىيە ھۆكۈمىتىمىز «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش»، «كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىلىرىنى يارىتىش» فاڭجېنى بىزگە ئەنئەنىۋى سەنئەت ئەسەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرگەندىلا، ئاندىن ھەر مىللەت خەلقى ياقتۇرىدىغان سەنئەت گۈللىرىنى تەكشى ئېچىلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. مۇشۇ يېتەكچى ئىدىيىگە ئاساسەن، ھۆكۈمەت ئىزچىل تۈردە ھەر مىللەتنىڭ ئېسىل سەنئەت ئەسەرلىرىنى قىممەتلىك مەدەنىيەت بايلىقى دەپ قاراپ، 1950 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا، ھەر مىللەت مۇتەخەسسسلەرنى تەشكىللەپ، ئەدەبىيات، مۇزىكا، ئۇسسۇل قاتارلىق ساھەلەردە ھەر مىللەتنىڭ سەنئەت مىراسلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغانىدى. «ئون ئىككى مۇقام» مانا شۇلار ئىچىدىكى ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى رەتلىنىش ئەھۋالىنى مۇنداق ئۈچ چوڭ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ: «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تۇنجى قېتىم سىمغا، لېنتىغا ۋە نوتىغا ئېلىش باسقۇچى (1951 - 1960 - يىللارغىچە)

1951 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى بېيجىڭغا بېرىپ، گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جۇڭيىنىڭ شىنجاڭنىڭ خىزمىتىنى دوكلات قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنىدى. سەيپىدىن ئەزىزى شۇ قېتىم ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى مۇزىكا گۆھىرى بولغان «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ پەيدىنپەي يوقىلىۋاتقان، كىشىنى بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ھالىتىنى جۇڭيىنىڭ چۈشەندۈرۈپ، دۆلەتنىڭ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن قوللىشىنى تەلەپ قىلدى. سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ مۇقامنى تېزىدىن قۇتقۇزۇۋېلىش توغرىسىدىكى تەكلىپى كۆڭۈل بۆلۈش ۋە قوللاشقا ئېرىشتى.

جۇڭيىنىڭ زۇڭلىنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى تەتقىقات ئورگىنىدىكى ياش ئالىم ۋەن تۇڭشۇ ۋە ئەل نەغمىلىرى تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇھەررىرى ليەن يۈمەي دەرھال شىنجاڭغا ئەۋەتىلدى. مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىمۇ بۇ ئىشقا مەخسۇس خىراجەت ئاجراتتى. نەتىجىدە شۇ يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن «ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش گۇرۇپپىسى» رەسمىي قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ خىزمەت رەسمىي باشلاندى. مەشھۇر مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكا، ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن، قەشقەرلىك يەنە بىر مۇقامچى قاسىم ئەلنەغمە، ئىلىدىكى مەشھۇر مۇقامچى روزى تەمبۇر، مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتا ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى ئابدۇۋەلى جارۇللايىۋ، ئەلنەغمىچىلەردىن يەنە ئۆمەر ئاخۇن، خوتەندىن سۇلايمان قالۇن قاتارلىقلار ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىندى. كومپوزىتور ۋەن تۇڭشۇ نوتىغا ئېلىشقا، نېمىشېھىت داموللام تېكىستلەرنى رەتلەشكە، زۇنۇن قادىر گۇرۇپپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا سايلاندى. نەتىجىدە يۇقىرىقى مۇقامشۇناس كومپوزىتور، شائىرلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن شۇ يىلى (1951 - يىلى) 8 - 9 - ئايلاردا ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ۋە بىر قىسىم خەلق ناخشىلىرى تۇنجى قېتىم سىمغا (ئۈنگە) ئېلىندى.

1952 - يىلى 2 - ئايدا «ئون ئىككى مۇقام»نى (تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى ئاساسىدا) تۇنجى قېتىم نوتىغا ئېلىش خىزمىتى قولغا ئېلىندى. نەغمە - كۈيلەرنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئاددىيلىققا قاراپ «داستان»، «مەشرەپ»، «چوڭ نەغمە»دىن مۇقامنىڭ باشلىنىشىغا قەدەر بولغان

تەرتىپلىرى تۇرغۇزۇلدى. ئاساندىن قىيىنغا قاراپ تەرتىپلىك، تەدرىجىي ئىلگىرىلەش سۆزمۇسۆز، مىسرامۇمىسرا ئاڭلاپ ئۇنئالغۇ ئارقىلىق خاتىرىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئىككى ئاي ۋاقىت ئىچىدە «داستان»، «مەشرەپ» نىڭ ھەممە مۇزىكىلىرى تۇنجى قېتىم نوتىغا ئېلىندى. بۇ گۇرۇپپا 1953 - يىلى ياسىن خۇدابەردىنىڭ مۇدىرلىقىدا قايتا تەسىس قىلىندى.

1954 - يىلى 7 - ئايدا تۇردى ئاخۇن ئاكا ئاتا - بالا 2 - قېتىم ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىندى. ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ ۋە تۇرمۇش مەسىلىسى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تۇردى ئاخۇن ئاكا ئاتا بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» نى پۈتۈن تېكىستلىرى بىلەن ئوقۇپ چىقىشى، ھوشۇر ئاخۇننىڭ داپنى تەڭكەش قىلىپ بېرىشى بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» ئىككىنچى قېتىم ماگنىت لېنتىلىق ئۇنئالغۇ ئارقىلىق لېنتىغا ئېلىندى، شۇنداقلا روزى تەمبۇر، قاسىم ئەلنەغمە، روزى ھوشۇر قاتارلىق مۇقامچىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ئورۇندىغان مۇقاملىرىمۇ لېنتىغا ئېلىندى. نەتىجىدە مۇزىكا ۋە تېكىستلەردىكى تۇتۇق جايلار ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا كۈي ۋە تېكىستلەرنى خاتىرىلەش ۋەزىپىسى ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن تۇردى ئاخۇن ئاكا ئاتا - بالا قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

1955 - يىلى 8 - ئايدا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نوتىغا ئېلىنغان دەسلەپكى نۇسخىسى 1951 - ۋە 1954 - يىللىرىغا ئاۋازغا ئېلىنغان ماگنىتلىق لېنتىلىرى بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭدىكى مۇزىكا شۇناسلارنىڭ ئاڭلاپ تەكشۈرۈشىگە يوللاندى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە سازاۋەر بولدى.

1956 - يىلى «ئون ئىككى مۇقام» نى نوتىغا ئېلىش تېكىستلەرنى رەتلەش، تەرجىمە قىلىش خىزمىتى دەسلەپكى قەدەمدە ئاخىرلاشتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا قەشقەردە ۋاپات بولدى. بۇ ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولدى.

1957 - يىلى 8 - ئايدا «ئون ئىككى مۇقام» نى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدا نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ، نۇرغۇن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

شۇ قېتىمقى «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرىنى رەتلەشكە شائىرلاردىن نېمىشېھىت ئەرمىيا ئېلى سايرامىي مەسئۇل، ئەرشىدىن تاتلىق، تېيىپجان ئېلىيوف ۋە ياسىن خۇدا بەردى رەتلەنگەن تېكىستلەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە، شائىر، ئەدەبىي تەرجىمان ئابدۇكېرىم خوجا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا، كومپوزىتور ۋەن تۇڭشۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل بولدى. ۋەن تۇڭشۇ، زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق 12 نەپەر مۇتەخەسسس ناچار ماددىي شارائىت ئاستىدا تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن ئوغلى ھوشۇر ئاخۇنلار ئېيتقان «ئون ئىككى مۇقام» نى توپلاش، لېنتىغا، نوتىغا ئېلىش، رەتلەش، نەشر قىلىش جەريانىدا توپتوغرا ئون يىل جاپالىق، ئەمما ئاجايىپ خاسىيەتلىك نەتىجىلىك ئۇلۇغ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

1960 - يىلى 2 - ئايدا مۇزىكا نەشرىياتى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى 2 توملۇق «ئون ئىككى مۇقام» نى نەشر قىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ئاغزاكى ئېيتىلىپ تارقىلىشتىن، يېزىق، نوتا ئارقىلىق تارقىلىشىنىڭ، مېڭە ۋە قەلبتە ساقلىنىشىدىن تەرەققىي قىلىپ كىتاب بەتلىرىدە ئەبەدىي ساقلىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. بۇ قېتىم رەتلەنگەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى 1964 - يىلى ئىچكى ماتېرىيال سۈپىتىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. ئىگىلىنىشچە، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ 2000 - يىللاردىن كېيىن ئىشلەنگەن CD، DVD، VCD پلاستىنكىلىرىنى نەشر قىلىشتا، ئەنە شۇ 1960 - يىلدىكى نەشر قىلىنغان نوتىسى ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان.

بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرىدا ۋىجدانىمىز شۇنداق بىر تۈگەللىمە خۇلاسىە سۆزىنى ئېيتىشقا مەجبۇر قىلىدۇكى، «ئون ئىككى مۇقام»نى بىردىنبىر تولۇق بىلىدىغان تۈردى ئاخۇن ئاكا ھايات ۋاقتىدا ئۇ مۇبارەك زاتنىڭ ۋە بىرقاتار مۇقامشۇناس، مۇزىكانتلارنىڭ تىرىشىشى، شۇنداقلا تۈرلۈك قارشىلىقلارنى يېڭىشى بىلەن قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ئەگەر تارىخىي ھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ئىش قىلىنماي قالغان بولسا، «ئون ئىككى مۇقام»غا تولۇق ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش قىيىن ئىش بولۇپ قالغان بولاتتى. بۇ ئىشنى ئويلىغاندا، ئۇلۇغ مۇقامشۇناس تۈردى ئاخۇن ئاكىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» ئۈچۈن قالدۇرغان بۇ ئۇلۇغ تۆھپىسىنى ئۈنۈتماسلىقىمىز كېرەك. ئۇنىڭ روھى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە مۇقامسۆيەر، سەنئەتخۇمار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىيىتىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ: «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ سىستېمىلىق توپلىنىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش باسقۇچى (1978 - يىلىدىن 1994 - يىلىغىچە)

بۇ باسقۇچقا كەلگەندە «ئون ئىككى مۇقام» تېخىمۇ سىستېمىلىق توپلاندى، رەتلەندى، تەتقىق قىلىندى ۋە نەشر قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن، بولۇپمۇ 1978 - يىلىدىن كېيىن مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىرى، «ئون ئىككى مۇقام»نى قۇتقۇزۇش، قوغداش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇش ۋە يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى.

1978 - يىلى شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكى مەخسۇس «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ناخشا - مۇزىكىسىنى رەتلەش مەقسىتىدە «مۇقام تەتقىقات گۇرۇپپىسى»نى قۇرۇپ چىقتى. بۇ گۇرۇپپا «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ نوپۇزىنى قايتا تىكلەش ئۈچۈن تۈردى ئاخۇن ئاكىدىن مىراس قالغان مۇقام نەغمە - كۈيلىرىنى، يوقىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، بىرىنچى تۈركۈم ياشلارغا ئۆگىتىپ، ئۇلارنى مۇقام ۋارىسلىرى قىلىش، مۇقامنى باشتىن تارتىپ رەتلەپ، سەھنىلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ لېنتىسى ۋە رادىئو ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىتىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلدى. بۇ ئۇلۇغۋار خىزمەتكە زىكرى ئەلپەتتا، ھۈسەنجان جامى باش بولدى. تېمىپجان ئېلىيوف، ئابلىز نازىر قاتارلىق شائىرلار قاتناشتى. بۇ خىزمەتكە يەنە ئابلىزخان مامۇت، ئابدۇكەرەش ئەلى، غىياسىدىن بارات، قۇربانجان روزى، ئابلىز شاكىر، قەشقەردىن داڭلىق ئەلنەغمىچى ئۆمەر ئاخۇن، ئوسمان ئەمەتلەر قاتناشتى. ئۇلار دەسلەپ «راك» مۇقامىنى ئەينەن رەتلەپ، كېيىنچە «چەبىيات» مۇقامى بىلەن «ئوشاق» مۇقامىنىمۇ شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن ئۇنىڭلارغا ئالدۇرغان.

1981 - يىلى شۇ ئار مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن يۇقىرىقى گۇرۇپپا كېڭەيتىلىپ «شۇ ئار مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى» قۇرۇلدى. بۇ ئىشخانىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بولسا داۋاملىق تۈردە قالغان مۇقاملارنى رەتلەپ ئېلان قىلىش ۋە مۇقاملارنى سەھنىلەشتۈرۈش بولدى. شۇنىڭ بىلەن مۇقامنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشى تېخىمۇ مەركەزلەشتۈرۈلدى.

1989 - يىلى 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى «شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى» قۇرۇلدى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن «ئون ئىككى مۇقام»نى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، ئورۇنداش، سەھنىلەشتۈرۈش، تەتقىق قىلىش، نەشر قىلىش قاتارلىق بىر قاتار ئۇلۇغۋار خىزمەتلەر مۇئەييەن تەشكىلگە ۋە بەلگىلىك ماددىي كاپالەتكە ئىگە بولدى. مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى بىلەن مۇقام

ئاسامبىلى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئون ئىككى مۇقام» نى ئىككىنچى قېتىم لېنتىغا ئالدى ۋە قايتىدىن نوتىسىنى ئىشلەپ چىقتى. نەتىجىدە بۇ خىزمەتلەر 1990 - يىلى 9 - ئايدا نەتىجىلىك ئاخىرلاشتۇرۇلدى.

بۇ باسقۇچتا ئىشلەنگەن خىزمەتلەرنىڭ نەتىجىسىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

1. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ كۈي - نەغمىلىرى تولۇقلاندى. 1951 - يىلى ۋە 1954 - يىللىرى تۈردى ئاخۇن ئاكا ئېيتىپ بىزگە مىراس قالدۇرغان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نەغمىلىرى 245 تىن تەركىب تاپقاندى. 1960 - يىللاردا رەتلەنگەن، 1994 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىغا قارايدىغان بولساق، بۇ قېتىم شۇ يىللىرى كەم مۇقاملار تولۇقلىنىپ 63 نەغمە يېڭىدىن قوشۇلغان.①

ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ 1960 - يىلدىكى نەشر نۇسخىسى بىلەن 1994 - يىلدىكى نەشر نۇسخىسىنىڭ پەرقىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

No	مۇقام ناملىرى	1960 - يىلدىكى نەشرىدىكى نەغمە سانى	1994 - يىلدىكى نەشرىدىكى نەغمە سانى
1	راك	23	25
2	چەبىيات	23	25
3	مۇشاۋەرەك	31	30
4	چارگاھ	18	25
5	پەنجىگاھ	28	30
6	ئۆزھال	29	25
7	ئەجەم	17	22
8	ئوشاق	23	32
9	بايات	19	23
10	نەۋا	20	23
11	سەگاھ	6	25
12	ئىراق	8	23
	جەمئىي نەغمە	245	308

2. «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى تولۇقلاندى. مەشھۇر مۇقام ئۇستازى تۈردى ئاخۇن ئاكا بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تېكىستلىرى 2482 مىسرا ئىدى.

بۇ مەزگىلدىكى رەتلەشتە تۈردى ئاخۇن ئاكا ئېيتقان تېكىستلەر ئاساس قىلىنىپ، تەكرارلانغان، شۇنداقلا مۇزىكا رېتىمىغا ماسلاشمىغان بەزى تېكىستلەر ئورنىغا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ نەزملىرىدىن تاللاپ كىرگۈزۈلدى. ئاساسلىق ئاپتورلارنىڭ تېكىستىكى مىسرالارنىڭ سانى مۇنداق: ئەلىشىر نەۋائى 365 مىسرا، ئاتائى 34 مىسرا، شەككاكى

① باتۇر ئەرىشىدنىڭ يۇقىرىقى كىتابى 138 - بەتكە قارالسۇن.

68 مىسرا، لۇتقى 52 مىسرا، گۇمنام 208 مىسرا، ئانزارى 95 مىسرا، زەلىلى 80 مىسرا، نەفىسى 20 مىسرا، قىدىرخان 10 مىسرا، مەشھۇرى 6 مىسرا. 1960 - يىلدىكى مۇقام تېكىستلىرى ئىچىگە ئېلىنغان خەلق داستانلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرى 518 مىسرا، مەنبەسى يوق تەرمە مىسرالار 162 ئىدى. بۇ قېتىمقى رەتلەشتە مەنبەسىز مىسرالار يوق. خەلق داستان - قوشاقلىرىدىن تاللاپ كىرگۈزۈلگەن 1053 مىسرا بولدى، بۇ قېتىمقى رەتلەش، تولۇقلاش ئارقىلىق 2990 مىسرا (3127 مىسرا دېگۈچىلەرمۇ بار) تېكىست بېكىتىپ چىقىلدى. 2. «ئون ئىككى مۇقام» ئىككىنچى قېتىم ئۇنئالغۇ، لېنتىغا ۋە نوتىغا ئېلىنىپ نەشر قىلىپ تارقىتىلدى. 1990 - 1991 - يىللىرى شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلىنىڭ مۇزىكانت ناخشىچىلىرى ئورۇنلىغان ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ئۇنئالغۇ لېنتىسى (نومۇرى 001-LX) شىنجاڭ ئون - سىن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. مانا بۇ «ئون ئىككى مۇقام» لېنتىسىنىڭ كەڭ كۆلەملىك نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ نەشرىگە ئاساسەن مۇقام ئانسامبلىنىڭ دۆلەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك كومپوزىتورى مەترونى تۇرسۇن تەرىپىدىن نوتىغا ئېلىندى. مۇقام تېكىستلىرىنى بولسا جىڭيا، جالڭ شىرۇڭ، فوشېڭلى قاتارلىقلار خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. نوتا ۋە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تېكىستلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 - يىلى 12 توملۇق كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى.

ئۈچىنچى باسقۇچ: «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ يەنىمۇ مۇكەممەللىشىش باسقۇچى (1995 - يىلىدىن ھازىرغىچە)

بۇ باسقۇچقا كەلگەندە مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىدىن تۆمۈر داۋامەت، ئابلىت ئابدۇرېشىت، ئىسمائىل تىلىۋالدى، مەمتىمىن زاكىر قاتارلىقلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش، مۇزىكا - مۇقام ساھەسىدىكى مۇتەخەسسسىس ۋە سەنئەتكارلارنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە مۇقام سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يەنە بىر قېتىم ياخشى ئاساس سېلىندى. بۇ باسقۇچتا «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇقلاش، رەتلەش خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ بېكىتتى. نەتىجىدە، ئىلگىرىكى ئىككى باسقۇچقا قارىغاندا مۇقام تېخىمۇ سىستېمىلاشتى، تاكامۇللاشتى، مۇقامنىڭ يېڭى زامانىۋى نەشرلىرى بارلىققا كەلدى.

بۇ باسقۇچتا ئىشلەنگەن ئاساسلىق خىزمەتلەرنىڭ نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

1. ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نەغمە - كۈيلىرى تېخىمۇ تولۇقلىنىپ، قايتىدىن نوتىغا ئېلىنىپ، يەنىمۇ مۇكەممەل نەشرى دۇنياغا كەلدى.

1995 - يىلى شىنجاڭ ئون ئىككى مۇقام ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى 47 نەپەر ئالىم - مۇتەخەسسسلەردىن تەركىب تاپقان تۆت گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇقلاپ قايتا نەشرگە تەييارلىدى. 40 يىلدىن بېرى تېپىلماي كۆمۈلۈپ قالغان «ئىشرەت ئەنگىز» نىڭ 11 خىل ئاھاڭى، «ئابى چەشمە» نىڭ 15 خىل ئاھاڭى ۋە «مۇستەھزاد» نىڭ 13 خىل ئاھاڭى بولۇپ جەمئىي 39 خىل ئاھاڭ يېڭىدىن تېپىلدى. 1951 - يىلى 1954 - يىللىرى سىمغا ئېلىنغان «راك»، «چەبىيات» مۇقامىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان 13 ئاھاڭ ئىلگىرىكى 12 كىتاب ۋە ئۇ ئۇنئالغۇ لېنتىسىغىمۇ كىرگۈزۈلمىگەنىدى. بۇ 13 ئاھاڭ بۇ

قېتىم ئەسلىي تېكىستى بىلەن كىرگۈزۈلدى. بۇ قېتىم تولۇقلاپ نەشرگە تەييارلانغان 13 كىتابقا جەمئىي 53 ئاھاڭ تارىخىي پاكىت بويىچە يېڭىدىن كىرگۈزۈلۈپ، مۇقاملارنىڭ ئومۇمىي نەغمە - كۈيى 360 قا يەتكۈزۈلدى.

كومپوزىتور مەترووزى تۇرسۇن قايتا خەلقئارالىق نوتىغا ئالدى. 1997 - يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (13 چوڭ كىتاب)، ناملىق كىتاب 12 تۈر بويىچە، يەنى خەلقئارالىق نوتا، لاتىن ھەرپلىرىدىكى ترانسكرىپسىيە، تېكىست، تېكىستلەرنىڭ ۋەزىن كۆرسەتكۈچى، تېكىستلەرنىڭ مەنبەئى، يەشمىسى، لۇغەت، ئىزاھات، خەنزۇچە تەرجىمە، تېكىستلەرگە شېئىرى كىرگەن كلاسسىك شائىرلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى، ئاھاڭ كۆرسەتكۈچى جەدۋىلى دېگەن تۈرلەر بويىچە ئىلمىي جەھەتتىن سىستېمىلاشتۇرۇلغان ھالدا بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيىلىك قىلىپ ئىشلەندى.

2. «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى تېخىمۇ تولۇقلاندى. 1995 - يىلى ئالىم - مۇتەخەسسسلەرگە 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە، پرىنسىپلارنى بەلگىلەپ، شۇ پرىنسىپلار ئاساسىدا تېكىستلەر ئۈچىنچى قېتىم ئەستايىدىل رەتلەندى. تېكىستلەرنىڭ ئېلىنغان مەنبەلىرى ئېنىق كۆرسىتىلدى. تېكىستلەرنىڭ مەزمۇن ھەم ۋەزىنلىرى، كۈيلەرنىڭ تېما ھەم ۋەزىنلىرىگە ماس بولۇش ئەنئەنىسىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىندى. ئايرىم تېكىستلەردىكى كەم جايلار شۇ تېكىستنىڭ بۇرۇنقى قولىيازىلىرى ئاساسىدا تولۇقلاندى. تەكرار ئېيتىلغان تېكىستلەر قايسى شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئېلىنغان بولسا، شۇ شائىرنىڭ ياكى زامانداش شائىرلارنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان باشقا شېئىرلىرى بىلەن يەڭگۈشلەندى. بۇ قېتىم رەتلەنگەن تېكىستلەر كلاسسىكىلىرىمىزدىن 44 نەپەر شائىرنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولغان، ئاساسەن ئارۇز ۋەزىننىڭ رەمەل، ھەزەج، مۇتەقارپ، مۇجتەس... قاتارلىق بەھرلەرنىڭ ھەر خىل ۋەزىنلىرىدە يېزىلغان غەزەللىرىدىن تەركىب تاپتى. ① بۇ قېتىمقى رەتلەنگەن مۇقامنىڭ «داستان» قىسمىغا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «غېرىب - سەنەم»، «يۈسۈپ - ئەھمەد»، «پەرھاد - شېرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «ھۆرلىقا - ھەمراجان»... قاتارلىق 13 داستاندىن جەمئىي 822 مىسرا شېئىر كىرگۈزۈلگەن. بۇ قېتىمقى نەشرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە بولغان قىسمى 1089 (1097 ئاپتور تەرىپىدىن سىتاتىستىكىلاپ ئېلىنغان) مىسرا بولۇپ، مۇقام تېكىستلىرىنىڭ 30 پىرسەنتى ئىگىلەيدۇ. ② نەتىجىدە بۇ قېتىمقى كەڭ كۆلەملىك تولۇقلاش ئاساسىدا «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ تېكىستى 4492 (3621 ئاپتور تەرىپىدىن سىتاتىستىكىلاپ ئېلىنغان) مىسرادىن تەركىب تاپتى.

3. زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ «ئون ئىككى مۇقام» تۇنجى قېتىم DVD, VCD, CD پلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تارقالدى. 1998 - يىلى دۆلەتنىڭ ئالاقىدار رەھبەرلىرى، ئاپتونوم رايونىنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى، مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - كىنو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مەدەنىيەت نازارىتى قاتارلىق تارماقلار ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست شەھەر - ناھىيىلەرنىڭ يەتتە مىڭدىن ئارتۇق خادىم ئاجرىتىش

① نۆمۈر داۋامەت «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ كىرىش سۆزى. جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشرى.
② تۇرسۇنجان ساۋۇت ئۈمىدش، زەينۇرە كېرىم: «ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىدىكى خەلق قوشاقللىرى ۋە خەلق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئىجتىمائىي پىكىرلەر» «شىنجاڭ مەنىئىتى» 2008 - يىلى 4 - سانغا قارالسۇن.

بىلەن تۆت يىل ۋاقىت سەرپ قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، ھۈنەر كەسىپلىرى، بىناكارلىق قاتناش ترانسپورت، ھەر خىل بايراملىرى، گۈزەللىك ئادەتلىرى ۋە تۈرلۈك مەدەنىيەتلىرى ئىنتايىن جانلىق، كۆركەم، ھەيۋەتلىك ئىپادىلەنگەن. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ DVD, DCV, DC پلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، ئەرەبچە خەت كىرگۈزۈلۈپ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تارقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» ھەرقانداق دەۋرگە قارىغاندا كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

4. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ مۇقام ناملىرى ۋە رەت تەرتىپى قايتىدىن تۈرگۈزۈلدى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغاچقا، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مۇقام ناملىرى ۋە ئۇنىڭ تەرتىپىدە ھەر خىل مەسىلىلەر ساقلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن كومپوزىتور ۋە مۇزىكانتلار، ناخشىچىلار مۇقام ناملىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەرتىپىنى، 1951 - 1954 - يىللىرى مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا سىمغا ۋە لېنتىغا ئېيتقان نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ تۈرگۈزۈلگەن. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ 1960 - يىلىدىكى ۋە 1984 - يىللىرىدىكى نەشرىدە بۇ جەھەتتە ئاساسەن ئوخشاشلىق ساقلانغان. 1995 - يىلىدىن كېيىن نۇرغۇن ئالىم - مۇتەخەسسسلەر قايتا - قايتا ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار ئارقىلىق «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ مۇقام ناملىرى، رەت تەرتىپىدىكى مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ھەل قىلىپ ئۇنىڭ ئۆلچەملىك نام ۋە رەت تەرتىپىنى قېلىپلاشتۇردى. بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات ئوقۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا بىز چوقۇم بۇ قېلىپلاشقان نۇسخىنى ئاساس قىلىپ ئىلگىرىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشىمىز كېرەك.

«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ 1960 - يىلىدىن 1997 - يىلغىچە نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرىدىكى مۇقام ناملىرى ۋە رەت تەرتىپىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

No	1960 - يىلىدىكى نەشرىدىكى نەغمە سانى	1994 - يىلىدىكى نەشرىدىكى نەغمە سانى	1997 - يىلىدىكى نەشرىدىكى نەغمە سانى
1	راك	راك	راك
2	چەبىيات	چەبىيات	چەبىيات
3	مۇشاۋىرەك	مۇشاۋىرەك	سگىھ
4	چارىگىھ	چارىگىھ	چەھارگىھ
5	پەنجىگىھ	پەنجىگىھ	پەنجىگىھ
6	ئوزال	ئوزال	ئوزال
7	ئەجەم	ئەجەم	ئەجەم
8	ئوشاق	ئوشاق	ئوشاق
9	بايات	بايات	بايات
10	نەۋا	نەۋا	نەۋا
11	سگىھ	سگىھ	مۇشاۋىرەك
12	ئىراق	ئىراق	ئىراق

خۇلاسە

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن ھازىرقى يىللارغىچە بولغان مەزگىل مۇقامنىڭ يېڭى بىر باھارى بولۇپ، مۇقام ھادىسىسى تېخىمۇ كەڭ تارىخىي قاتلام ھاسىل قىلىپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، رەھبەرلىكتىن ئاۋام خەلقىگىچە، ئۆز ھەقدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن باشلاپ ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرگىچە، دۆلەت ئىچىدىن تارتىپ دۆلەت سىرتىغىچە تېخىمۇ كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ يۇقىرى ئېتىبارغا ئېرىشتى. «گېسار»، «ماناس»، «جاڭغىر» بىلەن بىر قاتاردا جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ بىباھا گۆھىرىگە ئايلاندى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن 2005 - يىلى 25 - نويابىر «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» دەپ ئەنگە ئېلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. «ئون ئىككى مۇقام»نى قېزىش، رەتلەش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە ھەرقايسى يەرلىك مۇقاملار ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش خىزمىتى ماس قەدەمدە نەتىجىلىك راۋاجلاندى.

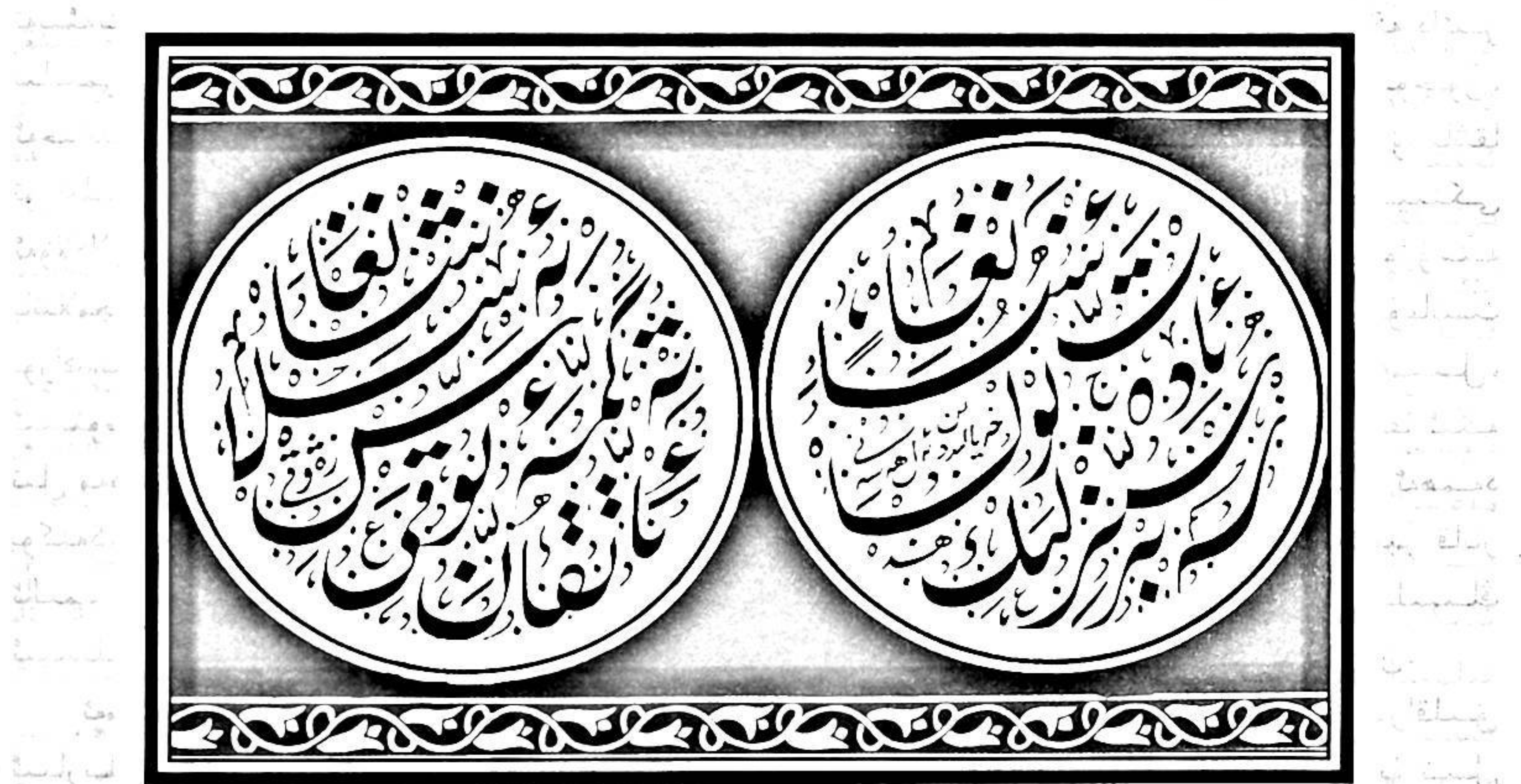
ھازىرغىچە «دولان مۇقامى»، «قۇمۇل مۇقامى»، «تۇرپان مۇقامى» قاتارلىقلار رەتلىنىپ ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىندى ۋە مەخسۇس مۇقامشۇناسلىق پەنلىرى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ۋە تېخنىكوملاردا دەرس قىلىپ ئۆتۈلۈپ، نۇرغۇن ۋارىسلار تەربىيەلەندى ۋە داۋاملىق تەربىيەلەنمەكتە، بۇ ھەقتە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

«ئون ئىككى مۇقام» ھەم تەتقىقات ھەم ئورۇنداش جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يول بىلەن پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىن ھالقىپ، دۇنياغا يۈزلىنىپ، خەلقئارا سەھنىلەردە جەلپكار سادا ياڭراتتى ۋە دۇنيانىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. 1986 - يىلىدىن ئىبارەت «شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى» سەھنىلەشتۈرگەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تىياتىرلاشقان ھەر خىل نۇسخىلىرى مەملىكەتلىك مۇزىكا كۆرەكلىرىگە قاتناشتۇرۇلۇپ، زور شان - شەرەپ قۇچقاندىن باشقا يەنە ھەرقايسى دۆلەت سەھنىلىرىدە ئورۇندىلىپ، قىزغىن ئالقىش ئېرىشتى ۋە زور تەسىر قوزغىدى.

دېمەك، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي مۇساپىلىرىدىن شۇنداق بىر ھەقىقەت ئايان بولىدۇكى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مۇڭلىغان يىللاردىن بېرى تاللاپ ۋە تاۋلاپ كېلىۋاتقان چوڭ ھەجىملىك سەنئەت قامۇسى. ئۇيغۇر خەلقىنى دۇنياغا، كەلگۈسىگە تۇتاشتۇرىدىغان خاسىيەتلىك رىشتە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي مۇساپىسىنى، شانلىق مەدەنىيىتىنى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى نامايان قىلىپ بېرىدىغان باي ھېكمەت خەزىنىسى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇئەللىپ: «تەۋارىخىي مۇسقىيىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى.
2. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى.



مەزمۇنى: (سەبىسزلىك ئادەت بولسا ئىنسانغا،
ئاتقان ئوقى تەگمەس ئەسلا نىشانغا).

خەتتات: ھەببۇللاھ ھامۇت زەۋقى

«ئىدىئوم» دىن تۇغۇلغان ئويىلار

زۈلپىيە تۇردى

ئۇيغۇر تىلى ماقال، تەمسىل، ئوبرازلىق كەلىمە ۋە باشقا تۈرلۈك تۇراقلىق ئىبارىلەرگە باي تىل. تۇراقلىق ئىبارىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجى بىلەن ئۆزلۈكسىز ھالدا مەيدانغا كەلگەن ۋە بېيىپ، تەرەققىي قىلىپ بارغان. تۇراقلىق ئىبارىلەر ئوي - پىكىرنى روشەن، ئېنىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەنلا قالماي، ئۆيەنە خەلقىمىزنىڭ ئېتنىگۇرافىيىسى، فولكلورى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن باغلىنىشلىق بولغان پەلسەپەۋى كۆز قاراشلىرى، تۈرلۈك پەنلەرگە دائىر بىلىمى، چۈشەنچىلىرى ۋە ئىستېتىك كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز تارىختىن بېرى نۇتۇقلىرىدا ۋە ئىجادىيەت مىراسلىرىدا ماقال، تەمسىل، ئىدىئوم ۋە باشقا تۇراقلىق تەركىبلەردىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كەلگەن ھەمدە ئۇنى توپلاپ، رەتلەپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان. تۇراقلىق ئىبارىلەرنى توپلاپ رەتلەپ بىزگە يەتكۈزۈشتە باشلامچىلىق رول ئوينىغان كىشى ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشىغەرىيىدۇر. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى قوللىنىپ كەلگەن قوشاق، ماقال، تەمسىل، ئىدىئوم ۋە باشقا تۈرلۈك ئوبرازلىق كەلىمىلىرى ئورۇن ئالغان بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىل مەدەنىيىتىمىزنىڭ يارقىن نەمۇنىلىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكەنەكىي، نەسىرىددىن رەبغۇزىي، مەۋلانا سەككاكىي، مەۋلانا لۇتفىي، ئەلىشىر نەۋائىي ۋە باشقا بىر قاتار ئالىم، ئەدىبلرىمىز تۇراقلىق ئىبارىلەردىن خۇسۇسەن، ئىدىئوملاردىن پايدىلىنىپ ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى نامايان قىلىشتا بىزگە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئۈلگىلەرنى تىكلەپ بەرگەن.

ئەمما، شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ئانا تىلىمىزدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى ئومومىيۈزلۈك توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشقا مۇيەسسەر بولالماي كەلدۇق. بۇ تىل ساھەمىزدە كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدىغان بىر بوشلۇق ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، پېشقەدەم شائىر مۇھەممەت رەھىم ئەپەندى ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشلىرىغا ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، ئۇزۇن يىللار ئىشلىدى، نەتىجىدە بۇ ساھەدە كىشىنى خۇشال قىلىدىغان ئەمگەك مېۋىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. تىلىمىزدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ يەنە بىر

تۈرى بولغان ئىدىئوملارمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋلەردىن بېرى توپلاش، رەتلەش ئېلىپ بېرىلماي چىچىلاڭغۇ ھالەتتە ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەن ئىدى. 2007 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شەرقىي ئىدىئوم» ناملىق كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى مۇئەييەن دەرىجىدە تولدۇرۇش رولىنى ئوينىدى. مۇشۇنداق بىر ياخشى كىتابنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا كىتابنىڭ مۇئەللىپى ھارۋىت رەسۇل قادىرى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق زېھنىي قوۋۋىتى ۋە يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. مۇئەللىپ بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئوقۇغۇچى مەزگىلىمدە تىلىمىزدىكى ئىدىئوملارنى توپلاپ، رەتلەپ ۋە شەرھىلەپ چىقىشقا يەك تۈرگەندىم. بۇ ئىشىمغا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلگىرىكى فرازىئولوگىلارغا بەلگىلىك رەۋىشتە باغلىنىدىغان ئۇستازلاردىن ئەنسەرىدىن مۇسا، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، تۈردى ئەخمەت، زەينۇرە ئەيسا قاتارلىقلار، جۇڭگو ئەدەبىياتى فاكولتېتىدىن ئابدۇرېشىت ئىسلام قاتارلىقلارنىڭ ياردەم ۋە يېتەكلەشلىرى بولغان ئىدى. تۈرلۈك سەۋەبلەردىن مەزكۇر خىزمەتنىڭ روياپقا چىقمىقى كىچىك كەتتى، ئارىدىن چاقماق مەسەللىك يىللاردىن يىگىرمە نەچچىسى ئۆتۈپ كەتتى، يىللارنىڭ سۈرئىتىگە يېتىشەلمەيلا قالدىم. مانا ئەمدى ۋاقتى - سائىتى توشۇپ، ئاز كەم ئوتتۇز يىللىق ئىشىم يورۇقلۇققا چىقىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ.»

بۇنىڭدىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، كىتابقا مۇئەللىپنىڭ ئوتتۇز يىللىق قان - تەرى، ئەقىل - ئىدراكى، زېھنىي قوۋۋىتى سەرپ قىلىنغان. ئوتتۇز يىل ئېيتماققا ئاسان، ئەمما ئۇ بىر ئادەمنىڭ ئۆمرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئۇزۇن جەريان. مۇئەللىپنى بۇنچىۋالا ئۇزۇن مەزگىللىك ئىنچىكە ۋە جاپالىق ئەمگەككە جەلپ قىلغان زادى نېمە؟ ئۇ بولسىمۇ ئانا تىلغا بولغان ھەقىقىي مۇھەببەت! شۇنداقلا يەنە بۇ ئىشنىڭ تىلىمىز ئۈچۈن زۆرۈرلۈكى، تەخىرىسىزلىكى رېئال ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى ھەققىدە مۇئەللىپنىڭ ئەقلىي جەھەتتىن تونۇشى يېتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىزمەتكە ئۆزىنى بېغىشلاپ، زېرىكمەستىن، ھېرىپ قالماستىن ئۇزۇن يىل ئىشلەپ ئاخىر بۇ مېھنەت مېۋىسىنى خەلقىمىزگە تەقدىم قىلدى.

مۇئەللىپ ئىدىئوملارنى توپلاش جەھەتتە ئۇزۇن مەزگىل ئەتراپلىق ئىزدەنگەنلىكى ئۈچۈن شۇنچىۋالا كۆپ ئىدىئوملارنى ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرىنى توپلاپ چىقالغان. ئۇ ئۆزى توپلىغان بارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ سەرھەلەپ، تۈرگە ئايرىپ، مەنە ۋە شەرھىلىرىنى يېزىپ، مۇناسىپ مىساللارنى توپلاپ، ئىدىئوملارنىڭ كېلىپ چىقىشى ياكى ئارقا كۆرۈنۈشىنى يورۇتۇپ، كىتابنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاممىباب، ئىخچام، ئىلمىي ۋە تەرتىپلىك قىلىپ تۈزۈپ چىققان. كىتابنىڭ ئىلمىيلىك ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن مۇشۇنداق ھەم يۇقىرى سەۋىيىدە، ھەم ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىپ تۈزۈلۈشىدە، ناھايىتى ئېنىقكى ئاپتور ئىنتايىن زور كۈچ سەرپ قىلغان، ئۇ ھەر بىر سۆز ھەر بىر ئىبارە ئۈستىدە ئىنچىكە ئويلىغان ۋە ئەتراپلىق ئىشلىگەن. كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ئىدىئوملارنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپلىرىنىڭ مۇۋاپىق بولغانلىقى، ۋارىيانتلارنىڭ ئايرىلىشى، بېرىلگەن مەنە ۋە شەرھىلەرنىڭ لايىقىدا، ئىخچام ۋە مېغىزلىق بولغانلىقى، مىساللارنىڭ ئەتراپلىق، دەل، جايىدا تاللانغانلىقى، ئىدىئوملارنىڭ كېلىپ چىقىش ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ياخشى يورۇتۇلغانلىقى ۋە باشقا مەسىلىلەرنىڭ

ھەممىسىنىڭ ئۆز لايىقىدا ئىلىمگە ۋە ئەقىلگە ئۇيغۇن ھالدا بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، مۇنداق چوڭ ئىلمىي ئەمگەكنىڭ تەلتۆكۈس، تولۇق، سەۋەنلىكلەردىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. بولۇپمۇ، يالغۇز بىر كىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا تېخىمۇ شۇنداق. بۇ ھەقتە مۇئەللىپ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئىدىئوملىرىمىز پۈتكۈل مىللىي روھىيەتنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە بېرىپ چېتىلىدىغان مۇرەككەپ بىر سىستېما. ۋەھالەنكى، ئۇلاردا بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغانلاردىنمۇ باشقا يەنە بىر قىسىم مەسىلىلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەمما، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنمىغان مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىنىمۇ ئۇشبۇ لۇغەتتە ئىمكانىيىتىمىزنىڭ يېتىشىچە ئەنجامغا يەتكۈزۈشكە تىرىشتىم. شۇنداقلىق «يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس، دېگەندەك، شۇ قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئىدىيىغا يەتكۈزۈپ سەرەمجانلاشتۇرۇپ كېتىشكە ئىستېدات خەزىنىسىدىن پۇرۇچ چاغلىق غەنىمەت ئالالمىغان كەمىنىڭ يالغۇز چامى يەتمىدى. شۇڭا، لۇغەت مەيلى تۈزۈلۈش جەھەتتىن بولسۇن ياكى ئىلمىيلىك جەھەتتىن بولسۇن، يېتەرسىزلىك، كەمچىللىكلەردىن خالىي ئەمەس. يەنە شۇنىڭدەك، خەلق ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئىبارلەر بۇ قېتىم چوڭلۇقىغا چىقماي قالغان بولۇشىمۇ تاۋاقتىكى ئاشتەكلا بىر ئىش. ھالبۇكى، لۇغەتنىڭ كامال تېپىشى جامائەتنىڭ مەدەنىيەت قاراشلىق، جامائەتنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشى ئارقىسىدا تۈگەللىككە يېتىشىدۇر.»

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇئەللىپ ئۇزۇن مەزگىللىك ئىلمىي ئەمگىكى جەريانىدا ئۆز ئىشىنى مۇكەممەللىككە يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، سۆز ئېكىزىرىدىن تىنىمىسىز باشقا تەرگەن، تىل ئۈنچىلىرىنى سۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن مەنلەر دېڭىزىغا شۇڭغۇپ، تالاي قېتىم قايتا - قايتىلاپ چويلا سالغان. ھەر بىر ئىدىئومنىڭ مەنىسى، كېلىپ چىقىشى ۋە مىساللىرىنى توغرا، ئېنىق، ئىخچام شەرھلەپ چىقىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىپ ماتېرىيال توپلىغان ۋە بېرىلىپ ئىشلىگەن، شۇ ئارقىلىق بۇ ئىلمىي ئىشىدا خاتالىق، يېتەرسىزلىكلەردىن ساقلىنىشقا ياكى سەۋەنلىكنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاز سادىر قىلىشقا تىرىشقان.

تۇراقلىق ئىبارلىرىمىز، جۈملىدىن ئىدىئوملىرىمىز بىزنىڭ قىممەتلىك بايلىقىمىز. ئۇنى توپلاش، رەتلەش، شەرھلەش ئارقىلىق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يەتكۈزۈش ھەر بىرىمىزنىڭ ۋىجدانىي بۇرچى. بۇ خىزمەتنىڭ ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تىل مائارىپى جەھەتتىكى ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور. «شەرھى ئىدىئوم» نىڭ مۇئەللىپى ھارۇت رەسۇل قادىرى ئەپەندى بۇ ئەھمىيەتلىك ئىلمىي خىزمەتنى دادىللىق بىلەن قولغا ئېلىپ، نام - شۆھرەت، پايدا - مەنپەئەت تەمەسسىدىن خالىي ھالدا ئوتتۇز يىلغا يېقىن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، بۇ خاسىيەتلىك ئۇزۇن يىللىق جاپالىق مېھنەت مېۋىسىنى خەلقىمىزگە سۈندى. بىز بۇنىڭ ئۈچۈن مۇئەللىپكە چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز. مۇئەللىپ ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، بۇ ئىش ئەلۋەتتە جامائەتنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشى ئارقىسىدا تېخىمۇ مۇكەممەللىككە قاراپ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغۇسىدۇر.

(ئاپتور ئۈرۈمچى شەھەرلىك 38 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت شىمىن قۇربان

قىلىدۇ، — دەپتۇ. كەنجى ئوغۇل يېمەي — ئىچمەي توپلىغان مال — مۈلكىنى سېتىپ، بوۋاينى داۋالاپتۇ. بوۋاي يەنىلا كېسەلدىن قۇتۇلالماپتۇ. بىر كۈنى بوۋاي ئۈچ ئوغلىنى چاقىرىپ:

— رەھمەت سىلەرگە بالىلىرىم، مېنى قولۇڭلاردىن كېلىشىچە ئوبدان باقتىڭلار، داۋالاتتىڭلار. مەن سىلەردىن مىڭ مەرتىۋە رازى. سىلەرمۇ مەندىن رازى بولۇڭلار — دەپ يىغلاپتۇ. بوۋاي شۇ كۈنى بۇ ئالەم بىلەن خوشلىشىپتۇ. ئۈچ ئوغۇل دادىسىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى خالىغان تىرىكچىلىك يولغا مېڭىپتۇ. ئەمدى گەپنى چوڭ ئوغۇلنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئاڭلايلى.

چوڭ ئوغۇل دادىسىدىن قالغان يارغۇنچاقنى كۆتۈرۈپ ئۆيمۇئۆي كىرىپ:

— ياما قىلىدىغان بۇغداي بارمۇ؟ — دەپ كىشىلەرنىڭ ئاشلىقىنى يۈمشىتىپ بېرىپتۇ. ئاش — نان بەرسە يەپ، پۇل بەرسە خەجلەپ جان ساقلاپتۇ. ئاخشىمى يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر توپ قېرى ھېرىپ كەتكەنلىكتىن ئۇيقۇ بېسىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. كېچە تەڭدىن ئاشقاندا يېنىدا بولۇۋاتقان گودۇڭ — گودۇڭ پاراڭلاردىن ئويغىنىپ كېتىپتۇ. پەسكە قارىسا لىقمۇلىق مال قاچىلانغان خورجۇن، تاغار ھەم خالىتلار توغراققا يۆلەكلىك تۇرغۇدەك. چوڭ ئوغۇل توغراق تۈۋىدە ئولتۇرغان ئۈچ كىشىنىڭ گەپ — سۆزلىرىدىن ئۇلارنىڭ بىر

پىششىق بىلەن توڭ، كىچىك بىلەن چوڭ، تەتۈر بىلەن ئوڭ پەرقلىنىدۇرۇلىدىغان زاماندا، تارىم دەرياسىنىڭ بويىدىكى يۇرتلارنىڭ بىرىدە بىر بوۋاي بولغانىكەن. بۇ بوۋاينىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىكەن. بۇ بالىلار ئارقا — ئارقىدىن كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. بوۋاي بالىلىرىنى داۋاللىتىپ ساقايتقۇچە ھەممە مال — دۇنيالىرىنى سېتىپ تۈگىتىپتۇ. بوۋاي ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزى كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ، ئۇ چوڭ ئوغلىنى ئالدىدا ئولتۇرغۇزۇپ:

— ئوغلۇم، سەن بالىلارنىڭ چوڭى، مېنىڭ ھالىمدىن ئوبدان خەۋەر ئالساڭ، يوشۇرۇپ ساقلىغان ئالتۇنلىرىمنى ساڭا بېرىمەن، — دەپتۇ. چوڭ ئوغۇل دادىسىنى بىر يىلدەك بېقىپتۇ ۋە داۋاللىتىپتۇ. تېۋىپلاردىن دورا ئېلىپ بارلىق مال — بېساتىدىن ئايرىلىپتۇ. لېكىن، بوۋاي شىپالىق تاپالماپتۇ. ئۇ بىر كۈنى ئوتتۇرانچى ئوغلىغا:

— ئاكاڭ مېنى قولىدىن كېلىشىچە ئوبدان باقتى، ئەمدى نۆۋەت ساڭا كەلدى، — دەپتۇ. ئوتتۇرانچى ئوغۇلمۇ دادىسىنى كۈچىنىڭ يېتىشىچە داۋالاپتۇ. بوۋاينىڭ كېسەلى يەنىلا ياخشىلانماپتۇ. بوۋاي كەنجى ئوغلىنى چاقىرىپ:

— ئىككى ئاكاڭ مېنى داۋاللىتىمەن دەپ جىق چىقىم تارتتى. ئۆيىدە پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىمۇ قالمدى. مەن ئەمدى ساڭا يۈك بولىدىغان بولدۇم، — دەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.

— يىغلىماڭ دادا، خۇدايىم ئاسانلىق ئاتا

گۆشنى سۈزۈپ ئېلىپ يەپتۇ ھەمدە يەپ بولۇپ قازانغا پۈتتىكى ئايىغىنى سېلىپ قويۇپتۇ. ئاندىن ئاتخانغا چىقىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. باي يېرىم كېچىدىن ئاشقاندا قورسىقى ئاچ قايىتىپ كەپتۇ. ئۇ خوتۇنىنى ئويغىنىپ:

— مەن يېگۈدەك تەييار بىرنەرسە بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. خوتۇنى:

— قازاندا گۆش، ئوچاقتا كۆمەچ بار، — دەپلا خورەك تارتىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. باي قورساق تويغۇزۇشقا ئالدىراپ قازاندىكىنى قولغا ئېلىپ ئىشتىھا بىلەن چايناشقا باشلاپتۇ. بىراق، چىشى ئۆتمەپتۇ، تەمىمۇ قاڭسىق بىلىنىپتۇ. باي خاپا بولۇپ: «بۇ گۆش پىشماپتۇ، تۈزى ئۆتۈپ كېتىپتۇ.» دەپ ئاغزىدىن ئېلىپ قازانغا تاشلاپتۇ. ئاندىن ئوچاقتىكى «كۆمەچ» نى ئېلىپ راسا بىر چىشلىگەنكەن، باينىڭ ئاستىدىن ئىككى چىشى، ئۈستىدىن ئىككى چىشى سۈنۈپ كېتىپتۇ. قارىسا كۆمەچ ئەمەس، سوقا تاش ئىكەن. باي دەرغەزەپ بولۇپ:

— ماڭا پىشۇرۇپ قويغان كۆمەچنىڭ مۇشۇمۇ؟ — دەپ ئاچچىقلىنىپ تاشنى خوتۇنغا ئاتقانكەن، خوتۇنى قورقۇپ كېتىپ ئىشتىنغا چىقىرىۋېتىپتۇ. باي ئەتىسى تاغقا ماڭماقچى بوپتۇ. خوتۇنى تۆت جىڭ ئۇندا خېمىر يوغۇرۇپ كۆمەچ پىشۇرۇپتۇ. كۆمەچنى ئوچاقتىن ئېلىپلا: — ئىسسىق ساقلاپ يېگەيلا — دەپ ئېرىنىڭ قوينىغا تىقىپ قويۇپتۇ. يىللىقچى:

— ئۆزلىرى بىلەن بىر ھەپتە كۆرۈشەلمەيدىدەكەنمەن، شۇڭا سىلى بىلەن خوشلىشىۋالاي — دەپ باينى چىڭ قۇچاقلىۋاپتۇ. قىزىق كۆمەچ باينىڭ قولىنى كۆيدۈرۈپتۇ. باي چېدىيالىماي سەكرىد. گىلى تۈرۈپتۇ. ئۇ يىللىقچىدىن ئاجراش ئۈچۈن خوتۇنغا:

— بۇنىڭغا ئىككى نان بېرىڭلا. بېدە ئورغىلى ماڭسۇن — دەپتۇ. باينىڭ بۇ گېپىنى خوتۇنى ياخشى ئاڭلىيالماپتۇ. يىللىقچى باينىڭ خوتۇنىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— ئىككى خورجۇن ئالتۇن بىلەن ياخشى

داڭلىق باي سودىگەرنىڭ ئالتۇن — كۈمۈشلىرىنى بۇلاپ كەلگەن قاراقچىلار ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. ئۇ: «جاھان يورۇسا بۇ قاراقچىلار مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىن يانمايدۇ. شۇڭلاشقا، مەن بۇرۇن قول سېلىشىم كېرەك.» دەپ ئويلاپتۇ — دە، يارغۇنچاقنىڭ بىر تېشىنى قاراقچىلارنىڭ بىرسىنىڭ بېشىنى نەقلەپ تاشلىغانىكەن. بۇ قاراقچى تىنمايلا ئۆلۈپتۇ. چوڭ ئوغۇل يارغۇنچاقنىڭ يەنە بىر تېشىنى تاشلىغانىكەن، ئىككىنچى قاراقچىنىڭ گەۋدىسى شاپتۇلدەك ئېزىلىپ كېتىپتۇ. ئىككى ھەمراھىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرگەن ئۈچىنچى قاراقچى تىرىك قالغىنىغا خۇشال بولۇپ ئالتۇن — كۈمۈشلەرنى تاشلاپ بەدەر قىچىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى چوڭ ئوغۇل بۇ ئالتۇن — كۈمۈشلەرنى ئۆيىگە توشۇپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ بالا — چاقىلىرى بىلەن باياشات كۈن كەچۈرۈپتۇ.

ئۇ خۇشال — خۇرام، غەمىسىز ياشاۋەرسۇن، ئەمدى گەپنى ئوتتۇرانچى ئوغۇلدىن ئاڭلاڭ: ئۇ دادىسىدىن قالغان بىر شوتىنى كۆتۈرۈپ ئۆيمۇئۆي كىرىپتۇ. بەزىلەرنىڭ دەل — دەرەخلىرىنى پۇتاپ، بەزىلەرنىڭ پاسار، سامانلىرىنى ئۆگزىسىگە چىقىرىپ بېرىپ، پۇل بەرسە خەجلەپ، ئاش — نان بەرسە يەپ كۈن كەچۈرۈپتۇ. شۇ يوسۇندا ئايلىنىپ يۈرۈپ بىر باينىڭ ئۆيىدە يىللىقچىلىققا تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ ئۆينىڭ ئىگىسى يۈندىسىنى ئىت، تۈتۈننى بۇلۇت كۆرمەيدىغان پىخسىق باي ئىكەن. بىر كۈنى باي شەھەرگە كېتىپتۇ. باينىڭ خوتۇنى: «ئېرىم قورسىقى ئېچىپ كەلسە يېسۇن.» دەپ قازانغا گۆش، ئوچاقتا كۆمەچ سېلىپ قويۇپتۇ. باينىڭ خوتۇنى يىللىقچىنى ئات ئېغىلىدا يېتىشقا بۇيرۇپتۇ. ئاچ قورساق يىللىقچىنىڭ قورسىقى ئېچىپتۇ. خۇپتەن ۋاقتى ئۆتكەندە يىللىقچى قورساق ئېچىققا چېدىيالىماپتۇ. ئۇ ئاستا تۇرۇپ شەپە چىقارماي ئىشىكىنى ئېچىپ ئۆيگە كىرىپتۇ. قارىسا، باينىڭ خوتۇنى خورەك تارتىپ ئۆلۈكتەك ئۇخلاۋاتقان. شۇنىڭ بىلەن، يىللىقچى قازاندىكى

تاملارغا ئۇسۇپ، كالا - پاقالچاقلىرى يېرىلىپ قانغا بويىلىپتۇ. تاڭ ئېتىپ جاھان يورۇغاندا تۈگمەننىڭ ئالدىدىكى يولدىن ھەربىرى قىرىق قېچىرغا مال يۈكلىگەن بىرنەچچە سودىگەر ئۆتۈپتۇ. بۇلاردىن بىرى ناغرا ئاۋازغا ھەيران بولۇپ، تۈگمەننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ قارىغانىكەن. ھايۋانلار ئىشىكتىن قىستىلىپ چىقىپ قېچىپ كېتىپتۇ. كەنجى ئوغۇل ئۈسكەندىن چۈشۈپ بۇ سودىگەرنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ:

— مەن بۇ ھايۋانلىرىمغا قەدەملىرىنى ناغرىغا كېلىشتۈرۈپ مېڭىشنى ئۆگىتىپ بولالمايۋاتسام، سىز ئىشىكىنى رۇخسەتسىز ئېچىپ ھايۋانلىرىمنى قاقچۇرۋەتتىڭىز. ئەمدى دەرھال تۈتۈپ ئەكېلىپ بەرمىسىڭىز مەندىن قۇتۇلالمايسىز، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. سودىگەر ھايۋانلارنى تۈتۈپ كېلىشكە كۆزى يەتمەي:

— بەش قېچىر مال بېرەي، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. كەنجى ئوغۇل:

— نېمە ئۇ بەش قېچىر مال دېگەن؟ مەن ئۇ ھايۋانلىرىمنى ناغرىغا كېلىشتۈرۈپ مېڭىشنى ئۆگىتىپ بولۇپ شەھەرمۇ شەھەر بېرىپ ئويۇن قويماقچىتىم. بىر كۈنلۈك كىرىمىم سىزنىڭ بەش قېچىر مېلىڭىزدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتەتتى — دەپ چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. بۇ ئىشقا باشقا سودىگەرلەرمۇ ئارىلىشىپتۇ:

— قەستەن قىلمىغان، ئىشىكىنى ئاچسا سىزگە زىيان بولۇشنى بىلمىگەن گەپ. سىزمۇ بۇ ھەمراھىمىزنى ئىلاجىسىز قويماڭ، — دەپ كەنجى ئوغۇلغا نەسىھەت قىپتۇ. ئۇنى دەپ، بۇنى دەپ كۆپ تالاش - تارتىشتىن كېيىن كەنجى ئوغۇل يىگىرمە قېچىرغا ھەم ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن مەشۇت، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى قاتارلىق قىممەت باھالىق ماللارغا ئىگە بوپتۇ. «ئاتىنىڭ رەھمىتى تۈگىمەس خەزىنە» دېگەن ھېكمەت شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئاتىنى ئىككىنى بەرسۇن دېدى، — دەپتۇ. قايتىپ بېرىپلا يەنە باينى قۇچاقلىۋاپتۇ. باينىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— راست شۇنداق دېدىلما؟ — دەپ سوراپتۇ. باي يىللىقچىدىن تېزىرەك قۇتۇلۇش ئۈچۈن:

— ھەئە، تېزراق بېرىڭلار، — دەپتۇ. يىللىقچى باينىڭ خوتۇنىنىڭ ئارقىسىدىن كېتىپتۇ. باي ئۇنىڭ يەنە قۇچاقلىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ دەرھال تاغ تەرەپكە مېڭىپ كېتىپتۇ. يىللىقچى باينىڭ خوتۇنىدىن ئىككى خورجۇن ئالتۇن بىلەن ئىككى ئاتنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇمۇ باي بولۇپ، ئەتە نېمە يەرمەن، دېگەن غەمىدىن قۇتۇلۇپتۇ.

ئەمدى گەپنى كەنجى ئوغۇلنىڭ سەپىرىدىن ئاڭلاڭ:

كەنجى ئوغۇل دادىسىدىن مىراس قالغان ناغرىنى قەيەردە توي بولسا شۇ يەردە چېلىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ. بىر كېچىسى ئۇ يول ئۈستىدىكى بىر كونا تۈگمەندىن ئۆتۈپ قىلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالماقچى بوپتۇ. ئۇ قارىسا تۈگمەننىڭ ئىچى بەك مەينەتچىلىك تۇرغان، شۇڭا ئۇ ناغرىسىنى قولتۇقلاپ ئۈسكەنگە كىرىپ كېتىپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا شىر، بۆرە، تۈلكە ۋە يولۋاسلار تۈگمەنگە كىرىپ يەر ۋە تامدىكى تۈز يۇقۇندىلىرىنى يالاشقا باشلاپتۇ. تۈلكە تۈزنى يالاپ بولۇپ ئۈسكەننىڭ چانقىدىكى قوناقلىرىنى يەپ تۈگىتىپتۇ. ئاندىن ئۇچلۇق تۇمشۇقىنى ئۈسكەننىڭ چانقىغا ئىچكىرىلەپ تىقىپتۇ. كەنجى ئوغۇل تۈلكىنىڭ چىشلىشىدىن ئەنسىرەپ پۇقىنى تارتقانىكەن، ناغرىسى تاياققا تېگىپ تاراڭلاپ كېتىپتۇ. يىرتقۇچ ھايۋانلار بۇ غەلىتە ئاۋازدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ بەدەر قېچىپتۇ. بىر ئىككىسى قېچىپ بولغاندا تۈگمەننىڭ ئىشىكى تاقىلىپ قاپتۇ. كەنجى ئوغۇل يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ناغرا ئاۋازىدىن قورقىدىغانلىقىنى بىلىپ، ناغرىنى بار كۈچى بىلەن چالغىلى تۇرۇپتۇ. ھايۋانلار قورقىنىدىن يۈگۈرۈشۈپ سىرتقا چىقالماي

(توپلاپ رەتلىگۈچى قاراقاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

قىلىچ باتۇر

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر

— بالام، سىز قىلىچ باتۇرمىۇ؟ — دەپتۇ.
— ھەئە، مەن قىلىچ باتۇر بوۋا. قېنى
ئىچكىرى كىرىڭ، — دەپتۇ قىلىچ باتۇر.
— بالام مەن يىراق بىر يۇرتتىن كەلدىم.
بولدى، دەيدىغان گېپىمنى دەپ بولۇپ قايتاي.
مېنىڭ ئىسمىم ھەيدەر. يۇرتىمۇ يۇرت كېزىپ
يۈرمىن. باشقىلار مېنى جاھانكەشتى ھەيدەر
دەيدىشىدۇ. مەن سېنى ئاق كۆڭۈل، باتۇر دەپ
ئاڭلاپ، ئىزدەپ كېلىشىم. مۇشۇ يۇرتتىن كۈن
پېتىشقا قاراپ ئۈچ ئايلىق جايدا بىر چوڭ دەريا
بار. شۇ دەريانىڭ بويىدا بىر ساھىبجامال قىز
تۇرىدۇ. ئىسمى سۈزۈكئاي. باشقىلار ئۇنى ئاق
بىلەك ئايىم دەپ ئاتايدۇ. ئۇ قىز ئاي دەپسەڭ
ئايىدىن سۈزۈك، كۈن دەپسەڭ كۈندىن نۇرلۇق،
گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، ئۇنى تۇنجى كۆرگەن
كىشى، ئۇنىڭ گۈزەل ھۆسنىگە ئەقلى لال
بولۇپ، بېھوش بولۇپ يىقىلىپ چۈشەرمىش.
نۇرغۇن ياش يىگىتلەر شۇ گۈزەلنىڭ ۋەسىپىنى
ئاڭلاپ ئۇنىڭغا غايىبانە ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ
ۋەسالىغا يېتىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى
سېلىپ بەردى. نۇرغۇن ياشلار بىر كەتكەنچە
قايتىپ كەلمىدى. ئۈمىدىم سەن مۇشۇ مۈشكۈل
سەپەرگە ئاتلىنىپ، ئۆزۈڭنىڭ غەيرەت -
شجائىتى ۋە باتۇرلۇقۇڭ بىلەن ئاشۇ گۈلنى
قۇلىقىڭغا قىسساڭ.
قىلىچ باتۇر بۇ بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ،
ئاق بىلەك ئايىمغا ئىشتىياق ئۇرغۇپ، قەلبىدە

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق
ئىكەن، پاقا دۇمباقچى، ئۆچكە سۇنايچى ئىكەن.
شۇنداق زامانلاردا تاغ باغرىدىكى سۈيى ئەلۋەك،
يېرى مۇنبەت گۈزەل بىر يۇرتتا قىلىچ باتۇر
دېگەن بىر پالۋان ياشايدىكەن. ئۇ قەددى - قامىتى
كېلىشكەن، ئاق كۆڭۈل، مەرد بولغاچقىمۇ،
يۇرتداشلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنى ياقتۇرىدىكەن.
قىلىچ پالۋان ئادەتتە ئېگىز تاغلارغا چىقىپ ئوۋ
ئوۋلايدىكەن. بەزىدە يۇرتداشلىرىنىڭ ئىشلىرىغا
ياردەملىشىدىكەن. ئۇ تىنىم تاپماي ھەرىكەت
قىلىدىكەن. شۇڭا، ئۇ بالاغەتكە يەتكەندە بەدىنى
كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق
بىر باتۇر بوپتۇ. ياقا يۇرتلاردىن بۇ يۇرتقا كەلگەن
نوچىلار قىلىچ باتۇرنى ئۇچرىتىپ قالسا ئۇنىڭ
بەستىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىشنى تەلەپ
قىلىدىكەن ھەمدە قىلىچ باتۇرنىڭ ئۈنمىگىنىغا
قارىماي، ئۇنى زورلاپ بەل تۇتۇشىدىكەن.
نەتىجىدە ئۆزى يەر چېشلەپ سالىپىپ
قايتىشىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن قىلىچ باتۇرنىڭ
نامى بارا - بارا يىراق - يېقىندىكى يۇرت -
يۇرتلارغا تاراپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر
مۇساپىر بۇ يۇرتقا قىلىچ باتۇرنى ئىزدەپ كەپتۇ.
ئۇ سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ قىلىچ باتۇرنى تاغ
باغرىدىكى بىر ئاددىي كەپىدىن تېپىپتۇ.
مۇساپىر بوۋاي قىلىچ باتۇرنى كۆرۈپلا ئۇنىڭ
قەددى - قامىتىگە بارىكالا ئېيتىپتۇ. ئۇ قىلىچ
باتۇرغا:

يولدىن ماڭا يېتىشىۋال، — دەپ يولغا راۋان بوپتۇ.

قىلىچ باتۇر نەچچە كۈنلەر يول يۈرۈپ بىر سايدا كېتىپ بارسا ئالدىغا بىر كىشى ئۇچراپتۇ. بۇ كىشى تۆمۈرچى ئىكەن، ئۇ قىلىچ باتۇردىن: — ھەي يىگىت، سەپىرىڭ قاياققا؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەن ئاق بىلەك ئايىمنىڭ قېشىغا كېتىپ بارىمەن، خوش ئۆزۈڭچۇ؟ — دەپ سوراپتۇ قىلىچ باتۇر. تۆمۈرچى:

— قىلىچ باتۇر دېگەن بىر پالۋاننى كېلىۋاتىدۇ دەپ ئاڭلاپ، شۇنىڭ بىلەن چېلىشقىلى كېتىپ بارىمەن، — دەپتۇ.

— مەن قىلىچ باتۇر بىلەن بىللە يۈرۈپ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان، ئالدى بىلەن مەن بىلەن چېلىشىپ باققىن، — دەپتۇ قىلىچ باتۇر.

— كەل، بىر تۇتۇشۇپ باقايلى، — دەپتۇ تۆمۈرچى ۋە قىلىچ باتۇر بىلەن بەل تۇتۇشۇپتۇ. قىلىچ باتۇر تۆمۈرچىنىمۇ ھەش — پەش دېگۈچە يەرگە ئۇرۇپتۇ — دە، ئۇنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ ئۇنىڭغىمۇ ئىككى دانە نەيچە بېرىپ:

بۇ نەيچىنىڭ بىرىدىن قان، بىرىدىن زەرداپ تامىدىغانلىقىنى، قان تامسا خاتىرجەم يۈرۈۋېرىشىنى، زەرداپ تامسا ئۇچقاندەك مېڭىپ ئۇنىڭغا يېتىشىۋېلىشى لازىملىقىنى ئېيتىپ، ئاندىن:

— بىر تال ئىدىڭ، ئىككى تال بولدۇڭ. ئۆزۈم بىلەن ئۈچ تال بولدۇق، — دەپ يولغا راۋان بوپتۇ.

يۈرۈپتۇ — يۈرۈپتۇ، ئاخىرىدا بىر قىشلاققا يېتىپ كەپتۇ. بۇ قىشلاقتا بىر سۇچى بار ئىكەن ئۇمۇ يولغا چىقىپ تۇرغانىكەن. قىلىچ باتۇر ئۇنىڭ بىلەنمۇ ئەھۋاللىشىپ بىر قەپەس تۇتۇشۇپتۇ — دە، ئۇنىمۇ يەرگە ئۇرۇپتۇ. ھەمدە ئۇنىڭغىمۇ ئىككى نەيچە بېرىپ:

— ئۈچ ئىدىق، مەن بىلەن تۆت بولدۇق. تۆتىمىز بىر كىشى. مۇشۇ نەيچىنىڭ بىرىدىن قان تامسا خاتىرجەم بول، بىرىدىن زەرداپ تامسا تېزدىن

ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئىستىكى قوزغىلىپتۇ. قىلىچ باتۇر سەپەر تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ، يۇرتداشلىرى بىلەن خوشلىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇ مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، نۇرغۇن تاغۇ دەريا، دەشت — چۆل، قۇملۇقلاردىن ئۆتۈپتۇ. يېرىم يولنى بېسىپ بولغاندا سەپەرگە ئېلىۋالغان ئوزۇق — تۈلۈكى تۈگەپتۇ. قىلىچ باتۇر سەپەرنى داۋام قىپتۇ. قورسىقى ئاچسا توشقان، قىرغاۋۇل ئوۋلاپ، ئۈسسىسا ئۈسۈملۈكلەرنىڭ سۈيىنى چىقىرىپ ئىچىپ، ئۈسۈزلۈكنى قاندۇرۇپتۇ. ئۇ سەپەرنى شۇ تەرىقىدە داۋاملاشتۇرۇپتۇ. بىر كۈنى ئۇ چۆلدە كېتىۋاتسا ئالدىغا بىر بۆزچى ئۇچراپتۇ. ئادەم زاتى كۆرمىگىنىگە خېلى ئۇزۇن بولغان قىلىچ باتۇر بۇ كىشىنى ئۇچرىتىپ دىلى سۆيۈنۈپ كېتىپتۇ. بۆزچى قىلىچ باتۇردىن:

— يىگىت، يول بولسۇن، سەپىرىڭ قاياققا؟ — دەپ سوراپتۇ. قىلىچ باتۇر جاۋابەن:

— مەن ئاق بىلەك ئايىمنى ئىزدەپ كېتىۋاتىمەن. سەنچۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— قىلىچ باتۇر دېگەن بىر يىگىت بار ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن چېلىشىپ باقاي دەپ كېتىۋاتىمەن، — دەپتۇ ھېلىقى بۆزچى.

— كەلگىن، مەنمۇ قىلىچ باتۇر بىلەن بىللە يۈرۈپ ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىپ باققان، ئۇنىڭدىن قېلىشمايمەن، ئىككىمىز تۇتۇشۇپ باقايلى، مېنى يېڭىۋالساڭ ئۇنىمۇ يېڭىۋالالايسەن، — دەپتۇ قىلىچ باتۇر. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى بەل تۇتۇشۇپتۇ. قىلىچ باتۇر ھەش — پەش دېگۈچە بۆزچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ يەرگە تاشلاپتۇ. بۆزچى ئورنىدىن تۇرۇپ قىلىچ باتۇرغا:

— كۈچۈڭ ۋە پەمىڭگە بارىكالا، يىگىت، ئىككىمىز دوست بولۇپ قالساق قانداق دەيسەن، — دەپتۇ. قىلىچ باتۇر بۆزچى بىلەن قايتا كۆرۈشۈپ يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قاپتۇ. قىلىچ باتۇر ماڭار چاغدا بۆزچىگە ئىككى نەيچە بېرىپ:

— ماۋۇ نەيچىلەرنى ئېلىۋال، بىرىدىن قان، بىرىدىن زەرداپ تامىدۇ، قان تامسا خاتىرجەم يۈرۈۋەر، ئەگەر زەرداپ تامسا دەرھال مەن ماڭغان

يېنىمغا كەل، — دەپ يولغا راۋان بوپتۇ. بىر يولدا ماڭغانچە چۆللەردىن، تاغ - دەريالاردىن ئۆتۈپتۇ. يولدا كېتىۋېتىپ سەھرادا قوي بېقىپ يۈرگەن بىر چوپانغا ئۇچراپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن ھال - ئەھۋاللىشىپ بولۇپ: — دەپ سوراپتۇ. چوپان: — ئاق بىلەك ئايىمنىڭكى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. قىلىچ باتۇر: — ئاق بىلەك ئايىم ھازىر قەيەردە؟ سەن بىلەمسەن، ئۇنى قانداق تاپقىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىغانىكەن، چوپان: — ئەزىمەت يىگىت، ساڭا ئوخشاش تالاي بوز يىگىتلەر، شاھزادىلەر كېلىپ ئۇنى ئالالماي نابۇت بولۇشتى. كۆردۈڭمۇ ئاۋۇ قورغان ساڭا ئوخشاشلارنىڭ كالىسىدىن ياسالغان، سەن ئۇ يەرگە بېرىشنى خام خىيال قىلما! — دەپتۇ. قىلىچ باتۇر بىر پەس ئويلىغاندىن كېيىن: — مەن چوقۇم بارالايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلسام بولىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. چوپان: — سەن بازارغا بېرىپ بىر خۇرجۇننىڭ ئىككى كۆزىنى تولدۇرۇپ كىشىنىڭ ئالغىن. ئاق بىلەك ئايىمنىڭ بىر ئېتى بار، ئۇ كىشىنى يەيدۇ. ناۋادا ئاق بىلەك ئايىمنىڭ ئالدىغا بىرەر كىشى كىرسە ئېتى كىشىنى يەيدۇ. ئاق بىلەك ئايىم ئۆيىدىن چىقىپ كەلگەن كىشىنىڭ كالىسىنى قىلىچ بىلەن ئۈزۈپ تاشلايدۇ. شۇڭا، سەن مۇنداق بىر ھىيلە ئىشلەتكىن، يىراقتىن يەر ئاستىدىن كولاپ كېلىپ، ئات تۇرغان جاينىڭ ئاستىدىن چىققىن، ھەمدە بىر باداڭ ئېلىۋالغىن، ھېلىقى كىشىنى بىلەن بىللە باداڭنى تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا قاپلاپ قويغىن. قاراڭغۇ چۈشكەندە تۆشۈكتىن چىقىپ باداڭنى تۆشۈك ئاغزىغا قاپلاپ، ئۆزۈڭ مۆكۈپ تۇرغىن، بۇنى ئات تۇيۇپ قالمىسۇن، بولمىسا ئاق بىلەك ئايىم سېنى پاچاق - پاچاق قىلىۋېتىدۇ. ئاق بىلەك ئايىم ئۇخلايدىغاندا دەرھال چىقىپ كىشىنى ئات ئوقۇرىغا ئەكەلىپ قويغىن، شۇنىڭ بىلەن ئاق بىلەك ئايىمنى قولغا

كەلتۈرسەن. قىلىچ باتۇر چوپان بىلەن خوشلىشىپ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى بىر - بىرلەپ بېجىرىشكە باشلاپتۇ. يەرنى كولاپ مېڭىپ ئات ئوقۇرىنىڭ يېنىدىن چىقىپتۇ. ئۇ ئاتقا تۇيدۇرماستىن باداڭنى تۆشۈككە قاپلىماقچى بولغاندا، ئات سېزىپ قىلىپ، بىردىنلا كىشىنىڭ باشلاپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئاق بىلەك ئايىم ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ئاتنىڭ يېنىغا كەپتۇ: — ھە جانىۋار، كىشىنى قاپسەنگۈ، نېمە ئىش يۈز بەردى؟ — دەپ ئاتنىڭ بېشىنى سىلاپتۇ. ئۇ ياق - بۇ ياقنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ھېچ نەرسىنىڭ شەپسىنى سەزمىگەندىن كېيىن قايتىپ كېتىپتۇ. ئەمدىلا كۆزى ئۇيقۇغا كەلگەندە ئات يەنە كىشىنىڭ ئاق بىلەك ئايىم يەنە چىقىپتۇ. قارىسا، ھېچ ئىش يوق، ئۇ ئاتقا قاراپ: — سەن كىشىنى ۋېرىپ مېنى ئۇخلايدىغان قويمىدىڭ! — دەپ ئاتنى ئىككىنى قامچىلاپ قويۇپ، كىرىپ ئۇخلاۋېرىپتۇ. دەل شۇ چاغدا قىلىچ باتۇر چىقىپ ئاتقا كىشىنى تۆكۈپ بېرىپتۇ. ئات كىشىنى يېيىشكە باشلاپتۇ. قىلىچ باتۇر ئاستا مېڭىپ ئۆيگە كىرىپ قارىسا، ئاق بىلەك ئايىم ئۇخلاۋاتقان، ئۇ دەرھال ئايىمنىڭ بېشىنىڭ ئەتراپىغا قىرىق قوزۇق قېقىپ قوزۇقلارغا قىرىق تال چىچىنى باغلاپ قويۇپتۇ. بىر چاغدا ئاق بىلەك ئايىم ئۇيقۇدىن كۆزىنى ئېچىپ قارىسا، ئۈستىدە بىر يىگىت ئۇنىڭغا تىكىلىپ ئولتۇرغان، ئاق بىلەك ئايىم قىلىچ باتۇرغا قاراپ: — كىمەن، نېمىگە كەلدىڭ؟ مەندە نېمە ئۆچۈڭ بار؟ ئورنىمدىن تۇرسام كالاڭنى ئالىمەن! — دەپ قاتتىق يۇلقۇنۇپتۇ، لېكىن چاچلىرى قوزۇقلارغا باغلانغانلىقى ئۈچۈن، ئورنىدىن تۇرالماپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئاق بىلەك ئايىم قىلىچ باتۇرنىڭ تەدبىرىگە قايىل بوپتۇ - دە، يىگىتكە تەسلىم بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشاشقا باشلاپتۇ. قىلىچ باتۇر ھېلىقى ئاتنى مىنىپ ئوۋغا

كەپتۇ. ئاق بىلەك ئايىم قىلىچ باتۇرغا چىراي ئاچماپتۇ، ئېتىغىمۇ قارىماپتۇ. بىر بۆلۈڭدا تۈگۈلۈپ ئولتۇرۇۋاپتۇ. خوتۇنى بۇنداق ھالەتتە كۆرگەن قىلىچ باتۇرنىڭ كۆڭلى غەش بولۇپ، نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قاپتۇ، ئاخىرىدا سەۋر - تاقىتى تېشىپ ئاق بىلەك ئايىمدىن سورايتۇ: — جېنىم، خاپا كۆرۈنمەن، ساڭا نېمە بولدى؟

— شۇ چاغقىچە مەن سىزنىڭ ھېچبىر سىرىڭىزنى بىلەلمەي كەلدىم. — خوش، قايسى سىرىمنى دەيسەن؟ — ئېيتىڭا، سىزنىڭ جېنىڭىز قەيەردە؟ قىلىچ باتۇر ئېيتىماسلىققا ھەرقانچە ئۇرۇنسىمۇ ھېچ ئىلاج قىلالماپتۇ. ئاخىر ئائىلاج: — مېنىڭ جېنىم قىلىچىمدا، قىلىچىسىز زادى ماڭالمىمەن، — دەپتۇ. ئاق بىلەك ئايىم گۆدەكلىك قىلىپ بۇ سۆزنى شۇئان مەككەر كەمپىرگە ئېيتىپ قويۇپتۇ. شۇم كەمپىر ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولۇپ، ئۆزىچە: «ھەم، مۇرادىمغا يېتەر كۈنمۇ كېلىدىكەن - ھە!» دەپتۇ. ئەمما، سىر بەرمەسلىك ئۈچۈن ئاق بىلەك ئايىمغا:

— قويۇڭا بالام، بۇ گىپىڭىزگە ئىشەنمەيمەن، زادىلا ئىشەنمەيمەن. ئېرىڭىز سىزنى ئالداپتۇ. قېنى بولمىسا، باتۇر ئەتە ئوۋغا ماڭغاندا قىلىچىنى ئېلىپ قىلىپ سىناپ بېقىڭ، راستمۇ، يالغان شۇ چاغدا بىلىسىز، — دەپتۇ. ئەتىسى ئاق بىلەك ئايىم ئېرىدىن قىلىچىنى تاشلاپ كېتىشنى سورايتۇ. قىلىچ باتۇر خوتۇنىنى خاپا قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن قىلىچىنى زورغا بېرىپتۇ ۋە ئاتلىنىپ ئوۋغا چىقىپ كېتىپتۇ. كەمپىر دەرھال قىلىچىنى تاش بىلەن سۈندۈرۈپ سۇ ئېقىۋاتقان سايغا تاشلىۋېتىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە قىلىچ باتۇر يولدا يىقىلىپ قاپتۇ. كەمپىر بىر ياغاچ ئات ياساپتۇ. ياغاچ ئاتنىڭ ئوڭ قولىقىنى بۇرسا ئۈچىدىكەن، سول قولىقىنى بۇرسا چۈشىدىكەن. ئۇ ياغاچ ئاتنى مىنىپ ئۇياق - بۇياققا ئۇچۇرۇپ، ئاق بىلەك ئايىمنى ئالداش

چىقىپ يۈرۈپتۇ. ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتۈپتۇ. ھەرقانداق پادىشاھ ئەلچى ئەۋەتسىمۇ ئاق بىلەك ئايىم زادىلا ئۇنىماپتۇ. ئاخىر قاراخان دېگەن پادىشاھ ئەلچىلىككە بىر كەمپىرنى ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭغا:

— ئەگەر ئاشۇ قىزنى ئەكەلەلسەڭ، بويۇڭ بىلەن تەڭ ئالتۇن بېرىمەن، — دەپتۇ. كەمپىر ئېشەككە مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. قىلىچ باتۇر ئوۋدىن ياندىغان يولغا كېلىپ ئېشەكنىڭ بىر پۈتىنى ئۇرۇپ سۈندۈرۈپتۇ - دە، ئۆزى بىر چەتتە يالغاندىن يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن قىلىچ باتۇر ئوۋدىن قايتىپتۇ. كەمپىر قىلىچ باتۇرغا يالۋۇرۇپ ھۆڭ - ھۆڭ يىغلاپتۇ. ئېشەكنىڭ پۈتىنى كۆرسىتىپ: — بالام، ماڭا رەھىم قىلسىلا، بۇ ئادەمسىز چۆلدە قېلىپ ئۆلىدىغان ئوخشامەن، — دەپتۇ.

قىلىچ باتۇرنىڭ كەمپىرگە ئىچى ئاغرىپ، ئۇنى ئارقىسىغا مىندۈرۈپ ئۆيگە ئېلىپ كەپتۇ. ئاق بىلەك ئايىمنىڭ بۇ ئىشقا ناھايىتى ئاچچىقى كەپتۇ ۋە ئېرى قىلىچ باتۇرنى پىنھان جايغا چاقىرىپ:

— بۇ شۇم كەمپىرنى نېمىشقا ئېلىپ كەلدىڭىز؟ بېشىمىزنى يەيدۇ بۇ جادىگەر! — دەپتۇ.

— ھەي، بۇنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى، تېخى ساڭا ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرىدۇ. ئېغىرىڭنى يەڭگىللىتىدۇ، — دەپتۇ قىلىچ باتۇر. كەمپىر ئاق بىلەك ئايىمنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كەمپىر ئاق بىلەك ئايىمدىن سوراپ:

— بالام، قىلىچ باتۇرنىڭ جېنى قەيەردە، بىلەمسىز؟ بۇنى بىلىۋالغانىڭ زىيىنى يوق، — دەپ سورايتۇ. ئاق بىلەك ئايىم:

قانداق سورايمەن؟ — دېگەنكەن، كەمپىر: — كەچقۇرۇن باتۇر كەلگەندە، ئۇنىڭغا چىراي ئاچمىسىڭىز ئېيتىدۇ. بىلىۋالسىڭىزلا بولدى، — دەپتۇ. كەچقۇرۇن قىلىچ باتۇر ئوۋدىن قايتىپ

— بۇ قانداق گەپ؟ بۇنىڭدا نېمە سىر باردۇ؟
 ھەي ئىست، ئاق بىلەك ئايىم قولىدىن كېتىپتۇ —
 دە! — دەپ قايغۇرۇپتۇ قىلىچ باتۇر.
 بۆزچى تۆمۈرچى بىلەن سۈچىنى ئەگەشتۈرۈپ
 قاراخان پادىشاھنىڭ شەھىرىگە يول ئاپتۇ. ئۇلار
 ناھايىتى كۆپ يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ، قاراخان
 پادىشاھنىڭ شەھىرىگە كېلىشىپتۇ. پادىشاھنىڭ
 راۋىقى ئاستىدىن ئۆتكەندە قارىسا، ھەممە ياقتا
 ئۇر — چاپ، توپىلاڭ بولۇۋاتقانكەن.
 سۈچى قاراخان پادىشاھنىڭ خىزمەتكارىدىن:
 — بۇ يەردە نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ
 سورىغانىكەن، ئۇ:
 — توي بولۇۋاتىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
 سۈچى:
 قانداق توي؟ — دەپ سوراپتۇ. خىزمەتكار:
 — ئاق بىلەك ئايىمنى قاراخان پادىشاھ
 ئالماقچى، — دەپتۇ.
 ئۈچەيلەن ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى قىلىچ
 باتۇرغا يەتكۈزۈپتۇ. كېيىن ھەممىسى
 مەسلىھەتلىشىپ، يەنە قاراخان پادىشاھنىڭ
 شەھىرىگە قاراپ ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار توي
 باشلانغانغا بىر كۈن كەم قىرىق كۈن بولدى،
 دېگەندە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ.
 قىلىچ باتۇر قاراخان پادىشاھنىڭ شەھىرىگە
 بېسىپ كىرىپ، پادىشاھقا قارشى قاتتىق جەڭ
 باشلاپتۇ. قاراخان پادىشاھ ئەسەرگە چۈشۈپتۇ.
 قىلىچ باتۇر بۆزچىنى شۇ مەملىكەتكە پادىشاھ،
 سۈچىنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەپتۇ. ئۆزى ئاق
 بىلەك ئايىمنى ئاتقا مىندۈرۈپ، تۆمۈرچىنى باشلاپ
 ئۆز يۇرتىغا يول ئاپتۇ. نەچچە ئون كۈن يول يۈرۈپ
 ئاخىرىدا ئاق بىلەك ئايىمنىڭ دەريا بويىدىكى
 جايىغا يېتىپ كەپتۇ. شۇ يەردە تۆمۈرچىمۇ ئۇلار
 بىلەن بىللە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ...
 (ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاتۇش شەھەر ئازاق يېزا تىجەن كەنتىدىكى ئابدۇجىللىل ئاخۇن)
 (توپلاپ رەتلىگۈچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

كويىغا چۈشۈپتۇ. ئۇ ئاق بىلەك ئايىمغا قاراپ:
 — بالام، سىزمۇ مىنىپ بېقىڭچۇ، قانداق
 بولار كىن. شۇ باھانىدە ھەممە ياقنى تاماشا قىلىپ
 كېلىسىز، — دەپتۇ.
 مەككەر كەمپىر ئاق بىلەك ئايىمنى ئارقىسىغا
 مىندۈرۈپ ئۈچۈپ كېتىپتۇ. بىر چاغدا قاراخان
 پادىشاھنىڭ شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ — دە، ئوردىغا
 بېرىپ پادىشاھقا تەزىم قىلىپ:
 — شاھىم، مانا، خىزمىتىڭىزنى ئادا قىلدىم،
 ئاق بىلەك ئايىمنى ئېلىپ كەلدىم، — دەپتۇ.
 قاراخان پادىشاھ كەمپىرگە كۆتۈرەلگۈدەك
 تىللا بېرىپ يولغا ساپتۇ. كېيىن قىرىق كېچە —
 كۈندۈز توي — تاماشا قىپتۇ.
 ئەمدى گەپنى قىلىچ باتۇرنىڭ سەپەردە
 ئۇچراتقان دوستلىرىدىن ئاڭلاڭ.
 بىردىنلا ھېلىقى بۆزچى، تۆمۈرچى، سۈچىنىڭ
 نەچچىلىرىدىن زەرداپ تېمىشقا باشلاپتۇ. بۇلار
 ئۇچقانداك تېزلىك بىلەن قىلىچ باتۇرنىڭ ھالىدىن
 خەۋەر ئېلىشقا يېتىپ كېلىشىپتۇ. قىلىچ باتۇرنىڭ
 ئىشكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاراشسا بىر دەريا
 ئېقىۋاتقان. شۇنىڭ بىلەن بۆزچى سۈچىغا قاراپ:
 — سۈنى بۇغ! — دەپتۇ.
 سۈچى سۈنى بۇغۇپتۇ. سايغا چۈشۈپ قارىسا
 باتۇرنىڭ قىلىچى سۈنۈق ھالەتتە تۇرغان. ئۇنى
 تۆمۈرچىگە بېرىپ:
 — سەن بۇنى تۈزلەپ، تەكشى قىلىپ
 ئۇلىغىن! — دەپتۇ سۈچى.
 تۆمۈرچى قىلىچنى سوقۇپ تەكشىلەپتۇ. شۇنىڭ
 بىلەن قىلىچ باتۇر ئۆز ھالىتىگە كەپتۇ. ئۆيىگە كې-
 لىپ قارىسا، ئاق بىلەك ئايىم يوق تۇرغۇدەك. باتۇر-
 نىڭ ھېلىقى دوستلىرى ساقلاپ ئولتۇرۇشقانىكەن.
 ئۇلار ئاق بىلەك ئايىمنى كۆپ ئىزدەپتۇ، ئەمما ئۇنى
 ھېچ يەردىن تاپالمىغاندىن كېيىن:

ئوسمانشاھ بېگىم

توپلاپ رەتلىگۈچى: شېرىپجان قاسىم

ئالدىم قولۇمغا ئەگرى كەتمەنى،
بېلىمگە تۈگىدىم ئالتە زاغرىنى،
ئالتە زاغرىسى يولدا بارغۇچە،
بىر - ئىككىسى ئۇۋۇلۇپ تۈگەپمۇ قالدى.
باغلارغا كىردىم، سۇڭگۈچ ئارىلاپ،
بىر يەرگە سالدىم بىر تۇغ تۈسمىنى.
كەتمەنى چاپتىم ۋاق - ۋاق قىپ شۇنداق،
كەتمەن چۈلدىسى ئۈجمىگە تەگدى،
ئۈجمە تەردىم، پۈۋدىمەي سالدىم.
قورسىقىم شۇئان دۇمباقىتەك قالدى.
ماغدۇر قالمىدى، ھالىم قالمىدى،
كاللامنى قويدۇم قىرنىڭ قىشىغا،
خورەك تارتىپ ئۇخلاپ ياتاتتىم.
ئوسمانشاھ بېگىم غوتۇلداپ كەلدى،
مۈكۈلداپ كېلىپ، ۋاي، چۈكۈلداپ كەلدى:
«ھازىر كىرگەش نېمە ياتىسەن،
بىر ئايلاق ئاشنىڭ ماغدۇرى يوقمۇ؟
ھەي غالىچا كېكەچ، نېمە دەپ يەنە ياتىسەن،
ئالتە زاغرىنىڭ قۇۋۋىتى يوقمۇ؟»
شۇنداق بىر دەپتى، شۇنداق بىر دەپتى،
قولغا تايلاق ئېپ شۇنداق يۈگرەپتى،
ئوسمانشاھ بېگىم ساقالنى بومبايتىپ،

كونىدىن قالدى، تامغىدىن قالدى،
ئوسمانشاھ ئاتلىق بەگلەردىن قالدى،
بىرى بەگ بولسا بىرى نەشكەش،
بۇ زامان شۇنداق ھەممىدىن قالدى.
سۆزلەي تالادا، ئاڭلا جامائەت!
ياخشى بەگ بولغان ئەلدىن ئامانەت،
دەۋزىخى بولغان ئەلدۈر بىتاقەت،
بىزلەر سۆزلىدۇق ياخشىدىن سۆز ئەپ،
راۋاب سايىرىدى ئەلدىن ھەقىقەت.

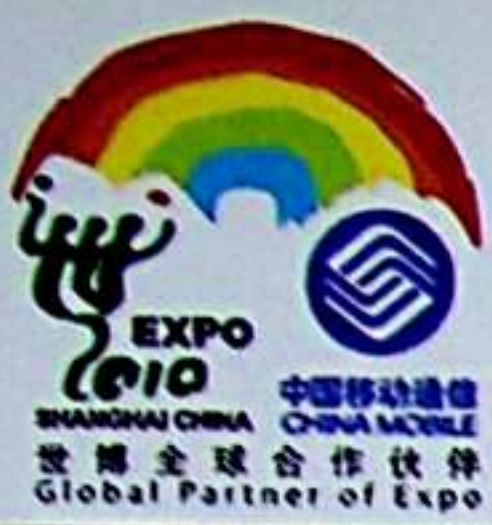
* *

ئوسمانشاھ بېگىم ئوبدان بەگ ئىدى،
قازىنى يوققا، ئاھ، توۋاق بەگ ئىدى.
قۇملۇق بەگىمۇ دىۋان بەگ ئىدى،
قاغا پاچاق بەگ، سۈندۈك پاچاق بەگ،
مەلىدە دوڭخاق، بارچە ئىش چاتاق،
خەقنىڭ ھەققىنى بىر قويماي يېگەن،
ئۆلگەندە گۆر يوق، كېپەن تاپالماي،
بورغا يۆگەپ قويغان چاتاق بەگ.
تاجىخان پوقاق دوزاق گۈندىسى،
ئوغلۇم تۈردىمەت يەر قىلىڭ دەپتى،
ئىشقا بۇيرۇپتى، ۋاي، ئىشقا بۇيرۇپتى،

كۆزلىرىنى ھومايتىپ، بۇرۇتنى لۆملەيتىپ،
چىشلىرىنى ھىنگايتىپ، ئۆيدەك ئالىيىپ،
ئۆرۈلۈپ ياندى، ۋاي، چۆرۈلۈپ ياندى،
ئۆيلىرىگە بېرىپ، ۋاي، كۆپەپ قاغۇ دېدەك.
ئۆلۈپ قاغۇ دېدەك ۋاي قان قۇسقۇ دېدەك،
«ئۆيدە يوقمىكەن، ۋاي، تاغدا ئۈنۈم؟
ھويلىدا يوقمىكەن يوغان تونۇرۇم؟
ناننى ياقساق يوغان ياق دېدەك،
ئاشنى ئەتسەك «ۋاي، قويۇق ئەت دېدەك.
قالغان ئىزاغا ۋاي ئۆلمىدىم دېدەك»
شۇنداق بىر دەپتى، ۋاي، شۇنداق بىر دەپتى
«ماڭا قالسىلا، ھوي بېگىم، مۇنداق،
يوغان تاغار بولغانغا ھېساب ئەمەسكەن،
ھوسۇلى چىقسا بىلگەن مۇھىمكەن.
ئۇنداق نوچىلىقنى تاشلىسىلا بېگىم،
پاسانى سالىسام پىرىسلاپ قالا،
توپىنى سالىسام ۋاي گىرىچلاپ قالا.
سويۇق ئەتسەم ئاشنى شولتۇقلاپ قالا،
قويۇق ئەتسەم ئاشنى مولتۇكلاپ قالا.»
شۇنداق بىي دەپتى. «ئاغىچا مونچاق،
بەرگەن تۈزۈمۈ كور قىلغۇر دېدەك،
نېمە شورۇقلايسەن، ۋاي، ھارامغۇل دېدەك.»
شۇنداق بىي دەپتى، شۇنداق بىي دەپتى،
«بۆرىنىڭ قارغىشىغا ۋاي ئېشەك ئۆلمەس بېگىم،
ئۇنداق قارغىمىسىلا، ئوسمانشاھ بېگىم.
تۈزنى ئەكەلسە، ۋاي سايدىن ئەكەلدى،
ئۇنى ئەكەلسە ۋاي تۈدۈمەت ئەكەلدى.

تۈزنى بەرسىلە، ۋاي ئىشلەپ بەرسىلە،
تاغىل توپاققا يۈكلەپ ئەكەلدى...»
شۇنداق بىي دەپتى، ۋاي، دەپتى كۆرسىلە،
«ھازىرنا دېدەك، نېمە شورۇقلايسەن،
قولغا تايلاق ئېلىپ ئۇرغىلى قوپتى:
«ۋاي نېمە دەيسەن، ئوسمانشاھ ئاكا،
قىلغان ئىشلىرىڭ ھەممىسى بىكا.
ئىمانىڭ يوقتۇر، پۇتلىرىڭ توکا،
ئۇرۇشنى مەندىن كۆرگىن، قارايتۇر...»
غۇلدانى ئېلىپ سالغىلى تۇردى،
ئوسمانشاھ بېگىم قاچقىلى تۇردى.
يۈز - كۆزلىرى قان ئىمىلەپ ماڭدى:
«ۋاي - ۋاي خوتۇن ئورمانلار ئەمدى،
ئالدىمدا قاراپ تۇرماڭلار ئەمدى.
توۋا قىلاي مەن ئالدىڭدا ئەمدى.
بەگلىكىنى شۇنداق تاشلايمەن ئەمدى.
نوچى بولغاننىڭ پايدىسى يوقكەن،
ئىشلەپ يېگەننىڭ قورسقى يوقكەن.
شۇنداق ئۆتلى بىخەم دۇنيادىن،
ئوسمانشاھ دېمەي ئەمدى دۇنيادىن.
خەقنى قاقشىتىپ يېگەن ھارامكەن،
ئۆزەڭ ئىشلىسەڭ جانغا ئارامكەن.
ئوسمانشاھ بېگىم ئەمدى قالمدى،
بىر توغرام ناندىن ھەزەر ئالمدى.
جاھاندىن ئۆتمەك ناھايىتى تەسكەن،
ئوسمانشاھ بېگىم يىغلايدۇ دائىم،
ئۆتكەن كۈنىگە قاقشايدۇ دائىم.

(ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: خوتەن ناھىيە يېڭىئاۋات يېزىسى سىرىغىز كەنتىدىن مەمەت دۇتارچى قاراقاش ناھىيىسى
زاۋا يېزىسىدىن غۇجابدۇللا زەرگەر)
(توپلاپ رەتلىگۈچى خوتەن ئالىي پىداگوگىكا مەخسۇس كۇرس مەكتىپىدىن ئېلىشقا چىققان)



تېلېفون بىلەن دىنەمىزنىڭ كارتىسى بىلەن

دۆلەت ئائىلىسى

تېلېفون ھەققى ئەرزىن ۋە تېجەشلىك بولۇپ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا ئەركىن-ئازادە سۆزلىشەلەيسىز.

جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىنىڭ ئايلىق ئىجارىسى يوق، تېلېفون قوبۇل قىلسا ھەق ئېلىنمايدۇ، ئەلا تۆۋەن ئىستېمال ھەققى بەكلا تۆۋەن، شەھەر ئىچى تېلېفون ھەققى تېخىمۇ ئەرزىن. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرغاندا 1 يۈەنلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېتىبار بوغۇچىسىنى ئىشلىتىپ ئۇرسىڭىز، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققىدە تېخىمۇ ئېتىبارغا ئېرىشىسىز، تېلېفوننى قەيەرگىلا ئۇرسىڭىز قىممەت توختىمايدۇ! تەپسىلاتىنى 10086 دىن سوراڭىز.



توشىلاق بىر دەۋىر شىركەتلىرى

دۆلەت ئاتىسى

تېلېفون ھەققى ئەرزىن ۋە تېجەشلىك بولۇپ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا ئەركىن-ئازادە سۆزلىشەلەيسىز.

جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىنىڭ ئايلىق ئىجارىسى يوق، تېلېفون قوبۇل قىلسا ھەق ئېلىنمايدۇ. ئەلا تۆۋەن ئىستېمال ھەققى بەكلا تۆۋەن، شەھەر ئىچى تېلېفون ھەققى تېخىمۇ ئەرزىن. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرغاندا 1 يۈەنلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېتىبار بولغۇچىسى ئىشلىتىپ ئۇرۇشسىز، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققىدە تېخىمۇ ئېتىبارغا ئېرىشىسىز، تېلېفوننى قەيەرگىلا ئۇرۇشسىز قىممەت توختىمايدۇ! تەپسىلاتىنى 10086 دىن سۇرۇشۇرۇڭلار.



10086 ھەمىيەت لىنىيەسى: www.xj.chinamobile.com
جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش كۈزۈشى شىنجاڭ پەنلىك شىركىتى

源 泉 (布拉克)

(维吾尔文)

总129期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 129 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:阿布莱提·伊明

副主编:买买提吐尔地

باش مۇھەررىرى: ئابدۇلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئە چىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارققاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇستەھكىم قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:7.50元
广告经营许可证号:6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژورنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى:Q1118 پوچتا نومۇرى:830001
پوچتا ۋاكالىت نومۇرى:58-108 باھاسى:7.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043